КУКУШ

И НЕГОВОТО МИНАЛО

181
5428 hw

гуше влахов

827993

ТУШЕ ВЛАХОВ

КУКУШ
И НЕГОВОТО МИНАЛО

ВТОРО ДОПЪЛНЕНО ИЗДАНИЕ

Наука и изкуство — София, 1969

В(К)+В(Чюзич2)

Предлаганият труд е второ допълнено издание на излязлата през 1963 г. книга «Кукуш и неговото историческо минало». В него се разглежда историческото минало на Кукуш и Кукушкия край. На основата на архивен и мемоарен материал авторът осветлява положението на населението и борбите за българско училище и българска църква по време на османското владичество; проследява националното възраждане в този български край и отделя значително място на националноосвободителното революционно движение.

Книгата е адресирана както към онези, които се интересуват от краеведческа литература, така и към широк кръг читатели.

ПБЪ 68315

УН. БИБЛИОТЕКА
ИНВ. № 2155
1969

ПРЕДГОВОР

В резултат на безсмислената братоубийствена Междусъюзническа война — дело на балканските шовинистични буржоазно-монархически правителства, Кукуш беше опожарен и разрушен, а населението му — прокудено в България. Кукуш престана да съществува.[1] А споменът за него не бива да изчезне. Кукуш игра по време на Възраждането значителна роля. Упоритата борба, която кукушани водиха против фанариотите за българско училище и българска църква, надхвърляше рамките на Кукушкия край, служеше за пример и вдъхваше вяра на други угнетявани от патриаршията български селища. Кукуш и Кукушкият край бяха на едно от челните места в демократическото македоно-одринско революционно движение. Кукуш даде на Македоно-одринската революция нейния признат вожд — Гоце Делчев, а на българския народ — големия пролетарски поет Христо Смирненски.

Малцина са ония кукушани, които петдесет години след жестокото опожаряване на Кукуш все още имат лични впечатления от родните си огнища. И за да не изчезнат и последните възпоминания за едно безвъзвратно минало, направих опит да изложа миналото на един вече несъществуващ град, който обаче има своето място в историята на българския народ.

В пепелищата на опожарения град пропаднаха всички архивни материали на обществените учреждения (админи-

[1] След опожаряването на Кукуш и изселването на кукушани впоследствие се изгражда близо до стария Кукуш нов град Кукуш (Килкис), населен с гръцки бежанци.

стративно управление, съдилище, градска община, църковно-училищна община, еснафски сдружения и др.) и на побягналите внезапно граждани. Старите хора — съвременници и дейци на Възраждането и на революционното движение— в мнозинството си измряха. Голямата празнота — поради липса на най-съществените източници—донякъде беше запълнена от многото дописки на кукушани до излизащите в 50-те и 60-те години на XIX в. български вестници и от богатите сведения, запазени в екзархийския архив. За щастие все пак се намериха преведени на гръцки турски документи от Солунския архив, предоставени ми и преведени от другаря Николай Тодоров, намериха се турски документи в Ориенталския отдел на Народната библиотека «Кирил и Методий», преведени от моите съграждани Никола Манолев и Никола Т. Манолев. Проф. Иван Дуйчев ми предостави особено важен, издирен от него български документ за унията в Кукуш. Използувах ценните записки на кукушкия войвода Трайко Гьотов (Йотов), записани от сина му Александър Йотов и дадени ми на разположение от внучката му Магда Георгиева. Широко използувах за справки и уточнявания съставения от Йордан Анастасов сборник «Материали за Възраждането в Македония» (пълно събрание на публикуваните в предосвобожденската преса дописки от цяла Македония). Проф. Христо Христов и известният наш библиограф Никола Трайков ми предоставиха намерени от тях документи в съветските архиви, а моите съграждани Дино Кирлиев, Никола Петров, Кирил Николов, Мито Кокуларов и мнозина други ми дадоха ценни сведения за родния ни град. На всички изказвам моята сърдечна благодарност. Особена благодарност дължа на другаря Тома Георгиев Бучков, председател на Кукушката секция при д-во «Гоце Делчев», който положи грижи както при събирането на материала, така и при подготовката на книгата за печат.

Авторът

УВОД

На 35—40 км северно от Солун има обширна местност, заградена на север и североизток от Карадашките възвишения и невисоката Круша планина и от вълнообразното поле, простряно в югозападна посока до Долновардарската низина. Там, в подножието на хълма «Св. Георги», една от последните издънки на Карадаг, бе разположен град Кукуш. Ниските места на полето са, по-право бяха запълнени от водите на езерата (гьоловете) Арджан и Аматово, свързани помежду чрез «Дема», естествен широк и дълбок воден пояс. Водите на езерата (сега пресушени) се изтичат в р. Вардар. През Кукушко протича р. Галик. Тя извира от Круша планина и се влива в Солунския залив.

Дали в дълбоката древност на мястото на Кукуш е съществувало някакво селище, не може да се установи от наличните исторически извори. Редица данни обаче ни дават основание да мислим, че теренът на Кукуш е бил населен още в най-стари времена. В полите на хълма «Св. Георги», непосредствено до по-високите части на стария град се намира оброчището «Св. Троица». То е съществувало подобно на всички оброчища още от предисторическо и езическо време. Много вероятно е неговото съществуване да е свързано с така наречения «Дуфло». С това име се означаваше една врязана в полите на хълма падина, обрасла с диви смоковници. От поколение на поколение в Кукуш се е предавало старинното предание, според което, като се отпуши един ден «Дуфлото», вода ще залее целия град. На пръв поглед това поверие бе лишено от всякаква логика. «Дуфлото» се намира на сух и безводен рид.

В 1908 г. кукушки варджии при ломене на варовик съвсем случайно изтървават лома си в една скална пукнатина и разкъртвайки камъните, за да извадят лома, попадат в подземна кухина. Оказва се, че под хълма «Св. Георги» се

намира грамадна карстова пещера, през която текат подземни рекички. На съвременниците тази пещера не беше известна. А трябва да се приеме, че някога пещерата е имала външен отвор и в предисторическо време, може би през ледниковата епоха, е била обитавана от пещерния човек. Д-р Христо Тенчов намери вътре в пещерата зъби на мастодон и други кости на допотопни животни.

Много вероятно е в далечно минало водата от пещерата да се е изтичала като карстов извор именно през «Дуфлото» и при него да е било оброчището, което отпосле с приемането на християнството е било посветено на св. Троица. Изворът при «Дуфлото» по-късно се изгубил, нещо обикновено за карстовите извори, и тогава се е създало преданието за «Дуфлото». Подобен карстов извор е имало и при старата черква «Св. Богородица», където скалите се спускат круто към равния терен. Този извор, неизвестно кога, е бил каптиран и водите му — отведени всред турската махала в Абдилаговата чешма.[1] С голяма вероятност може да се предположи, че при тези единствени в местността извори е съществувало селище още от предисторическо време. Това се подкрепя още и от следното важно обстоятелство. Най-високата част на хълма «Св. Георги» представлява доста обширна равна плоскост със следи от крепостни съоръжения, наричана по старо предание «Кукушко градище». А наличието на «градище» или «акропол» винаги се свързва със съответно селище — в случая селището при карстовите извори, жителите на което са търсели убежище по време на опасност именно в «градището». Самото му име показва, че то е използувано като «градище» и по-късно, когато славянските маси се настаняват по тези места.

В старо време земите на Кукушкия край са били известни под името Мигдония. Областта Мигдония се простирала от долното течение на Вардар до Солунския залив и Круша планина (Дисорос). Цялата тази област в дълбоката древност била населена с тракийското племе мигдони. И до днешен ден стоят от двете страни на р. Галик чак до Солун и Кукуш тракийските могили (тумби) — военни и погребални паметници на мигдоните. Към края на VI в. пр. н. е. Миг-

[1] Ако съдим по името, трябва да приемем, че чешмата е изградена от Абдил ага Шахбендиоглу, който е властвувал над Кукуш през 60-те и 70-те години на XVIII в.

дония попада под властта на древна Македония, чиито владения със столици Еге (Воден) и Пела (Ениджевардарско) са стигали до десния бряг на р. Вардар. През 480 г. пр. н. е. при бреговете на р. Галик, която тогава се е наричала Ехейрос, е лагерувала армията на персийския цар Ксеркс. Македонското владичество в тази област напълно се затвърдява след изгонването на персите, особено при цар Филип II (IV в. пр. н. е.), когато под властта на Македония попада почти цяла Тракия. Тогава към тракийското население се наслоява и македонско. Останки от антични развалини се срещаха до 1913 г. край Фильовица, съвсем малка рекичка, която тече край Кукуш в дълбоко тясно корито. Народното предание свързваше тези развалини, както и името на рекичката с Филип II Македонски. Извън това кукушкото землище беше богато с находки на монети и керамика от гръко-македонски произход.

След разпадането на световната империя на Александър Македонски група от нахлулите в Балкански полуостров гали засяда на мястото на по-сетнешния Кукуш и това галско поселище става известно под името Галикум, запазено в тази форма и по време на римското владичество. Оттогава вероятно р. Ехейрос почва да се нарича Галикос или Галикò. Тези гали постепенно са се претопили с по-старото трако-македонско население на Мигдония. Към средата на II в. пр. н. е. Македония е завоювана от римляните.[2]

По време на римското владичество над Македония на мястото на Кукуш сигурно пак е съществувало селище. За това говорят останки на гробища от късноримско или ранновизантийско време в самите покрайнини на града. В 1905 г. беше открита в една нива край града добре запазена зидана с тухли гробница с размери три на четири метра. За жалост античните находища, както и споменатата гробница останаха до 1913 г. непроучени от археолози-специалисти.

До нахлуването на славяните в Балканския полуостров — респективно в Македония, населението на Кукушкия край е било по всяка вероятност от трако-македонски произход, във всеки случай елинизирано и напълно християнизирано. Може би по онова време е бил създаден манастирът «Св. Георги» на

[2] Кацаров, Гаврил, Цар Филип II Македонски, София, 1922, стр. 3, 42—43; Struck, A., Makedonische Fahrten, Sarajevo, 1908, S. 3, 14.

кукушкото градище, който е дал и името на самия хълм. Романизацията, по всичко изглежда, не е пуснала дълбоки корени, макар и романското влияние да е оставило известни следи.

С нашествието на славяните етническият облик на тези земи коренно се променя. Старото население вероятно е потърсило убежище зад яките стени на Солунската крепост, за да не се върне вече никога в родните си селища. Кукушкият край, включително и селището при Кукуш, плътно се заселват със славяни.

Как се е наричал Кукуш във византийско време, ние за жалост не знаем. Името му е дадено вероятно от заселналите там славяни. Знаем само, че през XV в., вече по време на турското владичество, за пръв път Кукуш се споменава в турски документи.

* * *

Славянските племена, които са живеели на север от Дунава, още през първата половина на VI в. почват системно да минават Дунава и да навлизат дълбоко в балканските предели на Византийската империя. Разтърсвана от остри социални борби, от непрекъснати въстания на роби и колони, заета с дълги войни с персите, Византия не бе в състояние да спре нахлуванията на славянските маси. Славянски отряди кръстосват надлъж и нашир балканските земи, грабят и опустошават провинциите и натоварени с богата плячка, отново се връщат в отвъддунавските си селища. Нападенията на славяните вземат особено широки размери от средата на VI в. На големи маси славяните навлизат в Балканския полуостров, нападат и разрушават села и градове, без да срещнат някаква сериозна съпротива.[3] Те се застояват по-дълго, а някои от тях трайно се настаняват на полуострова. «На третата година от смъртта на Юстиниана (568 г.) — пише съвременникът на събитията Йоан Ефески — проклетият славянски народ извърши нападение над цяла Елада, над Солунската област и над цяла Тракия. Те (славяните) завладяха много градове и укрепени места, опустошаваха, горяха и грабеха страната и я заеха; те се поселиха в нея без страх, като че ли им принадлежеше. Това продъл-

[3] История на България, т. I, София, 1961, стр. 48—51.

жи четири години, докато императорът беше зает във войната с персите и изпращаше там всичките си войски.»[4]

Славяните особено упорито нападат Солун, втория по големина, значение и богатство град на Балканите. Първата война на славяните срещу Солун се отнася към 597 г. Те обкръжават града и в продължение на няколко дни щурмуват крепостта с разни видове стенобитни машини. Скоро обаче обсадата е вдигната и по-голямата част от славянските маси бързо се оттеглят вероятно поради появилата се чума. Изплашените солунчани приписват избавлението си на св. Димитър, покровителя на града. След снемането на обсадата част от славяните засядат в околностите на Солун и даже настояват да бъдат пуснати в града. За втори път славяните нападат Солун в 609 г. с отряд от около пет хиляди души. Този отряд вероятно е набран от заседналите в солунските околности славяни. В следващите години славянските племена се настаняват в цяла Южна Македония, Епир и Тесалия.[5]

В 620 г. всички славянски племена, заседнали в Южна Македония, за трети път обсаждат Солун, този път по суша и море, с твърдото намерение да го превземат и да се настанят в него. Но и този път солунската твърдина устоява на нападенията. Опитът градът да бъде превзет откъм море завършва катастрофално за славянската флотилия от лодки. Славянският княз Хацон се промъква наистина през една от малките врати на града, но бива заловен и убит. Славяните се виждат принудени да се оттеглят.[6]

След неуспеха на третата обсада славянските племена сключват съюз с аварите за общо нападение над Солун. В 622 г. славяни и авари, снабдени с всички оръдия и машини на тогавашната военна техника, обсаждат отново града. Но всички опити да пробият здравите стени остават напразни. След едномесечна обсада нападението е прекратено и бива сключен мир между славяни и авари, от една страна, и Византия, от друга. Със сключването на мира Византия в същност признава свършения факт — трайното настаняване

---

[4] Цитирано по М у т а ф ч и е в, П., История на българския народ, София, 1944, стр. 59.

[5] Б у р м о в, А л., Славянските нападения срещу Солун в «Чудесата на св. Димитра» и тяхната хронология, Годишник на Филос.-истор. факултет на Соф. университет, 1952, кн. 2, стр. 183—186.

[6] П а к т а м, стр. 194—197.

на славянските племена в цялата Солунска област.[7]

Към тридесетте години на VII в. целият Балкански полуостров с изключение на северозападната му част, където малко по-късно засядат сърбо-хърватските племена, е напълно зает от славяните. Цяла Македония така плътно е заселена от славяни, че самите византийци почват да я наричат Славиния. Още в първите десетилетия на VII в. заседналите в Южна Македония племена — струмци (по долното течение на Струма), ринхини (от Струма до Долни Вардар), сагудати и драговити (на запад от Долни Вардар) — образуват племенен съюз със свои князе и запазват своята независимост в пределите на Византия. Заседналите в Македония славяни са едноплеменни със славянската маса, която зае цялата източна и югозападна част от Балканския полуостров и даде по-късно основата за изграждането на българската народност.

Заета в ожесточени борби отначало с персите, а после с арабите, Византия не прави и опит да изгони славяните от Македония, тъй като това е било невъзможно, но насочва усилията си в друго направление — да направи славяните мирни и послушни поданици на империята. Славянските племена обаче ревностно пазят своята независимост. Те правилно схващат, че докато Солун остава във византийски ръце, винаги ще служи като изходна база на византийските опити за покоряването им, винаги ще представлява опасност за тяхната независимост. Упоритите неколкократни опити на славянските племена да превземат Солун са били стимулирани не само от жаждата за плячка, но и от желанието да премахнат един път завинаги грозящата византийска опасност и да създадат своя самостоятелна държава. Затова, както научаваме от един разказ в «Чудесата на св. Димитър Солунски», славянският племенен съюз начело с княза на ринхините Пребънд тайно е кроял планове за завладяването на Солун, макар че в момента е бил в мирни договорни отношения с Византия.

Заподозрян, че готви въстание, княз Пребънд внезапно е заловен по време на едно свое пребиваване в Солун и отка-

[7] Бурмов, Ал., Славянските нападения срещу Солун в «Чудесата на св. Димитра» и тяхната хронология, Годишник на Филос.-истор. факултет на Соф. университет, 1952, кн. 2, стр. 183—186.

ран в Цариград. Арестуването на Пребънд предизвиква такова силно негодуване у славяните, че солунските първенци сами пращат депутация в Цариград да настои пред императора за освобождаването на славянския княз. Пребънд наистина е освободен, но е задържан в Цариград като заложник. След известно време той тайно се измъква от Цариград с намерение да вдигне славяните на въстание, но планът му се осуетява. Пребънд е заловен и екзекутиран. При вестта за убийството на техния княз славянските племена от Солунската област се вдигат на война за превземането на Солун и го държат обсаден по суша и по море в продължение на две години (645—647). В града настъпва страшен глад. Мнозина солунчани, застрашени от гладна смърт, търсят спасение при славянските племена. Но след две неуспешни атаки, особено след разгрома на флотилията им, славяните вдигат обсадата и се оттеглят вероятно поради настъпили разногласия между отделните племена.[8]

След вдигането на обсадата струмци и ринхини продължават борбата срещу Византия. Те държат Солун под постоянна заплаха в продължение на цяло десетилетие. Техните нападения по море стигат чак до Дарданелите и крайбрежието на Мала Азия. Едва в 658 г. император Константин II предприема голям поход срещу славянските племена в Македония и след упорита война успява да ги покори.

Славянските племена се виждат принудени да признаят върховната власт на Византия, но запазват задълго своята вътрешноплеменна независимост. Славяните остро реагират на всички опити от страна на Византия да наложи своето господство в техните земи. Известни са антивизантийските въстания в Македония в началото на IX в. През четиридесетте години на IX в. славянските племена в Македония наново се вдигат против Византия, отцепват се от нея и доброволно се присъединяват към населената с едноплеменна славянска маса България. Само приморската част на Македония — на юг от планините Беласица, Кожух и Нидже — остава под византийска власт. Така че земите на Кукушкия край остават извън пределите на България.[9] Ви-

[8] Бурмов, Ал., Славянските нападения срещу Солун в «Чудесата на св. Димитра» и тяхната хронология, Годишник на Филос.-истор. ф-т на Соф. университет, 1952, кн. 2, стр. 197—204.

[9] История на България, т. I, стр. 87.

зантия се оказва обаче безсилна да измени славянския етнически характер на тези останали под нейна власт земи. Славянският елемент е така силен, че славяните не само се запазват от претопяване, не само запазват езика си, но го налагат и на самите византийци в Солун. Когато в 862 г. братята Кирил и Методий са натоварени с мисия да проповядват християнството във Великоморавия на славянски, византийският император според житието на Методий бил се обърнал към тях с думите: «Вие сте солунци, а всички солунци говорят чисто славянски.»

* * *

В IX в. откритата вражда между славяните от Солунската област и Византия се прекратява. Славянските племена признават върховната власт на византийския император, но се ползуват с известна вътрешна самостойност и са третирани поскоро като федерати-съюзници, а не като покорено население.

При настъпилия мир славяните от Солунската област влизат в стопански връзки със Солун. «Когато — пише тогавашният солунски свещеник Йоан Камениат — чрез купола на божественото кръщение скитското племе се уподоби на християнския народ и млякото на благочестието се разпредели общо между двата народа, престана несигурността на градовете, спря да действува мечът, извършващ кланета . . ., мечовете се превърнаха в сърпове и копията — в рала . . . Нямаше никакъв случай на охолен живот, от който ние да не вкусвахме до насита — от една страна, изобилие на земеделски произведения, а, от друга — търговски внос.»[10] Солун е средище на извънредно жива търговия. Кораби от цялото Средиземноморие посещават солунското пристанище. През средата на Солун минава държавният път (виа Егнация), свързващ Адриатическо море с Цариград. «Смесена тълпа от местни жители и гости — пише Йоан Камениат — се тълпеше винаги по улиците, така че по-лесно беше да се преброи крайбрежният пясък, отколкото тези, които преминаваха през града и правеха сделки. Затова мнозина натрупаха много съкровища от злато, сребро и скъпоценни камъни и за тях

[10] Joannes Cameniata, De excidio Thessalonicensi в изданието на Theophanis contin., ed. Bonn., стр. 499—500. Цитатите са по превод на Михаил Войнов.

копринените тъкани бяха като вълнените. А за другите материали — мед, желязо, калай, олово и стъкло, на които занаятчиите чрез огъня дават форма, аз смятам за излишно дори да спомена, понеже те бяха толкова много, че чрез тях можеше да се построи и направи друг град.»[11]

Солун като извънредно голям за онова време промишлен и търговски център оказа голямо и благотворно влияние върху икономическото развитие на съседните славянски племена. Славяните са в постоянни търговски връзки не само със Солун, но по израза на Камениат и със съседния скитски народ, т. е. с българската държава. Както Камениат бележи, едни от славянските селища, разположени в югозападната част на Солунската равнина — племената на драговитите и сагудатите, — са плащали дан на Солун, а други, вероятно разположените на североизток от Солун селища на ринхини и струмци — на съседния скитски народ, т. е. на България. Споменатите славянски селища, еднородни със славянска България, играят ролята на посредници в обмяната между Солун и България по време на Борис и Симеон. «Те — пише Камениат — общуват чрез търговски връзки със скитите. Това покрай другите обстоятелства е от немалка полза за солунчани . . . Те се допълват в нуждите си при съвместния начин на живот . . . Големи реки излизат от страната на скитите (България) и като разделят помежду си споменатото (Солунското) поле, донасят голямо изобилие на града с приходите от риболова, с изкачването на корабите от морето нагоре по реките. С тези кораби се урежда един разнообразен приток на стоки, който се стича по тези води.»[12] Интензивният стопански живот в Солун и оживените икономически връзки със славянските селища, така картинно рисувани от Йоан Камениат, оказват без съмнение силно влияние върху обществено-икономическото и културното развитие на славянските племена. Славянското население около Солун, като запазва своята етническа обособеност и ползувайки се с известна политическа самостойност, играе важна роля в

[11] Joannes Cameniata. De excidio Thessalonicensi в изданието на Theophanis contin., ed Bonn., стр. 500—501.

[12] Joannes Cameniata, пос. съч., стр. 496. За голямото значение на Солун като голям занаятчийски и търговски център през IX и началото на X в. виж Р. А. Наследова, Ремесло и торговля Тесалоники конца IX и начало X в., Византийский временник, кн. VIII, 1956, стр. 61—84.

икономиката на големия пристанищен град. То продоволствува града с всевъзможни селскостопански продукти, доставя суровини за занаятчийската промишленост, включително рудите и горивото за металната промишленост. Славянските племена около Солун съдействували още за развитието на търговията между Солун и съседната българска държава. Живите стопански връзки със Солун, изглежда, рано са довели до разпадане на родовите отношения и появата на частната собственост върху земята.[13]

* * *

Славяните в Солунската област — респективно тези, които населяват земите на по-сетнешния Кукушки край, играят немалка роля и във военнополитическия живот на Солун. В 904 г. в Солун се получава вест, че голяма арабска пиратска флота начело с гърка ренегат Лъв Триполит се отправя към Солун. Неподготвени да отблъснат предстоящото нападение — градът не бил укрепен откъм морето, солунските власти търсят помощта на съседните славянски племена и на българската държава. Славяните обещават да помогнат, но никаква реална помощ в същност не оказват, а дори и тези от тях, които били дошли вече в града, под предлог, че отиват да посрещнат идващите на помощ струмски славяни, напускат града в най-критичния момент. Съвременникът на тези събития Йоан Камениат направо обвинява славяните в предателство. Проф. Васил Златарски обяснява поведението на славяните с желанието им да се отцепят от Византия, да се присъединят към българската държава и възползувани от постигналата Солун беда, сами да се настанят в него. Българският княз Симеон, изглежда, не е бил чужд на подобни планове.[14]

Солун е превзет и грозно опустошен от арабските пирати. Симеон, по всичко изглежда, прави опит да използува арабското нападение, за да турне ръка на голямото и така важно беломорско пристанище. Византийският император обаче чрез свой специален пратеник успява да отклони Симеон от

[13] Наследова, Р. А., Македонские славяне конца IX—начале X в., Византийский временник, кн. XI, 1956, стр. 94—97.

[14] Златарски, В., История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 2, София, 1927, стр. 337—340.

това му намерение срещу известни териториални отстъпки, Във всеки случай в 904 г., в годината на арабското нападение границата на България е установена само на 22 километра от Солун. При с. Наръш са намерени два гранични стълба със следния надпис: «В годината 6412 от сътворението на света (904 г. от н. е.), шести индиктион, граница между ромеи и българи. Симеон, от бога поставен княз на българите, при Теодора оглу таркан и комита Дръстър.»[15] От този документ става ясно, че в 904 г. земите на по-сетнешната Кукушка околия са включени в пределите на българската държава. С положителност може да се приеме, че тези земи остават в български ръце до 967 г., тъй като по времето на Петър (927—969) мир царува между България и Византия и границите се запазват такива, каквито са били при Симеон.

В 967 г. мирът е нарушен от византийския император Никифор Фока. Възможно е Кукушкият край да е попаднал във византийски ръце. По времето на Самуил този край минава ту в български, ту във византийски ръце, а след смъртта на Самуил (1014 г.) остава за 190 години под византийска власт.

По време на византийското владичество феодалните отношения в Македония, както и в цяла Византия, се налагат с пълна сила. Българското население под една или друга форма става зависимо. Жестоката феодална експлоатация и грабежите на корумпираните византийски чиновници предизвикват бурно недоволство, което намира израз в знаменитото въстание на Петър Делян (1040 г.). Въстанието обхваща и Кукушкия край. Въстаническите отряди достигат до стените на Солун. Въстанието в края на краищата е потушено поради предателството на Алусиан, комуто Петър Делян беше поверил четиридесетхилядна армия. Широкият размах и дълготрайността на въстанието обаче показват, че Византия върви вече към упадък. Редица последователни въстания разтърсват империята. През целия XII в. Балканският полуостров е изложен на непрестанни нападения от маджари, печенези, кумани и нормани. Византийската власт е безсилна да се справи с тях. През осемдесетте години на XII в. норманите, преминали на полуострова от Сицилия и Южна Италия, превземат, макар и за кратко време, Солун.

[15] З л а т а р с к и, В., История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 2, София, 1927, стр. 339—344.

По същото време българите, начело с Петър и Асен, отхвърлят византийското иго. Раздвижват се и българите в Македония начело с местния болярин Добромир Хриз.

В 1204 г. кръстоносците от Четвъртия кръстоносен поход превземат Цариград, турят за няколко десетилетия край на империята и на нейно място създават Латинската феодална империя. Южномакедонските земи със Солун образуват Солунското феодално кралство, дадено на италианския феодал граф Бонифаций Монфератски. В 1205 г. в отсъствието на краля Бонифаций един български отряд от крепостта Просек (при Демиркапия на Вардар) се промъква в Солун, но не успява да превземе цитаделата на града (Едикуле), където се били затворили латинците. Малобройният български отряд скоро се оттегля от Солун, но и латинците не могат да разпростират своята власт на север от града. В 1207 г. цар Калоян с големи сили се явява под стените на Солун с твърдото намерение да го превземе. По време на обсадата обаче Калоян бива убит от боляри-заговорници. Кукушкият край след убийството на Калоян, по време на узурпатора цар Борил (1207—1214) попада под властта на отцепили се от българската държава местни феодали. Известните градища: Кукушкото на хълма «Св. Георги», Женско (Гинекокастрон) и Лазарица (близо до Крецово) са били, изглежда, укрепени пунктове на тези феодали.

Завоевателите латинци, лишени от своя обществена база и ненавиждани от местното население, не могат задълго да задържат завладените от тях земи. Епирското деспотство, единственото византийско владение на Балканите след падането на империята, възползувано от слабостта на латинците и от вътрешното разложение на България при цар Борил, почва да се засилва. Епирският деспот Тодор Комнин завладява, без да срещне особена съпротива, Южна Македония със Солун (1222 г.) и разширява владенията си чак до Одрин. Той се провъзгласява за император и се готви вече да изгони латинците от Цариград.

Преди да нападне Цариград, самозабравилият се Тодор Комнин решава да разгроми България. Той нарушава мирния договор, сключен с Иван-Асен II, и се отправя на север. В знаменитото сражение при Клокотница в 1230 г. Тодор Комнин е напълно разгромен и пленен с цялата си армия. Владенията на Тодор Комнин — «цялата му земя от

Одрин до Драч» автоматически минава в ръцете на българския владетел. Иван-Асен II предоставя Солун с околността заедно с Епир и Тесалия на зетя си Мануил Комнин като на свой васал. Кукушкият край за кратко време наново влиза в пределите на България.

След смъртта на Иван-Асен II (1241 г.) феодалната разпокъсаност взима все по-широки размери. България престава да бъде единна държава. Византия в лицето на никейския император успява да си възвърне Цариград и да се разшири за сметка на България. Кукушкият край пак попада под византийска власт. Но Византия не е вече по-раншната мощна империя. И тя е разяждана от вътрешни борби. В Южна Македония избухва антифеодално движение на селяните, а в Солун с подкрепа на градската беднота демократическата партия взема властта и за известно време създава свое републиканско управление.

Кукушкият край по това време е арена на кървави междуособни борби между две партии. Град Гинекокастрон — административният център на Кукушко, минава ту в едни, ту в други ръце.[16] Гинекокастрон (Женска крепост, Аврет-хисар), сегашното село Женско, се намира на тридесет километра на север от Солун, разположено всред полето до мъчно достъпна, укрепена с яки стени чука. Според Хаджи Калфа, турски писател от първата половина на XVII в., крепостта принадлежала на някоя си Маруля, «жена на един неправоверен», та затова била наречена «Женска крепост»[17], според друга пък версия крепостта била така непристъпна, че могла да се отбранява даже и от жени, та оттук и името ѝ. Най-вероятно е, че крепостта е съществувала от най-старо време — може би от времето на славянските нападения над Солун, отпосле занемарена, по-право заета от настанилите се там славянски маси, и подновена в 1341 г. от Андроник III като предмостово укрепление на Солун.[18]

---

[16] Tafrali, O., Thessalonique au XIV siècle, Paris, 1913, стр. 231—32.

[17] Хаджи Калфа, Румелия и Босна, София, 1938, стр. 58.

[18] Tafrali, O., пос съч., стр. 232, забележка 3. Това се потвърждава и от описанието на крепостта, което е направил Янко Пеев през 1907 г. Изградена върху хълм, наподобяващ на трапец, крепостта Гинекокастрон (Женско) има продълговата петоъгълна форма. «От градежа личи — пише Я. Пеев, — че е славяно-византийско дело. От намерените обаче монети и старинни предмети по спусъците, що идват от

От междуособните войни във Византия особено големи придобивки извлича сръбският крал Стефан Душан. Без да срещне някаква съпротива, той заема Македония и дори прави опит да турне ръка и на Солун. Гинекокастрон (Женско) пада в сръбски ръце. Стефан Душан от него смята да направи база за действията си против Солун. Това именно принуждава византийците да организират специална експедиция за отвоюването му. Сръбският комендант Велко, нямайки достатъчно сили да отбранява крепостта, се оттегля на север. По сключения след тези събития договор Гинекокастрон (Женско) остава във византийски ръце.[19]

В годините на мир славяните-българи от Солунската област поддържат редовни стопански връзки с големия търговски и промишлен център. В Солун, както изтъква румънският историк Тафрали, са ставали големи ежегодни панаири на Димитровден, а също така във връзка с храмовите празници на някои черкви — особено на «Св. София». На тези панаири се стичали търговци със стоки от Балканския полуостров, Близкия Изток, Италия, Франция, Испания, Русия и други страни. Панаирите са ставали на равното поле извън града. Бараките, в които се излагали стоките, са образували цяло градче. Извън всевъзможните вносни и местни промишлени стоки на панаирите са били разпродавани в големи количества селскостопански произведения и добитък, докарвани в Солун от разни страни, но преди всичко от българските селяни в Солунската област. Солун и като голям консумативен център, и като важно средище на развита промишленост и голяма външна търговия отрано включва в своя стопански кръг земите от Солунската област.[20]

Солун редовно е посещаван от славяни-българи. Някои от тях остават там завинаги и с време се претопяват всред местното население, без да забравят обаче славянобългарския си произход. Прочутият учен от XIV в. Акиндин е бил от славянски произход.[21] При такива живи сношения естест-

---

стените надолу, става ясно, че още в македонските времена и през римската епоха на този хълм е имало някакво укрепление» (ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 1023, л. 52).

[19] Jirecek, K., Geschichte der Serben, S. S. 401—402; Tafrali, O., пос. съч., стр. 274.

[20] Пак там, стр. 117—124.

[21] Tafrali, O., пос. съч., стр. 41.

вено славянобългарската маса изпитва върху себе си влиянието на високата византийска култура. И все пак славянската вълна, която в течение на седем века се е блъскала в стените на Солун, е била така мощна, че е устояла на византинизма и е запазила своята етническа и езикова самобитност. В края на византийската епоха, когато Византия пада под ударите на турците, земите на Кукушкия край остават славянобългарски по своя народностен облик.

КУКУШ И КУКУШКО ПОД ОСМАНСКО ВЛАДИЧЕСТВО 1373—1810

В обстановка на пълно политическо разложение в балканските държави, на непрекъснати войни между феодалните балкански владетели и при крайно остри класови противоречия турски отряди почват да преминават в полуострова, отначало като съюзници на един или друг владетел, и да вземат участие в междуособните феодални войни. Скоро турски военни банди почват да нахлуват в балканските земи вече без да са викани, грабят и опустошават цели области и се настаняват в полуострова като завоеватели.

В 1362 г. турски отряди начело с Евренос бег преминават през Беломорските покрайнини, стигат отвъд Вардар, заемат гр. Ениджe Вардар, който става опора на турското господство в Солунската област. Дали по време на този поход Гинекокастрон (Женско) пада под турците, не може да се установи. В 1371 г. македонските феодални князе Вълкашин и Углеш предприемат поход срещу турците и стигат с войските си до Марица при с. Черномен, но биват напълно разгромени. След поражението при Черномен Евренос и Хайредин паша заемат цяла Южна Македония. По време на този поход, около 1373 г., Женско, наречен от турците Авретхисар (Женска крепост), е превзет и опустошен. Според Хаджи Калфа Женско се предава на Евренос бег след няколкомесечна обсада.[1]

Ние не знаем чие владение е била крепостта Женско по време на турското нашествие. Според народното предание Женско, Кукушкото градище и градището Лазарица (до с. Крецово) са били крепостите, на които се е опирала мъгленската княгиня против нашествениците турци. Владенията на тази мъгленска княгиня се простирали от Мъглен до Кукуш,

---

[1] H a m m e r, J. von, Histoire de l'Empire Ottoman, t. I, Paris, 1844, p. 75—80; Хаджи Калфа, пос. съч., стр. 58.

а гр. Женско е бил нейна столица.[2] Това обаче не може да се приеме за достоверно, тъй като крепостта носи името Гинекокастрон (женска крепост) преди турското нашествие на Балканите. По-вероятно е, че Женско и Кукушкият край при идването на турците са се намирали във византийски ръце.

Подновена в 1341 г., крепостта Женско е могла да издържи дългата обсада благодарение не само на яките стени, но и на тайните подземни съоръжения, чрез които се е снабдявала главно с вода, а може би и с хранителни припаси. Посетилият крепостта Янко Пеев описва добре запазения крепостен кладенец, «който води от горното крепостно равнище, та до полската низина, дето протича реката Женско. Легенди за съобщението на крепостите с полето посредством тунели или кладенци — пише Пеев — тука се виждат с очи в добре запазения каменен Аврет-хисарски дълбок излак.»[3] Легендата разправя, че жива гъска, пусната в крепостния кладенец, след известно време излиза мъртва (обезглавена) в реката. Легендата разправя още, че синът на Евренос бей взел крепостта заедно с владетелката ѝ.

Заедно с Женско и Кукуш пада под властта на турците. Населението, изглежда, е потърсило убежище към Круша планина и отпосле се е прибрало в родното си място. По време на турското нашествие са били разрушени градището и манастирът «Св. Георги». Когато през 30-те години на XIX в. е строена черквата обител «Св. Георги», са били открити основите на старинния манастир. При северозападното подножие на хълма «Св. Георги» се намираше така наречения «Калугеров кладенец», чието име отразяваше възпоминанието за съществувалия някога манастир. Разрушени са били църкви и манастири и около Кукуш. През 1858 г. русинът Южаков на път от Кукуш за Солун е видял на висок и стръмен хълм развалините на черква, известна на населението под името Бяла черква — по турски «Алчаклисе». В подножието на хълма придружаващите го кукушани му показали пещерата, широка десет метра, цялата зографисана и според предположението на Южаков обитавана от някакъв

[2] ЦДИА, ф. 3. оп. 8, а. е. 1023, л. 53; сведения на 95-годишния Дим. Филипов Делев.

[3] Шапкарев, К. А., Русалии, Пловдив, 1884, стр. 24 и 27.

отшелник.[4] Остатъци от някакво манастирче имаше и край Кукуш при рекичката Фильовица и при аязмото «Св. Атанас», оттатък многоводната извънградска чешма «Пашица».

След като Южна Македония попада под турците, само Солун остава за известно време във византийски ръце. В 1383 г. турците за пръв път нападат Солун. Слаби да отблъснат турския пристъп, византийските власти в Солун признават господството на турците и се задължават да плащат десет хиляди аспри ежегоден данък на султана. В 1391 г. Баязид I отнема автономията на Солун, обръща някои черкви в джамии и налага на града кръвен данък. Възползуван от настъпилата междуособна война между синовете на умрелия в татарски плен Баязид (1402 г.), византийският император Мануил успява да възвърне Солун към империята (1407 г.). Пропадащата Византия обаче няма вече сили да се бори с турците. В 1423 г. император Андроник продава Солун на венецианците. В 1430 г. турците с пристъп превземат Солун и го заселват с турци, докарани главно от Енидже Вардар. С превземането на Солун турското господство се установява здраво и задълго в Южна Македония.

* * *

До идването на турците Кукушкият край запазва напълно своя славянобългарски етнически характер. С установяването на османското господство обаче в Македония, както в целия Балкански полуостров, настъпват големи промени. За да затвърдят господството си, завоевателите заселват градовете и местностите с важно стратегическо значение с докарани от Мала Азия турски преселници. Турски маси заселват компактно Бешикдаг (между Орфанския и Солунския залив), Карадаг (Круша планина) и планините на изток от р. Вардар чак до Велес.[5] Турски преселници заемат голяма част от територията на Кукушкия край. Круша планина заедно с предгорията, спускащи се чак до Кукуш и оттатък него, са заселени с койнари, т. е. с преселенци от областта Кония в Мала Азия. Заселени са и турци пастири, известни под името юруци. В заетите от турските преселенци селища

[4] Южаков, Е., Месяц в Болгарии, сп. «Современник», 1860, кн. 10, стр. 219.

[5] Кънчов, Васил. Македония — Етнография и статистика. София, 1900, стр. 59—60.

местното българско население е унищожено или прогонено, а отчасти и потурчено. В с. Пейково турците са пазили до най-ново време някакъв старобългарски ръкопис на пергамент, под който са палели кандило, тъй като са му приписвали лечебна сила.[6] Освен Пейково потурчени са били, изглежда, и селата Варлан и Коркутово. Кузман Шапкарев в описанието на Кукушката каза казва дословно: «Турците се наричат едни «коняри», а други — «юруци». Едни пък от них «айряни».»[7] Тези «айряни» именно са потурчените българи. Българомохамеданите от Южните Родопи сами себе си наричат «ахряни». Потурчването на Карадаг, по всичко изглежда, не ще да е било масово и затова малкото потурчени села, поставени да живеят всред турските маси, не са запазили българския си език. Само в една част от Круша планина са се запазили малко на брой, но доста големи чисто български или смесени с турци села. От стотината селца по Круша планина в началото на XX в. чисто български бяха Моларци, Мутулово, Горни и Долни Тодорак, Алексово, Междурек, Грамадна, Тодорово и смесени с турци — Рамна, Щемница, Рошлово, Лельово, Раяново, Кушово и Планница.[8] Всички тези села се намират в горното течение на р. Галик и нейния приток Стара река.

Кога е станало заселването на Кукушкия край с турци и кога са станали потурчвания по Круша планина, не може да се установи с точност. Като имаме пред вид, че Енидже Вардар е бил заселен с турци още със завладяването на Южна Македония от Евренос, може с доста голяма вероятност да се приеме, че Круша планина и Карадаг са били заселени с турци към края на XIV в. Тогава вероятно е станало потурчването на някои села в Круша планина и изселването на част от населението. Според едно старо предание българите от едно голямо селище, което се намирало на мястото на сегашното село Папрат, са избягали оттам, за да не бъдат потурчени, и са заседнали за известно време при селата Сеслово и Стрезово, като след това са се преселили окончателно в Кукуш. Койнарите и юруците, общо взето, заемат планинския и полупланинския терен на казата. Равните и плодородни земи са били раздадени

[6] Непечатани бележки на П. Делииванов.
[7] В. Македония, год. IV, бр. 48 от 9. V. 1870 г.
[8] Кънчов, Васил, пос. съч., стр. 166—168.

като ленове (феоди) на турци-спахии, като българската рая по тези земи е била запазена и не била дори потурчена, защото е била нужна за обработване на спахийските земи.

В един опис на ленове (зиамети и тимари) във вилаетите Авретхисар и Селяник от средата на XV в. се изброяват селищата, жителите на които — мюсюлмани и християни — са записани в тимарите и зиаметите на разни ленни владетели.[9] Като се има пред вид, че повечето от тези ленни владения са получени в наследство, с положителност можем да приемем, че още от края на XIV в. турци населяват Кукушкия край.

* * *

Завладяната от турците земя според шериата се смята за собственост на държавното съкровище и се нарича мирие или мирийска земя. Само земята в населените места и около тях се счита за пълна лична собственост — мюлк. Цялата мирийска земя се намира в пълно разположение на султана. Част от мирийската земя е оставена на покореното християнско население, а другата — разпределена между турските преселници. Притежателите на мирийска земя, християни и мохамедани, владеят земята условно, имат право да я обработват и се ползуват от плодовете ѝ при условие да плащат феодалната рента в полза на държавата и господствуващата феодална класа, преди всичко на султана и на членовете на султанската фамилия. Част от мирийската земя образуват личните ленове (феоди), така наречените хасове, на султана и султанското семейство. Султанът раздава ленове от мирийската земя на турските феодали за вечно или временно ползуване. Хасове за вечно ползуване се давали на особено заслужили пълководци или държавници и на вакъфи за издръжката на благотворителни учреждения. Ленове за временно ползуване се раздавали на висши чиновници и главно на спахии срещу службата им. Например даден спахия получава лен (тимар, зиамет), т. е. получава право да събира за себе си феодалната поземлена рента от едно или няколко християнски села, като срещу това се задължава да служи в армията с един или повече конници,

[9] НБКМ, Ориенталски отдел (ОО), ОАК 52/59.

издържани от него. Престане ли да изпълнява поетите задължения, ленът му се отнема и се предава на друг при същите условия.[10]

Селяните от раздадените като ленове села са задължени да носят феодална повинност и да плащат феодална рента на притежателя на лена извън данъците или тегобите към държавата или султана. Притежателите на лена дават тапия на селянина за земята, която обработва. Селянинът може да продава, да подарява или да оставя в наследство земята си. Новият притежател на земята поема и всички феодални задължения, свързани с владението на мирийска земя.[11]

Нуждаейки се от работна ръка, феодалът земевладелец е гледал на всека цена да задържи селянина при себе си. Селяните от тези села, ако не юридически, то фактически са били не само зависими, но в известна степен и закрепостени към земята. Малко по-добре са били поставени селяните от вакъфските села. Освен определената феодална рента и данъци към държавата те са плащали не особено голяма такса на вакъфа. Сравнително по-добре са били малкото селяни, които са били задължени с феодални тегоби, феодални ренти и данъци пряко към държавата.[12]

Основната феодална рента, свързана със земеползуването, е йошурът, плащан в размер на една десета част от добива на зърнените храни, лозята, кошерите и градините. Йошур плащат всички селяни — българи и турци. Все във връзка със земеползуването българите християни плащат и специален данък в пари — харадж, от който турските селяни са освободени. Всички пълнолетни мъже-християни са облагани с поголовен данък, наречен джизие. Християните плащат и друг особено тежък данък — кръвен данък (девшурме) — на три-четири години са били вземани християнски деца за еничарския корпус. Извън тези основни данъци населението е облагано с много други редовни и извънредни данъци и тегоби — да доставя наряд от храни и други селскостопански продукти, да работи ангария, да придружава с колите си турската армия, да доставя материали за големи строителни обекти и т. н.[13]

[10] История на България, пос. съч., стр. 249—254.
[11] Пак там.
[12] Пак там.
[13] Пак там

Селищата в Кукушки край са били оформени още преди идването на турците. В описа на леновете в Авретхисарския вилает се изброяват селища като Кукуш, Крецово, Богданци, Постулар, Казаново, Любница, Чугунци, Енешово, Богородица, Вардаровци, Калиново, Стояково, Ореховица, Хърсово и др.,[14] познати с тези си имена до 1913 г. След идването на турците много селища добиват турски наименования.

В Авретхисарската каза, като изключим няколко села в Карадаг, всички населени с българи селища и земи са поставени под разни форми (хасове, вакъфи и ленове) под феодална зависимост. Евренос бег заради особените му заслуги при покоряването на Македония е получил от султана много земи в Ениджевардарско и Авретхисарска каза. Неговите потомци са превърнали част от имотите му във вакъфи, като сами се определят за наследствени управители на вакъфите. Обикновено по-голямата част от доходите на вакъфа оставали в ръцете на неговите управители, а малка част — за религиозно-благотворителни цели. Чрез така създадени вакъфи някои феодални фамилии си осигурявали за вечни времена наследствена феодална рента, получавана от тези, които са ползували вакъфския имот.

Според едно предание Кукуш е бил вакъфско село, притежание на Евреносовия вакъф. В един автентичен турски документ от 1706 г. изрично се потвърждава, че Кукуш е вакъф, но на султанката Айше, подарен от майка ѝ — султанката Махримет, предназначен за издръжката на основано от нея благотворително учреждение в столицата.[15] Възможно е землището на Кукуш да е било поделено между два вакъфа — Евреносовия и тоя на султанката.

Като вакъфско село Кукуш е плащал феодална рента на вакъфа, но пряко е бил подчинен на държавните власти, а не на някакъв спахия. Това наглед по-благоприятно положение не е гарантирало кукушани от своеволията, експлоатацията и грабежите на върлуващите в Южна Македония мощни турски феодали.

---

[14] НБКМ, ОО, ОАК 52/59, л. л. 1—10.

[15] Βασδρα βελλη, I, K., Ισθσικα Μακεδονιας, A' (т. I), № 53 (Турски документи от солунския архив, преведени на гръцки език).

* * *

Административният център на Кукушкия край първоначално е бил Женско (Авретхисар) — оттук и названието на казата. До 1912 г. Кукушката околия официално се назоваваше Авретхисарска каза, макар Авретхисар (Женско) отдавна да беше престанал да бъде административен център. От споменания опис на леновете от Авретхисарския вилает се вижда, че Женско от самото начало на турското владичество е станал административен център на обширната област между Круша планина (Карадаг) и р. Вардар. В един турски документ от 1665 г. изрично се споменава, че Гевгелийско със съседните села влиза като нахия (мюдюрлък) към Авретхисарската каза.[16] Карадагските села и махали също така са влизали като отделна нахия — в по-ново време с център селата Раяново и Щемница — в Авретхисарска каза. До осемдесетте години на XIX в. Гевгелийско все още съставляваше част от Авретхисарската (Кукушката) каза.[17]

Със сигурност може да се твърди, че Женско е останал административно седалище на казата до началото на XVIII в. В турски документ от 1706 г. се казва, че традиционният ежегоден панаир, който ставал в Женско, е бил преместен в 1690 г. в Кукуш. В 1706 г. обаче самите му жители помолили панаирът да бъде върнат пак в Женско, седалището на турските власти, за да бъдат търговците защитени от грабежите на турските банди.[18] От този документ става ясно, че до 1706 г. Женско все още е административният център на казата.

Дотогава гр. Авретхисар (Женско) е не само административен, но и стопански център на казата. Според Евлия Челеби, който е пътувал из Македония към средата на XVII в., повечето от жителите на Женско са били търговци и занаятчии. При посещението си на с. Женско в 1907 г. Ян. Пеев е събрал спомени на стари хора за миналото на Авретхисар. Както предава Пеев, осемдесетгодишен старец чул от дядо си, че в миналото градът имал единадесет

[16] НБКМ, Ориенталски отдел (ОО), сигн. Цариград. Дефтерхане I и II — приходи Сюрсат 1076 (1665) г.

[17] В. Македония, год. IV, бр. 48 от 9. V. 1870 г. — Дописка от Кузман Шапкарев, в която се описва Кукушката каза.

[18] В а с д р а в е л л и, Й. К., пос. съч., № 53.

махали и че преди стотина години, т. е. към 1807 г., стояла още железарската чаршия с осем работници.[19] Преместването на панаира от Женско в Кукуш обаче подсказва, че Кукуш в края на XVII в. е значително селище с растящо стопанско значение. Кукуш се явявал естествено средище за обмяна между карадашките планински и полупланински селища и пръснатите към Арджанското езеро и р. Вардар полски села.

От друг турски документ личи, че Женско е център на казата и към 1724 г. В тези документи става дума за заседанията на съда («шериатския меджлис») в Кукуш във връзка с оплакването на кукушани и на селяните от много други села против своеволията на аяните. Интересно е, че съдът заседава в Кукуш, а не в Авретхисар.[20] И този факт говори за нарасналото значение на Кукуш като център на околните села. Това положение е допринесло седалището на казата да се премести в Кукуш вероятно още в първите десетилетия на XVIII в. Да се определи обаче точно кога Кукуш става център на казата е много трудно, тъй като документите говорят за Авретхисарска каза до последните дни на турското владичество в Македония, макар че Женско отдавна беше престанало да е казалийски център и беше се превърнало в обикновено малко село. Според Кузман Шапкарев Кукуш е станал пазарно средище и административен център на околията към средата на XVIII в.[21] Във всеки случай през втората половина на XVIII в. в Кукуш е имало вече установена административна власт. Както предава Туше Делииванов, негов прадядо, живял по това време, стрелял с кремъклийка пушка по кандилото, което горяло пред конака. Тази дръзка постъпка минала безнаказано, тъй като виновникът е бил обявен за луд и оттогава получил прякора «дели» (луд) Еван — прякор, който и до ден днешен носят неговите потомци.[22] Предположението, че към средата на XVIII в. Кукуш е вече стопански и административен център на казата, се потвърждава косвено и от турските документи. Така в един документ от 1764 г., в който се говори за при-

[19] Евлия Челеби, Извадки от пътеписа, София, 1943, стр. 35; ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 1023, л. 53.

[20] НБКМ, ОО, сигн. МК 24/8.

[21] Сп. Читалище, Цариград, 1871, год. I, кн. 13, стр. 408.

[22] Непечатани спомени на Туше Делииванов.

ели исляма християни от селата Стояково и Саламанли, изрично се казва, че тези села се намират в «Кукушко», а не в «Авретхисарско», макар че официалното название на казата си остава «Авретхисарска». В друг документ от 1793 г. Кукуш е означен като «град».[23]

* * *

За икономическия живот на Кукуш и Кукушкия край през първите векове на османското владичество ние не разполагаме с изворни материали. Като имаме пред вид обаче, че икономиката на Кукушкия край е била тясно свързана от най-древни времена с голямото беломорско пристанище Солун, ние можем по косвен път да се доберем до някои опорни точки, за да добием представа за стопанския живот след установяването на османското владичество.

По време на дългите междуособни войни през XIV в., на острите класови борби и гражданската война вътре в самия Солун и по време на опустошенията, свързани със завладяването на Южна Македония, Солун запада, замира икономическият живот в цялата Солунска област. След преминаване на бурята Солунската област остава вътрешна провинция, несмущавана от външни нашествия. Солун отново се превръща в голям град с важно стопанско значение.

През XV в. в Солун почват да засядат гонени от разни страни евреи. Старата малка еврейска община почва постепенно да се уголемява с гонени евреи от Унгария, Бавария, Испания, Сицилия и от разни италиански градове. Но еврейската колонизация в Солун се засилва особено много след изгонването на евреите от Испания. В 1492 г. испанските крале Фердинанд и Изабела издават едикт за изгонването на всички евреи. Малко по-късно са изгонени и евреите от Португалия; изгонени са и приелите привидно християнството евреи, т. нар. «марани». Прогонените евреи се пръскат по разни страни, но мнозина от тях търсят убежище в Турция, където към тях съществуваше известна толерантност. Султан Баязид II изрично беше наредил гонените от Испания и други страни евреи да бъдат посрещани благо-

[23] В а с д р а в е л л и, Й. К., пос. съч., № 292, 240.

склонно. Най-много испански евреи заседнаха в Солун и дадоха на града еврейски облик. В Солун приижда ха гонени и негонени евреи от разни страни. Солун стана обетована земя за евреите.[24]

Преселените в Солун евреи бяха, общо взето, изкусни занаятчии и опитни търговци, а някои от тях разполагаха и с големи капитали и имаха делови връзки с евреи от други страни. Ето защо скоро икономическият живот на Солун попада в техни ръце и те съумяха да направят от него забележителен търговски център. Солунските евреи бяха в търговски връзки с Италия, Франция, със Средна Европа, с Цариград и Александрия, та дори с Испания и Португалия и с техните колонии. От Солун се изнасяха: жито, кожи, вълна и вълнени платове, восък и мед, сурова коприна, а по-късно памук и тютюн. Солун беше в търговски връзки с целия Балкански полуостров. Солун в същото време беше голям промишлен център. Повечето от дошлите в Солун испански евреи се занимаваха с тъкане на вълнени платове (сукно и аба), килими и покривки, прочути със своята прекрасна изработка. Произвежданото сукно в Солун отчасти се закупуваше за облекло на армията, по-специално за еничарската гвардия на султана. Толкова голямо е било производството на сукно, че евреите тъкачи са плащали част от данъците си със сукна — от 20 до 70 хиляди метра годишно.[25] В Солун са били изработвани също така копринени платове и всевъзможни други стоки за задоволяване нуждите на местния пазар. Така че през Солун не само са се изнасяли селскостопанските продукти на Македония, но в самия Солун са били консумирани от развитата промишленост маса селскостопански суровини. Като значително голям град Солун е бил и голям консумативен център на хранителни продукти.[26]

Солун беше дебуше наистина на цяла Македония и на немалка част от Балканския полуостров. Но все пак близко до ума е, че при тогавашните транспортни средства във всяко

---

[24] E m m a n u e l, J. S., Histoire des Israélites de Salonique, t. I, Thonon, 1936, p. 255—259.

[25] E m m a n u e l, J. S., Histoire de l'industrie des tissus des israélites de Salonique, Paris, 1935, p. 13—24.

[26] I d e m, Histoire des Israélites de Salonique, p. 110—115, 225—230.

отношение е било по-изгодно да се закупуват предназначените било за износ, било за солунската промишленост или за пряка консумация стоки и селскостопански суровини от най-близките до Солун местности. Заедно с разположените непосредствено до Солун селища Кукушкият край, чиито южни предели бяха само на 10—15 км от Солун, безспорно е бил един от главните доставчици на селскостопански произведения. Усиленото търсене на селскостопански суровини и продукти, изглежда, е довело и до изменение на природния ландшафт в Кукушко.

В едно описание на Кукушкия край от 1869 г. Кузман Шапкарев дава интересни сведения на това, което е било някога: «Преди две-тридесет години, велят по-старите овде, наоколо е имало много повеке води, извори и реки, а днес от ден на ден се сушат и кладенците от ден на ден се чинат по-дълбоки.»[27] Кузман Шапкарев правилно свързва това с унищожението на горите: «Преди 20—30 години, такожде велат — продължава Шапкарев, — все около града ни било кория, а сега дървата ни идат от осем часа далеку; от година на година все по една кория ся изтребляват. Овие три години се требит една най-голема в местото ни кория «Коромина», та още неколко месеца и она ке се свършит. Тога дървата ке купуваме от Крушя, а по свършването ѝ от Олимб, после «алах керим» от Америка.»[28] Ако до 1869 г. все още около Кукуш е имало голяма кория, с положителност може да се предположи, че през XV—XVI в. не само Круша планина, но и цялото хълмогорие до Кукуш е било покрито с гори, че реките и изворите са били с изобилна вода. Тогава може би е текло и «Дуфлото».

Унищожаването на горите в Кукушкия край, изглежда, е почнало още от XVI в. Усиленото търсене на зърнени храни, на вълна, кожи, добитък, коприна, вино, памук, тютюн и други селскостопански произведения ще да е била основната причина за разчистването на горите, за разкриване нови посевни площи и особено на пасбища. Търговцитеа евреи от Солун сами са обикаляли селата, заемали са пари на селяните и по такъв начин са закупували селскостопанското производство на зелено.[29]

[27] В. Македония, год. III, бр. 35 от 26. VII. 1869.
[28] Пак там.
[29] Emmanuel, J. S., пос. съч., p. 226.

С настъпването на безредията, свързани с упадъка на Турция в края на XVI и началото на XVII в., настъпи известен застой в стопанския живот на Солун и на свързания с него Кукушки край. Разни деребеи вършеха нечувани издевателства над населението, по пътищата върлуваха разбойнически банди, а по моретата — флотите на пиратите.

От средата на XVII в., когато в Западна Европа средновековното занаятчийско производство почва да се заменя с капиталистическата манифактура, търсенето на селскостопанските суровини и храни на Турция особено много се засилва. Турция играе по това време ролята на суровинна база за развиващата се в Западна Европа промишленост. С установяването на режима на капитулациите западноевропейските държави установяват свои консули в големите пристанищни градове. В края на XVII в. Франция първа настанява свой консул в Солун. Европейски търговски агенти кръстосват Македония, закупуват нейните суровини и ги изнасят.

През XVIII в. Солун държи едно от най-важните места както във вътрешната, така и във външната търговия на Турция. Солун беше в най-живи търговски връзки с балканските страни, с островите, с Египет и с Мала Азия. През Солун се изнасяха произведенията на цяла Македония за европейските страни. Особено търсени и изнасяни през Солун бяха вълна, памук, жито, коприна, тютюн, кожи, восък и много други продукти.[30]

В Кукушкия край всичките тези стоки се произвеждаха в големи количества. През Солун се изнасяше вълна от цяла Македония, но най-фината вълна според свидетелството на тогавашните френски консули се закупуваше от близките на Солун места, т. е. от Кукушко.

Южна Македония през XVIII в. беше голяма производителка на памук. Като имаме пред вид обаче, че в Кукушко памук се обработваше и през втората половина на XIX в., когато памукът беше престанал да бъде износен артикул, трябва да приемем, че през XVIII в., когато търсенето на памук беше така голямо, в Кукушкия край се е произвеж-

[30] Svoronos, N., Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris, 1956, p. 239—280.

дало и много памук. Македонският памук намираше отличен пазар във Франция и Италия, а особено в Унгария, Австрия и Германия.

Южна Македония — от Ениджe Вардар до ксантийското Ениджe — беше основната производителка на тютюн в Османската империя. Произведеният в Кукушкия край тютюн по качество беше на второ място след енидженския и беше известен в търговията под името «Карадаг».[31] В Кукушко по това време, както и по-късно, се произвеждаше висококачествено жито, което също така беше обект на силно търсене. Сеше се също още сусам и мак. В Кукушката каза беше развито и бубарството. Копринатa беше силно търсен артикул и закупчиците ока по ока я изкупуваха от самите производители. В Кукушкото землище беше развито лозарството, а селищата по Круша планина — особено Черналските махали, бяха богати с прекрасно грозде, силно ароматни круши (матруни), едри и сладки череши, орехи и други овощия. Кукушкият край най-сетне беше богат с дребен и едър рогат добитък.

Солунската област изобщо и Кукушко в частност не бяха само производители на селскостопански суровини, не всичко произведено се изнасяше, а отчасти се обработваше било като полуфабрикат, било като готова стока, предназначена за широк пазар. Солунските евреи тъкачи според свидетелството на стари еврейски автори купуваха не сурова вълна, а по-скоро готова прежда. Прането, обезмасляването, лекото оцветяване и преденето на вълната се извършваше от самите продавачи.[32] Като имаме пред вид, че жени в Кукуш и към края на XIX в., когато текстилната вълнена промишленост в Солун вече не съществуваше, работеха вълнени платове за турлаци (потури) от пресукана прежда за бедните солунски евреи, можем да предположим, че преждата за развитата до края на XVIII в. вълнена промишленост в Солун се е изработвала в Кукуш и други местности в Солунската област. Част от вълната в Македония се преработваше на аби, които се пласираха не само на турските пазари, но се закупуваха от френски търговци и се изнасяха в Антилите като

[31] Beaujour, F., Tableau du commerce de la Grèce, t. I, Paris, 1800, p. 54—108; Svoronos, N., пос. съч., p. 239—246.

[32] Emmanuel, J. S., Histoire de l'industrie des tissus. . ., p. 16—17.

облекло за робите. Според сведения на френския консул само в Маядаг годишно са били преработвани двеста хиляди оки вълна на аби.[33] С основание можем да приемем, че аби са се изработвали и в Кукуш.

В Македония по сведения на европейските консули в Солун беше преработвана част от произвеждания там памук на прежда, изнасяна главно в Европа, и на бели платна и аладжи (шарени платна), пласирани главно в по-изостаналите области на Турция. Тази памучна промишленост беше особено развита в Тесалия, Карафере и Сяр.[34] Развита беше и в Кукуш. По достоверни сведения знаем, че през първата половина на XIX в. кукушани произвеждат масово платна и аладжи за широк пазар. Можем с пълно право да предположим, че тази промишленост е цъфтяла и през XVIII в.

За важното стопанско значение на Кукушкия край говори фактът, че от XVII в., а може би и от по-рано в Женско е ставал ежегоден панаир, който, както видяхме, е бил преместен към края на XVIII в. за 15—20 години в Кукуш. На този панаир именно са закупувани и контрактувани местните селскостопански произведения и продавани донесените главно от Солун манифактурни и колониални стоки. Производителите от Кукушкия край са посещавали и други панаири, например големия панаир в Доглия, а без съмнение и сами са занасяли стоките си в Солун. Заслужава да се отбележи, че внасяните през Солун чужди стоки са били по-малко по обем и стойност от изнасяните. Внасяни са били по-фини сукна, фесове, часовници, хартия, кафе, захар, подправки, стомана, индиго, химикали и медикаменти.[35] Това са били стоки, които намирали пласмент между феодалната върхушка и малцината по-богати евреи и християни. По-голямата част от населението сама е задоволявала нуждите си от храна и облекло и извън необходимите за работа сечива рядко е купувала вносни стоки. При такъв един активен баланс би могло да се очаква, че в ръцете на производителите ще попаднат доста пари. Това

[33] Beaujour, F., пос. съч., p. p. 149 и 324—327; Svoronos, N., пос. съч., стр. 242 и 254.

[34] Beaujour, F., пос. съч., p. 72—74; Svoronos, N., пос. съч., p. 246—256.

[35] Svoronos, N., пос. съч., p. 220—238.

обаче не става, тъй като парите са били изземани от ръцете на производителите под формата на тежки феодални ренти и държавни данъци.

* * *

Кукушкият край като част от Солунската област притежава най-благоприятни почвени и климатически условия за широко развитие на редица високо доходни интензивни култури. Богата на суровини, Солунската област, включително и Кукушко, би могла да изгради и широко развита текстилна промишленост — вълнена, копринена и памучна, дори и рудодобивна. Вълнената промишленост в Солун съществува наистина още от XVIв., а по-късно почна да се развива памучна и копринена. Но по-нататъшното развитие на манифактурната промишленост и на селското стопанство се спъваше от съществуващата в Турция феодална система. Ако в Западна Европа при господството на феодално-абсолютистичния строй се изгради сравнително широко развита манифактурна промишленост, то това се дължеше на установения от абсолютната монархия относително здрав административно-правов ред, макар и изграден на дворянска класова основа. За разлика от Западна Европа Османската империя не съумя да обуздае своеволията, вилнеенията и грабежите на разбойническите банди, на еничарите, спахиите и всевъзможните феодали-деребеи. При тези условия притежателите на капитали предпочитаха да ги влагат в търговията — набързо да закупят и да продадат, но не да ги влагат в трайни инвестиции — в манифактурни и фабрични предприятия. Затова в Солунската област, както и в цялата Османска империя, капиталистическата промишленост не се развиваше широко и доколкото съществуваше, не надмина с изключение на Солун и някои други центрове примитивната форма на разсеяна манифактура.

От друга страна, селяните-производители, обременени с извънредно тежки феодални тегоби и ренти, с редовни и извънредни държавни данъци, ограбвани и насилвани от феодали, държавни служители и разбойници, не намираха смисъл да увеличават производството, когато предварително знаеха, че то ще бъде ограбено, че не ще могат свободно да се ползуват от плода на своя труд. Малкото и оскъдни доку-

менти, с които разполагаме, красноречиво рисуват безправието, икономическия и политическия гнет, на който беше подложена раята в Кукушкия край.

* * *

Колкото и тежки да бяха феодалните ренти и установените държавни данъци, положението на раята би било сравнително търпимо, ако в Турция съществуваше строг правов ред, ако данъците не бяха произволно повишавани, ако населението не беше облагано с извънредни тегоби и данъци и ограбвано по всевъзможни начини.

Според турски официални документи от 1651 г. мнозина от раята на с. Крондирци напуснали къщите си и избягали, а имало вероятност и цялото село да избяга, защото не било в състояние да плаща данъците.[36] Този факт показва какво е било положението на раята.

При настъпилия към края на XVI и началото на XVII в. упадък, когато султаните бяха сваляни и качвани от развилнелите се еничарски орди, централната власт беше безсилна да се справи с разбойническите банди и с могъщите феодали. По това време пълна несигурност цареше в селищата на раята и особено по пътищата. Често пъти сеймените, натоварени да пазят пътищата, сами ограбваха и убиваха пътниците.

За царуващата анархия и несигурност в Солунската област ние имаме сведения от писанията на еврейските равини в Солун. Така в 1598 г. солунски търговци евреи са избити на връщане от Струмица някъде към Крондирци (Килиндир). Но особено голямо клане на пътници е извършено в 1617 г. във връзка с панаира при Доглия. Този най-голям в Македония панаир е ставал някъде между Струмица и Петрич и е събирал производители и търговци от далечни страни, дори от Европа. На връщане от панаира керванът на солунските търговци е бил нападнат от еничари и напълно унищожен.[37] Това печално събитие е отбелязано подробно от солунските равини, тъй като тогава са загинали много солунски евреи. При такива нападения, разбира се, не са

[36] НБКМ, ОО, сигн. СН 146/1252.

[37] E m m a n u e l, J. S., Histoire des Israélites. . . , t. I, p. 255—259.

убивани само евреи, а не по-малко, ако не и повече, са страдали беззащитните християни-раи, често грабени и изтезавани не само по пътищата, но и в собствените им селища.

В тези размирни времена при пълната слабост и дезорганизация на централното управление властта в Солунската област фактически се намираше не в ръцете на солунския паша, а по-скоро в ръцете на могъщи феодали.

Дори и тогава, когато вилненията на разбойническите банди утихваха временно и централната власт можеше да изпълнява своите функции, положението на раята не се подобряваше, понеже самата власт не спазваше законите и си служеше с всевъзможни средства за ограбване на населението.

От един турски документ узнаваме, че за 1665 г. е бил наложен на Авретхисарската каза наряд за зърнени храни и други селскостопански продукти. Документът-тескере удостоверява, че нахията Гевгели като съставна част на Авретхисарската каза била си изпълнила наряда — предала в натура 750 килета[38] ечемик, сто килета брашно, сто оки мазнини (75 оки масло и 25 оки лой) и 20 коли дърва, а за 175 кантара слама дала в пари 4375 акчета.[39] Без съмнение и другите нахии на казата, макар и да няма запазени тескерета за тях, са изплатили този извънреден данък, събиран ежегодно извън многобройните редовни данъци.

С ферман от 1695 г. се нарежда общините Солун, Кукуш, Малък и Голям Вардар, Гевгели, Лангада (Лъгадина) и Каламария да доставят необходимите материали и 300 души работници-майстори за направата на мост на р. Вардар при с. Арапли.[40] Със заповед от 1695 г. се иска Авретхисарската каза подобно на всички кази в Солунската област да достави волски коли по случай предприемането на някакъв поход.[41] Системата на извънредни данъци, на наряди и тегоби е практикувана в Турция дори и през XIX в. В 1830 г. турските власти събират от Авретхисарската каза 4350 гроша за поправка на пострадали от земетресение крепостни съоръжения.[42]

---

[38] Едно кило̀ съдържа 22 оки, а една ока е равна на 1 кг и 282 гр.
[39] НБКМ, сигн. Цариград — Дефтерхане 1 и 2—приходи сюрсат 1076 (1665 г.).
[40] В а с д р а в е л л и, Й. К., пос. съч., № 2.
[41] П а к т а м, т. II, № 126.
[42] П а к т а м, № 177.

Това са все пак узаконени от държавата грабежи и изнудвания. Много по-страшни за населението са били грабежите и насилията, вършени от своеволните феодали, паши, аяни, разбойници, лихвари-грабители и други подобни.

Поставени често в невъзможност да платят тежките данъци, раите са прибягвали до заеми от всесилните аги, макар и давани при нечовешки, заробващи условия. Така например в един документ от 1696 г. се разправя как някой си Христо от Кукуш подобно на много други длъжници жестоко е бил преследван за дълг от 140 гроша.[43] В друг документ от 1708 г. се рисува как двама грабители — Сюлейман ага хаджи Муса и хаджи Неджепоглу Ахмед раздават на бедните раи от Авретхисарската каза по 500—600 гроша под формата на заеми, вземат по 200 гроша лихва, тормозят ги по всевъзможни начини, искат два пъти да им се заплати сумата, хвърлят ги в затвор и т. н.[44] Нещастните длъжници търсят спасение в бягство по кърищата и в молба за помощ от властите.[45] В документ от 1705 г. раята от Авретхисарската каза, както и от съседните кази, се оплаква от непоносимите данъци и от насилията на отговорни и неотговорни фактори.[46] В 1706 г. кукушани молят пазарът и ежегодният панаир, преместени преди 15—20 години в Кукуш, да бъдат върнати в Женско (Авретхисар), седалището на административните власти, понеже в Кукуш търговците системно са били ограбвани от турски въоръжени банди.[47] В 1712 г. населението се оплаква от върлуващи в Енидженско и Авретхисарско разбойнически банди, които грабят и отвличат хората и искат срещу освобождението им откуп.[48]

Безчинства и грабежи се вършат и от тези, които служебно са задължени да пазят реда, имота и живота на поданиците. В документ от 1722 г. става дума за дервентджии, които, вместо да осигуряват безопасността на пътищата, сами са се обърнали на разбойници и изнудвачи — искат и

---

[43] В а с д р а в е л л и, Й. К., т. I, приложение № 2, стр. 519.
[44] П а к т а м, пос. съч. № 20, стр. 26.
[45] П а к т а м, № 72, стр. 88.
[46] П а к т а м, № 48, стр. 58.
[47] П а к т а м, № 53, стр. 63—64.
[48] П а к т а м, № 82, стр. 101.

вземат от раята пари и храни, налагат и събират данъци от пътуващите търговци, без да имат никакво право за това.[49] В същата 1722 г. има оплакване от населението за неправилно и незаконно събиране на суми, храни и припаси за висши турски чиновници.[50]

Своеволията на развилнелите се феодали и безсилието на централната власт стават особено очебийни от следния случай: към 1715 г. Абдул Неби ага и брат му Али своеволно се обявяват и се налагат като аяни на Авретхисарска каза. Тези натрапили се сами аяни почват да вършат жестоки издевателства над раята и безмилостно да я ограбват. Жителите на Авретхисарска каза, по всичко изглежда, начело с кукушани са направили оплакване в Цариград и излезли на съд със самозваните си аяни. Съдът, както личи от документите, възвърнал правата на раята и за да бъдат отървани «бедните раи от злите им постъпки и мошеничества», наредил самозваните аяни да бъдат заточени пожизнено в крепостта Егридере. Специален мюбашир (пратеник) донесъл това решение като височайша султанска заповед. Въпреки тази «височайша заповед» аяните не само не отишли на «пожизнено заточение», но си останали като аяни на казата и продължили своите безчинства и грабежи.[51]

Жителите на казата начело с кукушани наново се оплакали пред Високата порта от самозабравилите се аяни. Тогава със специален ферман от 1724 г. се нарежда да се свика шериатски меджлис на самото място, за да се разгледа обстойно оплакването на авретхисарските раи. Интересно е да се отбележи, че шериатският съд се ръководи не от местен съдия, а от специален пратеник-арбитър — от прилепския кадия.

«В изпълнение на този славен ферман — се казва в иляма (решението) на шериатския съд — в село Кълкъш (Кукуш), спадащо към казата Авретхисар, биде учреден светъл шериатски меджлис. На меджлиса присъствували: назначеният (избраният) от страна на населението почтен представител, «притежаващ според реда и правилата на шериата издадено и зарегистрирано в съда пълномощно», и кметовете (пълномощниците) на селата», а именно: лицата християни от

[49] Васдравелли, Й. К., № 121, стр. 158.
[50] Пак там, № 126, стр. 164.
[51] НБКМ, ОО, сигн. МК 24/8.

горепоменатото село Кълкъш: Пане — син на Димо, Пеце — син на Рале, поп Продан — син на Киряко; от с. Стояк (Стояково): Стоян — син на Георги, Киряки — син на Петко, Марко — син на Кърдже, Петре — син на Стоян; от с. Морафча (Моларци): Дельо — син на Стойо, Георги — син на Неделко, Калояни — син на Петко, Стойко — син на Стоян; от с. Гърбошел: Петко — син на (името изпуснато), Харизан — син на Новак; от с. Любниче (Любница): Петко — син на Злате, Стойко — син на Петко; от с. Сехово: Иван — син на Веселин; от с. Янеш (Енешово): Серко — син на Пано, Манчо — син на Киряко; от с. Мързен (Мързенци): Алекси — син на Продан; от с. Богорча (Богородица): Стойко — син на Петко, Димо — син на Петко; от с. Гявато: Коста — син на Пейо; от с. Пърдейца: Христо — син на Яно; от самия град Авретхисар: Тодори — син на Станчо; от с. Киреч (Крецово): Вельо — син на Пеце. На меджлиса присъствуват «и именити и бележити всред цялото население от селата на поменатата каза лица християни», както и «лицата Абдул Неби ага и брат му Али ага, синове на Мустафа, жители на Солун — аяни на горепомената каза».[51]

Пред съда представителите на Кукуш и другите села от казата са изтъкнали, че от 1715 до 1724 г. «горепоменатите са наши аяни, вмешатели в работи, невлизащи в кръга на тяхната служба. Така в течение на поменатите години в списъците по определяне и разхвърляне на данъците те увеличаваха тия последните своеволно и по този начин са взели и прибрали чрез свои хора сумата петнадесет хиляди гроша[53], която сума са изразходвали за свои нужди и потребности.» Като излагат това, представителите на Авретхисарската каза заявяват, че с «посредничеството на помирителите се спогодихме с горепоменатите и постигнахме съгласие помежду си да ни заплатят сумата 2070 гроша като сума за помирение при условие: отсега нататък те да не се явяват в съда по вилаетски работи и в никой случай да не се месят в работите на раята, да не поемат върху себе си събирането на налозите: джизие, авариз, бедел-нюзюл, джелеб, беглик и други обичайни данъци и налози в поменатата каза и да не закупуват държавни предприятия във

[52] НБКМ, ОО, сигн. МК 24/8.

[53] За да добием представа каква грамадна сума представляват въпросните 15 000 гроша, привеждам един ценоразпис от 1820 г. Според ценоразписа една ока мляко (прясно или кисело) струва 6—7 пари, ока сирене — 18—25 пари, ока фасул — 15—17 пари, ока месо — 32—38 пари и т. н. Един грош прави 40 пари, а една ока е равна на 1 кг и 282 г (вж. Васдравелли, пос. съч., № 311, стр. 435). Тези цени са за 1820 г. С основание можем да предположим, че преди един век—по време на разглеждания процес, парите са имали още по-висока стойност, а стоките — още по-ниска.

вакъфските села в поменатата каза». От своя страна Абдул Неби ага и Али ага заявяват, че ако нарушат някое от горните условия, съгласни са да заплатят като «възпиращо средство» в полза на държавното съкровище по 1500 гроша.[54]

В иляма са записани като свидетели 13 души турци — ефендии и аги в Дойран, Солун, Лъгадина и Прилеп. Споменават се като свидетели и агите от Али Ходжилар, Богородица, Байрамдере и Угърли — вероятно чифликсайбиите на съответните села. Като свидетел се споменава и Хасан ефенди, син на Юсуф, от Кукуш.[55] Оттук може да се заключи, че по онова време в Кукуш има вече турци — може би като представители на администрацията или като управители на вакъфа.

Този така важен документ рисува едновременно и безсилието на централната власт, и косвеното съучастничество на съдебно-административните органи в издевателствата над раята. Със съдействието на тези органи именно самозванците Абдул Неби ага и Али ага остават като аяни, а централната власт се вижда принудена да се примири с това. До каква степен авторитетът на централната власт е паднал, показва фактът, че тези самозвани аяни налагат данъци и тегоби, вършат издевателства дори и над Кукуш, който, както видяхме, е вакъфско село на султанката Айше.

Документите показват още упоритата борба на раята за защита на своите интереси. Въз основа на шериатския илям от 1724 г. кукушани и другите българи от казата настояват с молба до султана да се зарегистрира в главното счетоводство документът, според който аяните Абдул Неби ага и Али ага се задължават да плащат по 1500 гроша, ако нарушат някое от условията на иляма (съдебното решение).

Извън честите оплаквания за насилия, неправилно събирани данъци и грабежи населението на Авретхисарската каза, както и на съседните кази, употребява всевъзможни средства за своето самосъхранение. В един документ от 1728 г. се изтъква, че продължавали да се строят черкви въпреки забраната. Раята тихомълком натрупвала на определено място камъни и дървен материал и в удобен момент било тайно, било чрез подкупване на местните власти по-

[54] НБКМ, ОО, сигн. МК 24/8.
[55] Пак там.

строявала черквата си. Документът, като описва как се заобикаля съществуващата забрана, предписва на властите да не допускат построяването на нови черкви.[56]

Докога натрапниците аяни са господствували в Авретхисарска каза, кога кукушани са потърсили покровителството на Шахбенди или по-право кога Шахбенди им е наложил «покровителството» си, от сегашното състояние на изворите не може да се установи. Не разполагаме за жалост с по-конкретни сведения и за самия Кукуш. Във всеки случай преместването на пазара от Авретхисар в Кукуш към края на XVII в. и фактът, че в 1724 г. шериатският меджлис заседава в Кукуш, а не в Авретхисар (Женско), ни дава основание да предположим, че Кукуш вече е голямо село с важно стопанско значение.

И след «помирението» и «спогаждането» между аяните и раята в Авретхисарска каза не настъпва спокойствие. В един ферман от 1742 г. става дума за разбойнически вълнения и грабежи, но не може да се разбере за какви разбойници се говори — за професионални главорези или за негодуващи народни маси. Последното предположение изглежда по-вероятно, тъй като във фермана се изтъква, че разбойниците събират около себе си множество съмишленици, настъпват към градове и села, убиват правоверни, грабят и опустошават. Тези разбойници, изглежда, са хванали гората хайдути, които, увличайки угнетените маси, нападат «правоверните» аги и бегове. Много е възможно това раздвижване на раята да е в известна връзка с войната на Австрия и Русия против Турция (1735—1739 г.). С фермана се нарежда разбойниците да бъдат ликвидирани, а главатарите им — съдени.[57] В документ от 1767 г. се говори за широко недоволство в цялата Солунска област, включително и в Авретхисарска каза. Населението бягало от селищата си, а «смутители» агитирали всред раята за изселване в чужбина. В документа се нарежда до местните власти да вземат мерки населението да не се пръска и в същото време да съдействуват за премахването на злоупотребите и тиранията над раята.[58] В друг документ от 1776 г. пак става дума

[56] Васдравелли, Й. К., пос. съч., т. II, № 161, стр. 137.
[57] Пак там, № 174, стр. 151.
[58] Пак там, № 196, стр. 265.

за разбойници, които грабят и опустошават селата. Разбойникът Кара Мустафа отвлякъл селяни от Градибор в Карадаг в къщата на някой си Мустафа от Лельово.[59]

Безредията, вълненията и грабежите бяха станали обикновено всекидневно явление за Османската империя изобщо и за Солунската област и Кукушкия край в частност. Дълбоките корени на тази печална действителност се криеха в самата турска феодална система. Освен обикновени разбойници, спахии, еничари и дребни държавни функционери насилия и грабежи вършеха, и то в по-големи размери и с по-широк размах, и пашите и разните висши сановници (молли, аги и др.). Всеки един от тях поддържаше своя престиж и своята власт с лични свити и наемни гвардии от стотици хора, издръжката на които падаше върху ограбваната рая. Високите сановници изискваха по всевъзможни начини значителни суми и от богатите граждани, и дори от чуждите консули в Солун.[60]

Солунският паша, чиято власт по закон се простираше на изток до Кавала и на запад до Карафере, не беше в състояние да наложи своя авторитет в подвластната си територия. Беговете и агите силно ограничаваха обсега на неговата власт.

В Солунската област особено влияние имаше могъщата феодална фамилия на Гавраносовци, потомците на Гази Евренос бег, завоевателя на Македония. Феодалните имения на Гавраносовци бяха пръснати от Долни Вардар до Долна Струма — в Ениджевардарско, Кукушко и Серско. Старият клон на Гавраносовци имаше своето седалище в Ениджe Вардар и владееше големи имоти в Солун, където резидираше шефът на фамилията под името Йенидже бег. Али бей, глава на друг клон от Гавраносовци, господствуваше в Сяр като аянин и войвода. Гавраносовци имаха наследствен агалък и войводалък. Други могъщи феодали бяха Шахбендиевци — Шахбендероглу, чиито феодални имения се намираха в Кукушко, Дойранско и Струмишко. Мелник и Демирхисар бяха попаднали към средата на XVIII в. в ръцете на феодали албанци. Евреносовци, Шахбендиевци и феодалите албанци бяха независими феодали, създали свои

[59] Васдравелли, Й. К., № 217, стр. 206.
[60] Svoranos, N., пос. съч., p. 27—28.

феоди с открито насилие. Всеки един от тях се крепеше на свои васали и на личната си гвардия, съставена предимно от албанци-наемници. В такова състояние се намираха Кукушкият край и съседните кази към 60-те и 70-те години на XVIII в.[61]

Централната власт търпеше това положение и само в случаите, когато безчинствата на някой от феодалите вземаха най-възмутителни форми, тя правеше опити да обуздае своеволията му. Серският Гавранос Али бей, опрян на личната си гвардия от 200—300 арнаути, беше се наложил над останалите серски бегове, системно тиранизираше населението и трупаше несметни богатства за сметка на ограбваните. Когато обаче по негово нареждане беше убит един от най-уважаваните серски бегове, всеобщо негодувание избухна против него — чашата на търпението преля. Али бей трябваше да отиде на обяснение в Цариград. Там той беше задържан и портата изпрати като войвода на Сер Куцà Заде бей.[62]

През XVIII в. в Кукушкия край, а също така и в Дойранско господствуваше могъщата феодална фамилия на Шахпенди (Шахбенди), която по пътя на откритото насилие си беше създала свои феоди. Шахпенди и неговите потомци— Шахбендероглу — бяха в същност независими господари в своите феодални имения.[63] Според преданието, както ни го съобщава Кузман Шапкарев, Кукуш е попаднал под властта на Шахпенди при по-особени обстоятелства. «На времето — пише Шапкарев — от злоупотребленията како от хайтите, така и от други граждански злоупотребители, кукушяните принудили са ся да призоват покровителството на един тогавашен силен бег — Шефпендия, обещаещи му ся да му плащат ежегодишне некакво си даждие в замена на покровителството му против злоупотребителите. Постепенно обаче това от нужда да реча и от немай къде самоволно подчинение под реченаго Шефпендия достигнало йе до цело-целеничко поробяване и селото от поданно било превъртено на собствен негов чифлик, от кого Шефпендиевите потомци са ся ползували, получаещем доходите му.»[64]

---

[61] Svoronos, N., пос. съч., p. 27—29.
[62] Пак там.
[63] Пак там.
[64] Сп. Читалище, год. I, кн. 13 от 1. IV. 1871 г., стр. 407—408.

Кога Кукуш е попаднал под властта на Шахпенди, не може точно да се установи. Много вероятно е това да е станало към 30-те и 40-те години на XVIII в. Тогава може би кукушани, за да се отърват от «гражданските злоупотребители», т. е. от споменатите по-горе самозвани аяни, и от хайтите бандити, са потърсили защитата на Шахпенди. Възможно е за известно време Шахпенди да се е задоволявал със заплащането на «ежегодишне даждие» от кукушани и да ги е покровителствувал от други насилници и грабители. По-късно обаче Шахпенди, както бележи и Шапкарев, превърнал селото от «поданно» на султана в свой собствен чифлик. Кога е станало това превръщане, не може да се установи. С положителност обаче може да се твърди, че през 60-те години на XVIII в. Шахпендиевци са пълни господари на Кукушкия край.

В един турски документ от 1766 г. — доклад на солунския кадия до султана, се говори за постъпила при кадията жалба, с която тъжителите се оплакват «от жителя на Авретхисар (Женско) Шахпенди Заде Омер ага и син му Абдил, че са вършели убийства, вземали са им стоките, недвижимите им имоти и чифлиците и други подобни» и молят да бъдат привлечени на съд за извършените злодеяния. Кадията донася на султана, че е издадена заповед за съденето на горните престъпници, като изрично изтъква, че съгласно с височайшата султанска заповед «ще бъде проявена милост и състрадание към тъжителите — слабата страна». С резолюцията, сложена върху доклада, се нарежда: «Да се обърне внимание на уважаемия Саид Абдурахман ага и на коменданта на Лангаза (Лъгадина) Ибрахим ага, щото бандитът, именуем Абдил, източник на корупция, вреден за обществото, разстройващ градовете и страната и свикнал и направил за свой занаят убийствата, въз основа на шериатския илям (съдебно решение, б. м.) да бъде заловен на всяка цена. Ако при залавянето му стане явно, че той ще отпочне бой и не се подчини, жив или мъртъв да бъде представен пред Солунския диван.»[65]

От горния документ става известно, че Шахпендиевци, жители на Авретхисар, към средата на XVIII в. са мощни феодали-насилници, с които властта е безсилна да се справи.

[65] НБКМ, ОО, СН 17/8.

Заслужава да се отбележи, че нареждането за арестуването на Абдил Шахбендероглу се отправя до властите в Лъгадина, а не — както следва да бъде — до административните органи в Кукуш или Авретхисар. Това ни дава основание да заключим, че в Кукушкия край не съществува по това време друга власт извън властта на Шахпендиевци. По всичко изглежда, че Шахпендиевци не са били заловени и са продължавали да властвуват над Кукушкия край.

Абдил ага беше спечелил със своето бабаитство възхищението на еничарите главорези и мнозина от тях бяха се присъединили към него. След неуспешния опит да бъде арестуван Абдил турското правителство натоварва юрукбея (командир на юруците-войници) Хасан ага със задачата да ликвидира с Шахпендиевци. Абдил ага обаче с помощта на три хиляди арнаути разбива Хасан ага. Турското правителство, заето във война с Русия (1768—1774 г.), не беше в състояние да се противопостави на размирните феодали.[66]

В 1773 г. Кукушкият край стана арена на нова феодална война. Хаски Хасан ага — офицер и бивш юрукбей, «потомък на завоевателя», назначил бил за свой заместник на мукатаата си Дойран гьолю (право да събира за себе си приходите от Дойранското езеро, б. м.) арнаутина-разбойник Исмаил Язаджи. С помощта на една «тайфа» от хиляда души арнаути Исмаил тиранизира населението, облага с десеторно по-големи от законните данъци и върши какви ли не насилия. Населението най-сетне се дига против него и го прогонва. Тогава неговият господар Хасан ага повиква нови разбойнически банди и продължава делото на своя наместник.[67] Точно по това време избухва нова въоръжена крамола между Хасан ага и Шахпендиевци.

В една молба на митнически чиновник по тютюните до султана, придружена с два махзара на струмишките власти и първенци, става дума за война между Хасан ага и синовете на Шахпенди, избухнала в 1773 г. поради спор за Дойранската мукатаа. Абдил Шахпенди е искал, изглежда, да турне ръка и върху прихода от Дойранското езеро. Двете страни излизат една срещу друга с по над две хиляди вой-

---

[66] Svoronos, N., пос. съч., стр. 29.
[67] НБКМ, ОО, СН 16/1.

ници. Хасан ага успява да прогони Шахпендиевци и с група разбойници под негово главатарство разграбва непродадените тютюни (около 4 хиляди товара), опожарява села и чифлици и пръсва населението «на разни страни в безпорядък немило и недраго». Както донася акцизният чиновник, в резултат на тези бъркотии тютюн не бил засаден и през 1774 г. и солунската митница се лишила от големите си доходи.[68]

Повиканите от Хасан ага арнаути-наемници се пръскат на групи от по хиляда, две, три и дори пет хиляди души да грабят и опустошават всичко пред себе си. От страх пред нашествията на разбойниците населението панически бяга и търси убежище чак към Струмица. За да не постигне и тях същата участ, струмишките власти и първенци със специални махзари молят турските ръководни фактори в Солун да вземат мерки за разпръсването на бандитите.[69] Дали по време на тези разбойнически вилнения Кукуш е пострадал, не може да се установи. Сигурно е обаче, че опустошенията силно са засегнали североизточната част на казата.

Шахпендиевци, изглежда, скоро са се съвзели от претърпяното поражение. Само след три-четири години Абдил Шахпенди отпочва нова феодална война. В 1774 г. аянинът на Петрич Осман бей се натоварва от Портата да покровителствува прочутия панаир в Доглия. Недоволни от това предпочитание, струмишките аги се обявяват против петричкия аянин. Почва жестока война между тях. Тогава струмишките аги потърсват помощта на Абдил ага Шахпендиоглу. С отряд от три хиляди души Абдил прогонва петричкия Осман бей, оплячкосва всичко по пътя си, задига жени и деца и поставя нов аянин на Петрич. Разгроменият Осман бей потърсва помощта на албанските феодали от Демирхисар и Мелник. Избухва нова феодална война между Абдил Шахпенди и албанските аги.[70] Можем да си представим какво е било положението на раята в Кукуш и Авретхисарската каза по време на тези феодални войни, когато Абдил ага, феодал-

[68] ИБКМ, ОО, СН 16/1.
[69] НБКМ, ОО, СН 16/1.
[70] S v o r o n o s, N., пос. съч., p. 30.

ният владетел на Кукуш, непрекъснато воюва ту с един, ту с друг феодал, ту с правителствените войски. Няма съмнение, че средствата за издръжката на многолюдните му орди е лежала върху гърба на кукушани и на другите поробени от Шахпендиевци раи.

Между това серският аянин Куцà Заде тръгва по нареждане на Портата срещу Абдил Шахпендиоглу. В същото време, в 1779 г., срещу размирните феодали се опълчва пристигналият през Кавала Капудан паша (командуващият флота). Той в кратко време обуздава и екзекутира албанските феодали на Демирхисар и Мелник заедно с избягалия при тях Осман бей и нарежда да бъдат изклани арнаутските им гвардии. С това се дава сигнал за повсеместно избиване на арнаутите-наемници — дава се право за избиването дори и на християните, които особено много са страдали от техните грабежи и насилия.

Като ликвидира с арнаутските феодали, Капудан паша насочва силите си срещу Шахпендиевци и успява да залови и екзекутира по-младия брат на Абдил. Преследвайки арнаутите, Капудан паша се отправя към Гърция, а ликвидирането на Шахпендиевци предоставя на солунския Абди паша. Шахпендиевци наистина са пострадали, но, изглежда, не са били унищожени. Дали Абдил ага е бил ликвидиран, или е забягнал някъде, не може да се установи.[71] Във всеки случай интересно е да се отбележи, че в един документ от 1780 г. дословно се казва, че някой си Нако Атнар от село Кукуш на казата Шахбендероглу е приел исляма и се е нарекъл Ибрахим.[72] Това ще рече, че Авретхисарската каза по това време е носила името на фактическия си владетел — на Шахбендероглу. Дали в 1780 г. Шахпендиевци още са господствували в Кукуш, или просто по традиция и във връзка с дотогавашното им господство казата е носила тяхното име, не може да се каже. По сведения на френски солунски консули Шахпендиевци са били ликвидирани от Абди паша, а несметните им имоти — конфискувани и дадени на Юсуф бей, шеф на Гавраносовата фамилия, срещу един данък от 50 кесии годишно в полза на държавното съкровище.[73]

---

[71] Svoronos, N., пос. съч., p. 30—31.
[72] Васдравелли, пос. съч., т. I, № 217, стр. 303.
[73] Svoronos, N., пос. съч., p. 31.

Трябва да се предположи, че Кукуш като феодално имение на Шахпендиевци е минал в ръцете на Гавраносовци. Във всеки случай преданието говори, че Кукуш до 1800—1810 г. се е намирал все още под феодална зависимост и едва в тия години кукушани са се откупили срещу голяма сума от последния си господар — някой си Мочко, може би потомък на Гавраносовци или на Шахпендиевци, или пък представител на вакъфа.

От други турски документи личи, че Абди паша е разгромил временно Шахпендиевци, но не ги е унищожил. В писмо на авретхисарския кадия до Високата порта от 1783 г. се съобщава, че населението на казата «било стъпчено, незачитано и понесло големи щети» от Сюлейман Шахпендиоглу и неговите разбойници. Прогонен от Авретхисарската каза, Сюлейман ага, изглежда, се е задържал в Дойран. Пак от турски документи — писма от Авретхисарската каза — узнаваме, че в 1788 г. Сюлейман събира хората си в Дойран и готви нападение срещу Кукуш и казата. Интересно е да се отбележи, че официалните турски власти в Солун, предизвестени за намеренията на Шахпендиоглу Сюлейман, не го нападат, а пращат пратеник в конака му в Дойран със съвети да се откаже от намеренията си. Подобни съвети се отправят и до Шахпендиевите хора в Кукуш — билюкбашиите Исмаил и Джафер.[74] Какво е станало по-нататък, ние не знаем. По всичко изглежда, че Шахпендиевите потомци са легализирали положението си и са останали като чифликсайбии на заграбените от бащите им земи. Основание да мислим така ни дава една дописка от с. Мачуково в солунския в. «Народна воля», бр. 7 от 28. II. 1909 г. Според нея Шахпенди насилствено бил поробил селото, както били поробени и други 32 села от с. Серменин до Кукуш. Шахпенди (неизвестно за кой от тях става дума) бил убит. Към 1846 г. се явила една племенница на Шахпенди — Руки ханъм. Тя овладяла селото, дала част от селото на Ибрахим бей. Дъщерята на Руки ханъм владеела Мачуково и получавала до 1908 г. половината урожай, като десятъкът и заплатите на пълномощника на ханъмата и на поляците били за сметка на селяните.

---

[74] НБКМ, ОО, СН 146/1086, СН 146/866.

* * *

Ние нямаме конкретни сведения за положението на раята в Кукуш и в Авретхисарската каза. Но малкото документи, с които разполагаме, ясно показват, че Кукушкият край, както и съседните кази не само са носили всички данъчни и феодални тегоби и повинности, свързани с турската феодална система, не само са търпели грабежите и своеволията на самите административни органи, но често са били арена на разбойнически набези, на феодални размирия и войни и са се намирали под непрекъснатия почти гнет на своеволни независими феодали.

В едно окръжно (ферман) до административните органи от 1782 г. турското правителство рисува непоносимо тежкото положение на раята. В него се изтъква, че са издавани и изпращани височайши заповеди за защита от насилия на християнското население «като оставена от бога на съхранение вещ,за осигуряване на реда и спокойствието в страната, за пресичане на разбойничеството и действията на корумпираните елементи». След този увод в окръжното се изтъква, че султанските нареждания «не са бивали съблюдавани и бедната рая поради всевъзможни насилия, жестокости и досада била е доведена до степен на пълно отчаяние от живота». «От произведеното султанско разследване — се казва в окръжното — установено е напълно, че живущото във вилаета Румелия християнско население е бивало измъчвано от лишени от чувство на милост и справедливост валии, от една страна, и от държавни бирници, войводи, закупчици на държавни предприятия, градски първенци и служители на реда — от друга, като въпреки височайшите наредби неколкократно са му бивали повишавани определените в данъчните регистри данъци, приписвайки му мними престъпления, е бивало арестувано; налагани са му парични глоби . . . и се е стигнало до налагане на разни нови данъци и редица несправедливости.»[75]

Султанският ферман предупреждава, че ще бъдат най-строго наказвани всички ония, които продължават да вършат изброените злоупотреби с раята и пречат да се установи законен ред в страната. И този ферман, разбира се, не поправя

[75] НБКМ, ОО, сигнатура МК 25/9.

положението в Турция. Десетина години по-късно опитите на новия султан Селим III (1789—1807) да проведе известни реформи предизвикват бесен отпор от страна на реакционните сили, намерили израз в бунтове на паши-феодали, във вилнениятa на кърджалии и даалии, в бунта на еничарите, жертва на които паднаха и самите реформатори Селим III (1807 г.) и Мустафа Байрактар (1808 г.).

Господствуващата турска феодална класа, дори и нейните низши функционери не само експлоатираха, грабеха и угнетяваха политически бедната рая, но системно посягаха на семейната ѝ чест и насилваха религиозната ѝ съвест. Извън масовите потурчвания непрекъснато ставаха единични потурчвания, безспорно по волята на отделни лица от господствуващата турска нация. Някои от тези потурчвания на християни и евреи, може да се каже, са узаконени чрез нотифицирането им пред турските административно-съдебни учреждения. Близко до ума е, че грамадната част от потурчванията, особено на жени и девойки, не е отразено в никакви документи.

Ние ще приведем само случаи на потурчвания на българи от Кукуш и Авретхисарската каза, извлечени от турския архив в Солун.

В 1720 г. Петър Иванов от Кукуш и друг един от Авретхисарска каза «приели са» — както се казва в документите — «истинската вяра» — исляма. В документ от 1764 г. се казва, че Митре Стоянов от Стояково (Кукушко) приел исляма и се нарекъл Хюсеин, някой си Стоян — пак от Стояково, се нарекъл Исмаил, Стоян Димов — пак от Стояково, се нарекъл Мустафа, Митре Георгиев от Саламанли (Саламаново — Кукушко) приел исляма и се нарекъл Хасан. В 1780 г. младежът Нако Атнар от Кукуш също така приел исляма и се нарекъл Ибрахим. В 1793 г. момчето Коста Димов от Караджакадар — Кукушко,приело исляма и се нарекло Хюсеин.В същата година жител на град Кукуш приел исляма в Солун и се нарекъл Али. Пак в 1793 г. кукушанецът Васко, син на Петре, приел исляма и се нарекъл Ахмед. Кольо Пейов от Мързен (Кукушко) в същата година приел исляма и се нарекъл Хасан. Пак в 1793 г. Миљо Стоянов от Кукушката каза също така приел исляма. В 1797 г. Никола Стоянов от Женско (Авретхисар) приел исляма и се нарекъл Мустафа. В 1814 г. Георги Димитров от Чогунци се нарече Ибрахим. Атанас Григоров от Кукуш прие исляма в 1817 г. и се нарече Али.[76]

---

[76] Васдравелли, Й. К., пос. съч., т. I, № 156, стр. 131; т. I, № 192, 217, 240, 242, 248, 295, 296, 303.

От приведените документи се вижда, че до 1817 г. потурчвани са били само мъже. Това не значи, че в този период няма потурчвания на жени. Можем с положителност да предположим, че в тия години много и много жени и девойки са били отвличани в турските хареми, но похитителите им не са намирали за нужно да разгласят това пред властите. От 1820 г. нататък все по-рядко се срещат сведения за потурчени мъже, но затова пък има изобилни сведения за потурчени жени. През XIX в., когато в работите на Турция все по-активно се месят европейските сили, неудобно е било, изглежда, да бъдат потурчвани мъже, а отвличането на жени по стара традиция е продължавало, като при случаите, които са могли да предизвикат общественото мнение, похитителите са узаконявали това под формата на «доброволно» приемане на «истинската вяра».

В документ от 1820 г. се съобщава, че Софка, дъщерята на Стоян от с. Драгомир (Драгомирци), е приела исляма и се нарекла Хатидже. В 1835 г. Велика, дъщеря на Харизан от Амбаркьой, приела исляма и се омъжила за Хюсеин. В 1849 г. Костадин Мицов от Саръяр (Кукушко) приел исляма и се нарекъл Мустафа. В документ от 1866 г. се съобщава, че българката Фекиа Стойчева и българката девица Неда Георгиева — и двете от Мораpци — са приели исляма и съответно се нарекли Емине и Фатиме. В 1866 г. девицата Йеракина Бодин Коста от с. Пунарас (Кукушко) приела исляма и се нарекла Лейла. В документ от 1867 г. се съобщава, че българката София Накова от с. Хайнтарли (Кукушко), девицата българка Петра Митрова от Курсевая (Кукушко) и 18-годишната българка от Лельово (Кукушко) са приели исляма и са се нарекли Мелаке́, Айше и Фатиме́. В 1869 г. 18-годишната българка Бужиана Траянова от Алакли приела исляма и се нарекла Хатидже.[77]

Потурчвания на жени и девойки стават и след Освободителната война до Балканската война. Приведените документи рисуват насилията над раята. Но те са особено важни и в друго отношение. Те ни показват какви са били собствените имена на предците, какви са наименованията на селищата и дали тези селища остават със същите си имена до злополучната 1913 г.

Големите феодални ренти и непоносимо тежките данъци, насилията и грабежите на административните органи, свое-

---

[77] В а с д р а в е л л и, Й. К., пос. съч., т. I, № 303, приложения № 6, 22, 31, 33, 35.

волните феодали и разбойническите банди не само правят живота на раята безкрайно тежък, но и спъват много сериозно обществено-икономическото развитие на покорените земи изобщо и на Кукушкия край в частност.

При безкрайно тежките условия на османското владичество кукушани все пак набират материални и духовни сили, които им дават възможност да отхвърлят в началото на XIX в. пряката зависимост от феодалите-насилници и да заработят при относително по-благоприятна обстановка за своето материално възмогване и за своето духовно освобождение.

НАЦИОНАЛНОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В КУКУШ И КУКУШКИЯ КРАЙ

Възраждането на Кукуш е тясно свързано с възраждането на българския народ. Това е така, защото в Кукушкия край, както и във всички български земи, националното съзнание се оформяше върху отдавна исторически сложилата се българска основа.

Османската военнофеодална империя, изградена в резултат на обширни завоевания, се създава подобно на Австрия и Русия при пълното господство на феодалните отношения, преди включените в нея разни народности да са се консолидирали в нации. Завоевателите турци заемаха командуващо положение в империята и играеха ролята на господствуваща народност по отношение на покорените народности. Когато капиталистическите отношения почнаха да се развиват и в пределите на Османската империя, по-специално на Балканския полуостров, разните балкански народности почнаха да се оформяват в нации. Но тези пробуждащи се нации нямаха възможност да изградят свои национални държави, тъй като срещнаха съпротивата на отдавна изградената турска държава.

В отличие с други многонационални държави в Турция едва ли не най-късно се заражда буржоазната класа всред командуващата турска народност. Така че националните движения в Турция трябваше да се борят не против турската буржоазия, която не съществуваше още, а срещу турската военнофеодална система, срещу господствуващата турска феодална класа и да преодоляват съществуващите между самите потиснати народи съперничества и противоречия.

Антагонизмът между командуващата турска народност и потиснатите народи беше особено остър. С установяването на османското владичество националното потисничество взе най-тежки форми на икономически, политически и културно-

религиозен гнет, като в голяма степен то се покриваше с класовото потисничество.

Попаднала под османско владичество, раята скоро попада и под друго иго — игото на Фенер, което в някои отношения не беше по-леко от османското. Турците, за които всички покорени народи бяха «Руммиллети» — ромейски народ, поставиха всички християни в Османската империя под духовно-църковната власт на Цариградската патриаршия, а патриаршията пък беше в ръцете на фанариотите — богатите и «благородни» гърци от цариградския квартал Фанар, или Фенер. Цариградската патриаршия отрано се оформи като реакционен и експлоататорски институт. В ръцете на фанариотите тя беше инструмент за системно и безмилостно ограбване на потиснатите християнски маси. Обичай беше всеки новоизбран патриарх да дава пешкеш (подарък) на султана. «Подаръкът» често достигаше до колосалната сума от 100 хиляди жълтици. Патриарсите, за да платят пешкеша на султана, биваха кредитирани от фенерските лихвари и банкери. След това те се заемаха десетократно да изкарат дадената сума от гърба на християнската рая, като продаваха на баснословно големи суми владишките епархии и облагаха християните с всевъзможни данъци и такси. Владиците от своя страна търгуваха със свещеническите енории и събираха, подпомогнати от турските власти, «владичината» си като най-жестоки бирници-екзекутори. В ограбването на населението фенерското духовенство с нищо не отстъпваше и на най-алчните турски феодали и чиновници.

Фанариотското духовенство не само ограбваше народните маси, но сееше разврат и нравствена поквара всред християнското общество. Фанариотските владици създаваха в епархийските си седалища един антураж от чорбаджии, покварени жени и безпринципни угодници-подлизурковци. Грабежите и безобразията на фанариотското духовенство биха били невъзможни без активната подкрепа на турските власти. Затова именно фанариотите бяха за дълго време верни крепители на турската феодална обществено-политическа и правителствена система. Обстоятелството, че в някои случаи фенерски митрополити и патриарси са заговорничели против турската власт, не изменя положението. На всичко това отгоре фанариотското духовенство налага в черквите и в училищата, доколкото ги имаше, своя роден гръцки език —

нещо, което обективно водеше към народностното обезличаване на българския народ.

* * *

Възраждането на Кукушкия край, както и във всички български земи, се извършваше при крайно тежки условия и при крайно сложна обстановка. То почна с рушенето на феодалните отношения в Османската империя и се разви с появата на новите капиталистически отношения.

От началото на XVIII до първите десетилетия на XIX в. турската военноленна система беше в процес на бързо разлагане. Спахиите все по-често и все по-масово отбягваха да изпълняват своите ленни задължения, тъй като войните от края на XVII в. бяха неуспешни за Турция и не бяха вече доходни предприятия. Ето защо спахиите и всички по-влиятелни турци (висши чиновници, съдии и разни аги) се стремяха по един или друг начин — чрез заграбване на селски мери, на пустеещи държавни земи или с открито насилие — да си създадат свои лични стопанства—чифлици. Стремежът към създаване на поземлени владения на почвата на пълната частна собственост се обуславяше от засиленото търсене на селскостопански продукти както на вътрешния, така и на външния пазар. Това важи особено за Кукушкия край. Както видяхме, Солун сам за себе си беше голям консумативен център, а през Солунското пристанище се изнасяха в големи количества най-разнообразни селскостопански продукти както за Цариград, Егейските острови и други турски провинции, така и за Европа. С основание можем да предположим, че преминаването към чифликчийско-стоково стопанство в Солунската област изобщо и в Кукушко в частност е почнало доста рано. Трябва да се предположи, че във връзка с прехода към чифликчийството Гавраносовци, Шахпендиевци, а вероятно и други по-дребни феодали, за които не са запазени сведения, са разграбвали земи по пътя на открито насилие и са си създавали феодални имения—чифлици, свободни от ленни задължения към султана и централната власт.

В известните ни турски документи от XVIII в. никъде не се говори за спахилъци (тимари и зиамети), а само за чифлици.[1]

[1] НБКМ, ОО, сигн. Бл 2/2, СН 16/1, СН 17/8; Васдравелли, пос. съч., т. I, № 192 и притурка № 1.

Оттук става ясно, че към средата на XVII в. е почнало вече преминаването към чифликчийството, т. е. има вече оформени чифлици като пълна частна, а не условна собственост, които произвеждат за пазара. Към края на XVIII и началото на XIX в., изглежда, почти всички села в Кукушката каза са били превърнати в чифлици. В един документ от 1829 г. се споменават като собственост или зависими (под контрола) на един само феодал-земевладелец следните чифлици в тогавашната Кукушка каза: Кукуш, Калива, Карасуле, Арджан, Калиново, Чифлик-махала, Сехово, Богданци, Мачуково, Богротиц (Богородица), Баялци, Гевгели, Смоковица, Шереметли, Радовица, Али Ходжилар, Апостолар (Пустолар), Киреч (Крецово), Хърсово, Гърбушел, Коджаамарли, Килиндир (Крондирци), Ерекли, Карахюсеин, Неманци и др.[2]

Усиленото търсене на селскостопански суровини на европейските пазари дава тласък за разработването на някои по-доходни интензивни култури, като памук, тютюн, мак, лозя, черница, маслодайна роза, ориз, сусам, анасон и др. Разработването на култури, които изискват по-особени почвени и климатични условия, довежда до специализирано райониране на селскостопанското производство. В Кукушката каза извън производството на зърнени храни силно е застъпено производството на памук, тютюн, маково семе и афион, сусам, пашкули и вино. Районирането на производството от своя страна засилва обмяната между отделните области на балканските, респективно и на българските земи. От средата на XVIII в. почва да се увеличава стокообменът между градовете и селата, между отделните градове и отделните области. За засилване на икономическите връзки между разните краища на българските земи важна роля играеха ежегодните панаири в Узунджово, Сливен, Ески Джумая (Търговище), Сер, Неврокоп (Гоце Делчев), Доглия, Авретхисар (Женско), Прилеп, Струга и др. На панаирите са се стичали множество хора — селяни — преки производители, търговци и занаятчии от близки и далечни краища и дори търговци от Европа.

Развитието на селското стопанство от затворено-натурално към стоково-парично дава тласък за развитието и на

[2] В а с д р а в е л л и, пос. съч., т. I, притурка № 1.

занаятчийството. През втората половина на XVIII в. занаятчийското производство почва да преминава в нова фаза. Занаятчиите не изпълняват само дребни поръчки на клиентите си, но изработват готова стока за пазара. Занаятчийското производство става стоково. Градовете се превръщат в живи занаятчийски центрове. Заедно с това отделните градове и паланки и цели райони се обособяват и се специализират в даден клон на занаятчийското производство, като абаджийство, гайтанджийство, платнарство, кожухарство, табакчийство, папукчийство, грънчарство, дървообработване, металообработване, бакърджийство и т. н. През втората половина на XVIII и началото на XIX в. се появяват и първите манифактури на Балканския полуостров, макар че условията за развитието на манифактурата бяха доста неблагоприятни.

Развитието на занаятчийското и манифактурното производство съдействува още повече за засилване на търговията и на икономическите връзки между отделните области на обширната Османска империя. Това от своя страна съдействува за все по-пълното проникване на новите капиталистически отношения на Балканите, за задълбочаване на класовата диференциация в градовете и за появата на местна буржоазна класа. При тези нови обществено-икономически условия балканските народи почват да се консолидират в нации.

* * *

Гърците, голяма част от които населяваха големите пристанищни градове на Турция, най-рано—още през XVIII в.—бяха въвлечени в новите капиталистически отношения и затова всред тях най-рано се създаде национална гръцка буржоазия, затова те най-рано се осъзнаха или се «възродиха» като нация. Заедно с проникването на стоково-паричните отношения в българските земи и всред българите се създаде още през XVIII в., макар и съвсем малочислен слой от заможни търговци, предтечите на българската буржоазия.

Към втората половина на XVIII в. младата гръцка буржоазия беше взела вече в свои ръце голяма част от вътрешната и външната търговия на балканските земи. Гръцката буржоазия създаде свои търговски колонии в по-значителните стопански центрове на Балканите и извън Османската им-

перия — във Влашко и Молдавия, в Южна Русия и Австрия, а също така в големите средиземноморски пристанища. Настанени в градовете, в центровете на търговията, гърците представляваха буржоазията на Балканите.[3] Гръцката експанзия стига чак до дунавските земи. Но тя беше и за дълго време си остава особено силна в Македония.

Преди появата още на гръцката буржоазия фенерското духовенство, наложило гръцкия език в църквите и училищата, беше създало в българските земи огнища на гръцко влияние. С настаняване на гръцки буржоазни елементи по градовете гръцкото влияние взе особено широки форми. Зависими икономически от гръцката буржоазия, малцината заможни българи по градовете усвояваха гръцки език и често съзнателно се гърчееха, за да се приравнят към обществено по-добре поставените гръцко-фанариотски среди.

Гръцкото възраждане като всяко възрожденско движение при народ, лишен от политическа независимост, имаше за крайна цел освобождението на гръцкия народ от османско иго. Но тази сама по себе си исторически и обществено оправдана цел изби под влияние на гръцките буржоазно-фанариотски върхове в ярко шовинистична насока и намери израз в известната «мегали идея» — великата идея, в която се конденсираше миражът за възстановяването на византийската империя от времето на пълното ѝ величие. Във връзка с прословутата «мегали идея» беше стремежът да се елинизира православното население (българи, власи и албанци) на Балканите. Елинизаторските пристъпи бяха силни във всички български земи, но особено силни бяха в Македония. Панелинските шовинисти гледаха на Македония като на изконна гръцка земя — родина на Филип и Александър Македонски, която следваше да бъде възвърната наново към елинизма. Кукуш не беше засегнат силно от елинизаторската вълна и в него не се създаде гръцко и гръкоманско ядро. Но и в Кукуш, както във всички македонски градове и по-големи села, училищата, доколкото ги имаше, бяха гръцки и богослужението се извършваше на гръцки.

---

[3] Svoronos, пос. съч., p. 355.

* * *

Към 50-те и 60-те години на XVIII в. българският народ се намираше в непоносимо тежко положение. Селяните — грамадната част от народа, бяха подложени на нечувано жестока експлоатация, на произволи и на грабежи от всякакъв род. Те бяха безмилостно ограбвани и от фанариотското духовенство. Тежко и горко на ония, които не можеха да заплатят исканите от тях данъци и такси. Такива селяни бяха хвърляни в затворите или изпращани на каторжна работа. Българите по градовете наистина не бяха изложени на открит гнет и грабеж, но и тяхното положение беше тежко. Над по-заможните българи винаги тегнеше опасността да бъдат ограбени, та дори и убити. При съществуващата несигурност, при постоянната опасност от разбойнически нападения не можеха да разгърнат по-нашироко своята стопанска дейност. На всичко това отгоре те трябваше да устояват на конкуренцията на по-могъщата икономически и политически по-влиятелна гръцка буржоазия.

Смазан и обезправен политически, жестоко експлоатиран и ограбван от турските феодали, от османската държава и от фанариотската църква, българският народ беше сериозно спънат в своето обществено-икономическо, национално и културно развитие. При такава обстановка на историческата сцена се появи Паисий Хилендарски, родоначалникът на Българското възраждане.

Българският народ през цялото османско робство оказваше известна съпротива на насилията, грабежите и експлоатацията, но стихийно и неорганизирано. Народните маси реагираха по един или друг начин на непосредствения гнет и произвол, но нямаха дори и представа как да изкоренят първопричината на злото. Не съществуваше при това обществена сила, осъзнала се класово, която да осмисли бушуващото недоволство и да го насочи към една цел — към отхвърляне на двойното робство. Малкото буржоазни елементи всред българския народ предпочитаха по-скоро да тръгнат по линията на най-малкото съпротивление, да се откажат от рода си и да се приютят под могъщото крило на Фенер. А успешна съпротива българските маси можеха да окажат само тогава, когато се осъзнаят като едно национално цяло с еднакви интереси и цели. Това беше основната повеля на

историческия момент и неин изразител стана Паисий Хилендарски.

Със своята «История славяноболгарская» Паисий преследваше ясно определени цели: да повдигне самочувствието на народните маси, да пробуди у тях национална гордост, да им вдъхне вяра в собствените сили — да ги направи годни за борба, да разобличи най-сетне родоотстъпниците, да ги накара да се осъзнаят като българи, за да влеят силите си в общонародното дело. Историята за Паисий беше средство за национално свестяване, за обединение на народните сили за борба срещу злините, които спъваха стопанското, общественото и културното развитие на българския народ.

Подхванатото от Паисий дело не можа тутакси да се разгъне в народно възрожденско движение. Призивът на Паисий, както бележи Д. Благоев, «намери отзив само у отделни личности, които и подеха неговото дело. Движението вървеше бавно . . . Нямаше още материални условия за подемането на едно национално движение, нямаше още класата, която да се тури начело на такова движение и да го направи свое дело.»[4]

Възраждането подрани поради непоносимия национален, политически, икономически и културен гнет, на който беше подложен българският народ от османските поробители и фанариотското духовенство. То почна, преди да е налице необходимата материална и обществена основа. Османското робство спъна нормалното обществено-икономическо развитие на българския народ и забави неговото възраждане. Непосилният гнет обаче предизвика първите прояви на възрожденското движение, макар че не бяха назрели условията за такова движение. Затова Българското възраждане трябваше да изживее един подготвителен период от няколко десетилетия, докато настъпят обективни условия за пълното му разгръщане.

Обществено-икономическото и културното развитие на българския народ беше забавено и много сериозно спънато от настъпилите в края на XVIII и началото на XIX в. феодални размирици. В продължение на три десетилетия кърджалийските вълнения, бунтовете на еничарите и войните на неза-

[4] Благоев, Д., Принос към историята на социализма в България, София, 1949, стр. 43.

висимите паши-феодали раздрусаха из основи Османската империя.

Към 1815 г. феодалните размирици и кържалийската напаст бяха преодолени. В 1826 г. еничарските полкове бяха унищожени и заменени с редовна войска. От 1830 г. нататък положението в Турция се нормализира. Основните отрасли на градското занаятчийско производство и търговията преминаха в ръцете на българите. Градовете се превърнаха в живи промишлени и търговски средища, които не само задоволяваха нуждите на околните села, но работеха и произвеждаха за обширния пазар на Османската империя. Бързо се създаваше икономическата и обществената база за развитието на българското възрожденско движение.

* * *

Настъпилият след 20-те години икономически подем в българските земи силно засяга и Кукушкия край. Търсенето на селскостопански продукти засили стокооборота между града и многобройните села на околията, даде тласък за бързото развитие на занаятите. Много селяни засядаха в града, увеличаваха населението му и се включваха в производството. Градът бързо разрасна около старото селище. Старата част на града според преданието е била около черквата «Св. Богородица» и «Старият кладенец» при Балък (рибен) пазар и се простирала на изток през Тереке (житен) пазар и Ун (брашнен) пазар до Гемиджиев кладенец и черквата «Св. Атанас». Тази черква е построена може би в началото на XIX в. върху нивата (авлията) на някой си турчин, който я подарил, след като му казали, че на нея се явява св. Атанас. На запад селището е стигнало до «Мерàта» — обширния площад, където до последно време беше пазарът за добитък. Самото име показва, че от «Мерàта» нататък е била някога селската мерà. При нея се намираха и старите, изоставени вече кукушки гробища. От началото на XIX в. градът почва да се разширява по всички направления, но най-вече на юг и на запад. В южната ниска част на града заседнаха малкото турци — бейовете на близките до града чифлици, агиземевладелци и турци-чиновници. Югоизточната покрайнина — към Блуткова чешма — бе заселена от селяни-пришълци, повечето от които обработваха турските ниви като

яръмджи (изполичари), а на запад от «Мерàта» беше изникнал постепенно цял един квартал — «Нова махала», заселен главно от селяни из полските села.

Кукуш се явяваше средище и естествено пазарище за полските села-чифлици, богати с житни храни, сусам, памук, мак и др., и за селата по Круша планина, богати с разнообразни овощия, лозя, дъбови гори, добитък, тютюн, дървени въглища и др. В Кукуш бяха застъпени всички занаяти, необходими за задоволяване разнообразните нужди на града и обширната околия. Кукушките занаятчии — ковачи, бакърджии, обущари, папукчии, опинчари, кюркчии, терзии, бояджии, мутафчии, арабаджии, грънчари, самарджии, сарачи — работеха предимно за задоволяване на местните нужди, но посещаваха редовно и пазарите, особено панаирите, извън околията.

През първата половина на XIX в. значение доби тъкачеството, изградено на основата на разпръснатата манифактура. От съществуващите в Кукуш занаяти само тъкачната промишленост произвеждаше не само за местните, но и за широките пазари на Турция. Необходимият за платнарството памук се произвеждаше в Кукушката околия, а в града се преработваше на прежда и платна. До средата на XIX в. в Кукуш работеха над триста тъкачни стана. Повечето от домакинствата на града се занимаваха с предене и тъкане на бели платна и аладжи (шарени).[5] Изработените платна се събираха от търговци-платнари и се разпродаваха по далечните пазари на Турция. Кукушки търговци на платна редовно посещаваха Западна Македония (Битоля, Охрид, Струга), Албания, Босна и Херцеговина.[6] В същото време търговци от тези далечни страни идваха в Кукуш да закупуват платна и прежда.

С тъкане на платна и предене на памук се занимаваха и жителите на карадашките села. Известният бунтовник от четата на Стефан Караджа Христо Николов Македонски, роден в село Горни Тодорак през 1835 г., разправя в своите

[5] Шапкарев, Кузман, Материали за животоописанието на бр. Х. Миладинови с прибавление нещо и за живота на Нака С. Станишев, Пловдив, 1884, стр. 50.

[6] Пак там; Шапкарев, К., Автобиография, издадена от акад. Ив. Снегаров, сп. «Македонски преглед», год. III, кн. 2, стр. 40; устни сведения от Ката Деливанова, дъщеря на починалия към 1840 в Елбасан търговец-платнар Дельо С. Станишев.

записки, че неговият баща, починал около 1836 г., се занимавал с търговия на платна и памучна прежда и притежавал до 42 разбоя (стана).[7] Тъкачеството без съмнение е било развито не само в Горни и Долни Тодорак, но и в другите по-големи карадашки села, като Мораpци, Междурек и др.

Търговците платнари раздаваха памук на кредит на бедните предачи и тъкачи и закупуваха изработената стока. Тези търговци бяха първите кукушки капиталисти. В Кукуш се тъчеше и тъмнокафяв плат от пресукана вълнена прежда, употребяван за беневреци (турлаци). Кукушките турлаци намираха широк пазар всред по-бедните евреи в Солун.[8]

Заедно със засилването на търговските връзки с Европа и разрастването на вътрешния пазар в Турция нарасна и ролята на търговията в Кукуш. Търговци-житари, закупчици на кожи, на пашкули и на други селскостопански произведения водеха оживена търговия главно със Солун. Забогателите от тази търговия богаташи, както и търговците платнари по-късно купуваха земи, дори и цели чифлици или влагаха парите си в производството — обикновено в шарлаганджийници (маслобойни за сусамово и маково масло), воденици на р. Галик и вятърни мелници (само в покрайнините на града е имало по онова време три вятърни мелници). Във връзка със съживяването на търговията широко развитие доби кираджилъкът. Кираджии с тежко натоварени коли непрекъснато пътуваха между Кукуш и Солун, а често и до Серес и други градове.

Въпреки съживяването на търговията Кукуш си оставаше еснафско-занаятчийски градец, в който част от жителите намираха частично или изцяло препитанието си в обработването на земята. Мнозина занаятчии се занимаваха между другото с обработване на лозя, тютюн и мак, с отглеждане на буби и други подобни. Със земеделие се занимаваха предимно бедни българи-чифлигари, които работеха на турски земи като изполичари. Основно занаятие на кукушани по това време все пак си оставаше тъкачеството.

С относително бързото развитие на занаятите и търговията през 20-те и 30-те години на XIX в. и с появата на един слой от по-заможни граждани и в Кукуш, както

---

[7] Записки на Христо Н. Македонски, София, 1896, стр. 12.
[8] Устни сведения на Никола Петров.

във всички български градове, се създаде материалната база за разрастването на възрожденското движение.

* * *

Кукуш беше градец, населен предимно с българско население. Според Кузман Шапкарев Кукуш към 1870 г. е имал «от 1000—1200 домове вси почти Българо Християнскы с 50—60 само Турскы»[9]. Кукушани бяха запазили, макар и в латентно състояние, своята народностна самобитност. Далеч преди да започне възрожденското движение, славянското население в Южна Македония само се изявяваше за българско и за такова беше считано от чужденците, които влизаха в допир с него.[10] Кузинери, френски консул в Солун до 1793 г. и от 1815 до 1818 г., напълно определено говори за българи и гърци като за преобладаващо население в Солунската област. При това той изтъква, че българи и гърци се различават едни от други по език, носии и обичаи. Кузинери е обходил земите на северозапад от Солун до Воден и оттатък него, придружен, както сам подчертава, от българския живописец Апостол, родом от Воден. Митрополитите на Воден, както той отбелязва, макар и гърци по националност, били принудени да учат български език, тъй като стоте села на епархията им били населени само с българи.[11]

През тъмните векове на робството народностният им дух е бил поддържан от старинни, специфични за този край песни и игри. «У българите особито кукушки — пише Шапкарев — ся съхранили такви древни песни и гармонически гласове, какви що не съм слушал никъде другаде низ македонските българи.»[12] До началото на XX в. в Кукуш бяха запазени извънредно много разнообразни по характер и съдържание коледарски, лазарски и други

[9] Сп. Читалище, Цариград, 1871, год. I, кн. 13, стр. 408, Описание на училищата в Поляно-кукушката окръжност.

[10] Обширни сведения за българския характер на Южна Македония привежда Мојсов, Лазо. Околу прашањето на македонското национално малцинство во Грција, Скопје, 1954, стр. 128—139, 149—152.

[11] Cousinéry, E. M., Voyage dans la Macédoine, t. I, Paris, 1831, p. 15, 59, 76—77, 80—81.

[12] В. Македония, бр. 48 от 17. IV. 1870.

обредни песни. В Кукушко ревностно се поддържаха и предаваха от поколение на поколение старинни обичаи, които безспорно водеха началото си от езическо и раннохристиянско време. Такива бяха например русалийските хора и ежегодните състезания, които наподобяваха олимпийските игри.

Русалийските игри по своето съдържание явно се коренят в езическите и раннохристиянските мистерии, в които се отразява преминаването от езичеството към християнството.

Русалийските игри почваха от Коледа (Божик) и завършваха след 12 дни на Богоявление (Водици). Те се провеждаха от специални русалийски дружини, съставени от 10 до 30 двойки мъже, облечени с бели фустанели, с калпаци на главите и с дълги мечове в ръцете. Русалийските дружини цели 12 дни обикаляха селищата, играеха под монотонния ритъм на тъпани и зурли своето русалийско хоро и събираха помощи за някоя черква.

Всяка русалийска двойка представляваше неделимо цяло. Двамата мъже от двойката никога не се отделяха един от друг. Дори и тогава, когато единият от тях извършваше естествените си нужди, другарят му стоеше до него и размахваше дългия си меч над главата му. През 12-те «поганни» русалийски дни русалиите пазеха пълно мълчание — не говореха помежду си, не разменяха дума, нито поздрав дори със срещнати близки и роднини, не се кръстеха.

В навечерието на Богоявление русалиите се прибираха в изходното си село, но вместо да се приберат по домовете си, влизаха безмълвни в черква, без да се кръстят, с калпаци на глави и с изправени нагоре мечове. Попът прочиташе на всеки един поотделно молитва и тогава русалиите минаваха един по един край него, а той поръсваше със «светена вода» челата и мечовете им. След тази церемония русалиите навеждаха мечовете си към земята в знак на покорност пред новата вяра, оставяха мечовете си извън черквата и така се връщаха, но вече като смирени християни — гологлави и със свещи в ръце.

В стари времена, когато се е случвало да се срещнат две дружини, се стигало до кърваво стълкновение, при което падали убити от двете страни. Сблъскването могло да се избегне в случай, че едната чета — обикновено много по-малобройната от другата, се признавала за покорена. Тогава покорените са минавали с наведени към земята мечове «под ярем», т. е. под един свод, образуван от кръстосаните мечове на победителите. Това обаче се считало за нечуван позор. Убитите русалии са бивали погребвани на самото полесражение без всякакви религиозни обреди — без поп и опело. В ново време русалийският «закон» оставаше в пълна сила, но съзнателно се избягваше възможна среща между две дружини. Печални паметници на този жесток русалийски закон бяха пръснатите из Кукушкия край самотни русалийски гробища.[13] Русалийските игри в Кукуш, както и в Ениджевардарско, ставаха ежегодно до Балканските войни.

[13] Шапкарев, К. Русалии, Пловдив, 1884, стр. 7—20.

По старинна традиция в Кукуш ставаха на големи празници състезания и борби. Преданието разказва за Млади Стамат, прочут по сила и юначество борец. Никой не смеел да излезе на борба срещу него. Тръгнал тогава Млади Стамат от село на село да «калесва» — да търси партньор в единоборство, и намерил достоен противник в лицето на арбурското койнарче (турче от с. Арбур). Борбата почнала рано на «връх градище» «Св. Георги». В жестоки схватки, премятайки се един друг, упоритите борци се намерили от «Св. Георги» всред града на Ун пазар. Арбурското койнарче успяло да откърти противника си от земята и да го хвърли на няколко аршина. Там Млади Стамат се проснал мъртъв и бил погребан на лобното място. В 1911 г. при прокопаване на кладенец бяха открити кости на човек с грамадни размери — може би костите на Млади Стамат.

* * *

През 30-те и 40-те години на XIX в. в Кукуш заедно със стопанското възмогване все по-ярко почна да се проявява пробуденото вече национално съзнание. Материален израз на относителното забогатяване и на националното възраждане в Кукуш беше черквата «Св. Георги», голяма масивна постройка, изградена на мястото на старинен манастир на върха на едноименен хълм. Построяването на черквата беше всенародно дело. Мъже, жени дори и деца, наредени в непрекъсната верига от града до върха на хълма, са предавали от ръка на ръка стомни с вода, тухли и други материали, необходими за строежа. Черквата беше завършена в 1835 г. Поставеният над вратата каменен надпис не на гръцки, а на църковнославянски бележеше вече настъпващата промяна.[14] Построяването на тази черква се схващаше от кукушани като начало за възстановяване на старинния манастир. В едно писмо от 4 май 1858 г. до манастира Зограф на Атон става дума не за черква, а за манастир. «Честны старцы и Духовни наши отцы — пишат кукушани — Бехме писали едно наше к вам сыновно и смирено писмо от 10 марта чрез, отца Алексіа заради нашіот Монастир, който е построен на едно высоко и прекрасно место, близо до Градот ни, което

[14] Непечатани бележки на Туше Делииванов.

содержава разтояние 10 минути от Градот. Даже в празднициte, гражданците ни в него ходат да слышат светая Божестьенна служба, за който Монастир всепокорно ви са молиме да благоволите да го приемнете под ваша власт, да го держите сос свои Славено-Български иноцы, които славенски да служат Божествената служба.»[15]

От 30-те години на XIX в. Кукуш беше се включил най-активно в българското възрожденско движение. Тъй като в Македония и специално в Кукуш елинизаторските пристъпи на фанариотите бяха особено силни, то и възрожденското движение в Кукуш се изрази в остра национална борба против фанариотското духовенство — борба, която в известни моменти добиваше подчертано революционен характер.

Встъпили в по-висш стадий на обществено-икономическо развитие и отърсили се от средновековния си религиозен светоглед, кукушани не можеха да се задоволят с крайно оскъдните знания, получавани в килийните училища или от малограмотни учители — частни лица. В Кукуш до 30-те години на XIX в., както пише Шапкарев, имало «некакви учители, кои учели по домовете си с месечна заплата по неколцина ученици само едно крыво-лево четены Гръцко, а пишеніе никакво (защо и сами они не знаели)»[16]. В Кукуш за пръв път се открива в 1825 г. сравнително поуредено, издържано от общината училище с доведен отвън по-добър уж гръцки учител. В това училище са учителствували като елинисти Григорий, Хаджи Макарий и други. Но и в това училище учениците едвам «ся понаучили по нещо да пишаіят и пеіят църковно», и то на гръцки. Това училище обаче далеч не можеше да задоволи нарасналите просветни нужди на града. Затова по-събудени кукушани — особено тези, които били щастливи да вкусят от сладостта на науката», се заеха да доведат в града образован и способен елински учител. Кукушки търговци-платнари, които редовно посещаваха пазарите на Западна Македония, спряха избора си на бележития учител-елинист Димитър Миладинов, учител през 1839—1840 г. в родния си гр.

[15] Ковачев, Мих., Зограф—изследвания и документи, София 1942, № 31, стр. 338.

[16] Шапкарев, К., Описание. . ., пос. изд., стр. 409.

Струга. С него бил се сприятелил от по-рано още кукушкият буден търговец-платнар Нако С. Станишев. По почин на последния кукушани поканиха Д. Миладинов за учител и през есента на 1840 г. той пристигна в Кукуш. По същото време кукушани построиха и нова училищна сграда.[17]

Кукушани спряха избора си на Миладинов не случайно. Ако работата се свеждаше само до намирането на образован учител-елинист, то биха могли да намерят такъв измежду солунските гърци. Изборът им пада върху Миладинов главно затова, защото той беше българин и като такъв беше известен на Нако С. Станишев.

Миладинов постави на здрави основи и първоначалното взаимно училище, и класното. Той преподаваше на гръцки език, но не пропускаше случай да разяснява и да превежда всичко на говоримия български език. Миладинов по време на учителстването си в Кукуш превежда някои най-често употребявани молитви от гръцки на народен говорим език, написани обаче с гръцки букви, за да могат свещениците да ги четат в църквите.[18]

С тази си дейност Миладинов, макар и да беше «елински» учител, пробуждаше българско национално съзнание всред ученици и граждани. Това не избягва от очите на фанариотина-владика Антим. Наклеветен като размирен елемент, Миладинов побърза да се раздели с кукушани, за да не попадне в затвора.[19]

Миладинов престоява в Кукуш само две години. Училищното дело обаче не заглъхна. В Кукуш дълги години се подвизаваше като учител-елинист Андроник Йосифчев, ученик на Миладинов от Охрид. Кукушкото училище, следвайки дадената от Миладинов насока, продължаваше да буди съзнанието и да революционизира главите на любознателните граждани.

Кукушани бяха силно угнетявани от обстоятелството, че в града им, без да има каквито и да е гърци или гъркомани, трябваше да се преподава в училищата на непонятния за тях гръцки език. Не че не се намираха, макар и много

[17] Шапкарев, К., Описание..., пос. изд., стр. 409.
[18] Пак там.
[19] Шапкарев, К., Описание. . ., пос. изд., стр. 410. За учителстването и дейността на Миладинов в Кукуш виж Хаджов, Ив., Братя Дим. и Конст. Миладинови, София, 1944, стр. 26—27.

рядко, люде, които да четат що-годе български или църковнославянски. Но това бяха необразовани, полуграмотни хора, негодни за учители. В Македония много трудно се намираха образовани и висококвалифицирани учители, които да могат да преподават на български. И сам Димитър Миладинов в първите години на учителстването си не е знаел писмения български език. Това беше причината в Кукуш при напълно изяснено българско национално съзнание дълго време да се търпи гръцкият език в училищата. По-голяма част от грамотните граждани не научаваха, както трябва, и гръцки език. Обикновено те пишеха български думи с гръцки букви. В една дописка от Велес в «Цариградски вестник» — брой 320 от 25. V. 1857 г., намираме следните редове, отнасящи се за Кукуш: «Тамо — се казва в дописката — жителите са чисти болгари, но до сега пишеха с гречески слова болгарски думи; получаваме прочее от ония ден едно писмо от тамошните жители, в което ни пишат да им изпроводим един български учител, за да им учи децата на матерний язык, но и ми като сме оскудни от учител не можихме да им изполниме желанието.»

В една дописка на «Цариградски вестник», брой 465 от 9. I. 1860 г., мимоходом се споменава, че пръв учител на български в града бил някой си калугер от Зографския манастир. «В самий Божик ден — пише дописникът — бях в Кукуш и за любопитство отидох най-напред в църква да видим дали имат нещо променено в церковните обряди. Но що да видим, брате?. . . . . от Амин до Амин слушах сѐ по староболгарски богослужението. . . певците пееха много умилно и благоприятно, от които един беше монах;. . . питах за него и ми казаха защо е бил от Свята гора от Зограф мънъстир; той е (ми казаха), що отвори тука болгарски и кому благодариме ден и нощ за това му добро. Той е първий болгарски учител тука. Той искарал достойни ученици и ги пратил по окружните села учители.» Изглежда, този «първий болгарски учител» ще да е научил преди идването на Миладинов някои граждани да четат и пишат на български. Много вероятно е въпросният светогорец да е отец Климент, за когото кукушани в едно писмо до манастира Зограф се отзовават с особена почит.[20]

[20] Ковачев, Мих., пос. съч., стр. 338.

* * *

Кукушани настойчиво търсеха учители, които да обучават децата на български. В 1857 г. те поканиха Д. Миладинов и Ксенофонт Жинзифов, които по това време бяха в Прилеп, за учители, но при условие да водят обучението на български. В същото време те поискаха от архимандрит Партений Зографски в Цариград да им изпрати написаните и издадени от него учебници. Жинзифов веднага се отзовава на поканата и тутакси пристига в Кукуш. Елински учител там по това време беше Андроник Йосифчев. Миладинов, принуден от битолския владика внезапно да напусне Прилеп, бе побързал да се прибере в родния си град. Кукушани повторно помолиха Димитър Миладинов да дойде за учител в Кукуш.

Димитър Миладинов отговаря на тази покана с едно трогателно и дълбоко съдържателно писмо, но писано на гръцки: «Мили мой — пише той, — със задоволство прочетох вашето приятелско писмо и с възторг узнах вашите благородни чувства към славянството и образованието на нашия народ. Добре сте направили, дето сте писали на Партений за необходимите книги. Скачам от радост — продължава Миладинов, като гледам вашия стремеж и любовта ви към майчиния език, и особено затуй, че мнозина от юношите и свещениците са решили усърдно да учат славянския език, та подир няколко месеца да слушат и божествената служба на стария наш прадедов език. Криво поглеждат на вас гърците!. . . Фанариотите ще ни прокълнат, ще кажат, че българската писменост е противна богу както са говорили порано. Мина това време, в тъмницата проникнаха слънчеви лъчи и (фанариотите) не могат вече да лъжат. . . Вие първи почвате в Източна Македония да изучавате нашия прадедов език, вие първи ще обезсмъртите в славянската история своето отечество. . . О! Как ме е срам, загдето на гръцки ви излагам своите славянски чувства и само неотдавна почнах да чета, пиша и разбирам славянски. Но кой е причината за това? — Фанариотите-архиереи, които навсякъде са изгорили пергаментните славянски книги.» Като изказва омразата си към фанариотското духовенство и презрението си към родоотстъпниците, Миладинов завършва писмото си с

думите: «Съгласен съм с вашето предложение и скоро ще дойда.»[21]

През ноември 1857 г. Д. Миладинов за втори път се отзовава в Кукуш, посрещнат от всички с неописуема радост. Както казва Шапкарев, кукушани «го пречакале като слезен от небесе»[22]. В Кукуш Миладиноь завари дошлия преди него Жинзифов. Тези двама бележити представители на възраждането в Македония бързо побългариха кукушките училища — Жинзифов пое ръководството на взаимното (първоначалното) училище, а Миладинов — на класното. С неописуема радост кукушани — младежи, възрастни мъже, свещеници, даже стари хора, с жар се заеха да научат четмо и писмо на роден език.[23] «Подир урочните часове — пише Райко Жинзифов — женени вече хора, 20—25-годишни, посещаваха всеки ден училището и учеха черковнославянски и български език; даже хора на преклонна възраст учеха през свободното си време в дюкянчетата си да четат на български. Примера на младежите следваха и свещениците. . . Така Д. Миладинов през деня учеше децата, а вечер сам учеше българска история.»[24] Като виждаха как децата бързо — за една година, научават да четат и пишат по български, докато, за да научат четмо и писмо на гръцки са губели четири-пет години, кукушани масово пращаха децата си на училище.

Просветното движение обхвана и селата на Кукушка околия. В някои от по-големите села, като Междурек и др., е имало училище и от по-рано. С идването на Д. Миладинов в кукушките училища почнаха да постъпват деца и от околните села, дори и от по-далечни места.

* * *

С усвояването на църковнославянско и българско четмо в черквите почнаха все по-често да се пеят отделни молитви

[21] Писмото на Дим. Миладинов е преведено на руски от Райко Жинзифов и включено в неговата статия за Дим. и Конст. Миладинови, публикувана в сп. «День», Москва, 1864, № 46 и 48. Вж. Райко Жинзифов, Публицистика, т. I, София, 1964, стр. 48—49. Писмото е дадено и в Братя Миладинови, Преписка, София, 1964, стр. 38—39.

[22] Шапкарев, К., Автобиография, пос. изд., стр. 59.

[23] Сп. Български книжици, част II, кн. II, май 1858, стр. 19.

[24] Жинзифов, Р., Публицистика, т. I, София, 1964, стр. 50.

на разбираем за слушателите език. Простият и корумпиран владика Мелетий отначало не оказва някакво противодействие на тези нововъведения. Научил за идването на новите учители, полелино-кукушкият владика изпрати собствения си файтон да докара Миладинов и Жинзифов при него в Дойран — официалното седалище на владиката. На другия ден двамата учители заминаха за Дойран (Полелин) и се спряха право във владишкия конак.

За тази среща с владиката Жинзифов ни е оставил картинно описание, което прекрасно рисува моралния лик и простотията на фанариотския владика: «Д. Миладинов и младият учител влизат в стаята, за да получат благословията на архиерея, и изненадани намират фанариотина болен. Около него се суетят парамана (жената гледачка), доктор и двама юноши; един му поправя възглавницата, друг му подава лекарство, а той стене, охка — «Ах, майко, умирам! Мария! Къде е Мария?» Влиза Мария, мома или жена на около 22 години, удивително красива. Мария почна да го разтрива с някаква мас; стана му по-леко, престана да стене; на всичко това Миладинов гледаше с намръщено лице. «О, боже, боже!» — каза фанариотинът, обърна се към Миладинов и почна да му разправя как настинал в черквата — — — — «Те (българските богомолци, б. м.), брате, са просто животни, аз бих загинал, ако не би била тази девойка.»

След два дни—продължава Жинзифов — фанариотинът оздравя; неговите часове и дни преминаваха неусетно; сутрин чибук, горещи напитки; по време на обяд разни яденета и вино, вечер — музика, танци и пр. Любопитно беше да се гледа, когато по време на обеда фанариотинът разказваше на гостите как в църквата забелязал Мария, как тя от пръв поглед му се харесала, понеже му се видяла скромна, срамежлива и бедна; как той веднага замислил да я вземе, да я възпита и да я направи щастлива, като я омъжи за добър човек. . . Фанариотинът я омъжил наистина за някакъв българин, когото скоро прогонил. . .

Фанариотинът често разправяше, че желае да се покае, че този свят за него е тежък, че има намерение да отиде в Атон на покаяние, но жал му е за Мария, която ще остане сирота. «Бедна красавица! Аз съм виждал в Солун много хубавички, но такава не съм виждал.» «Не, ваше преосвещенство, вие сте още млади за Атонските гори. Вие сте длъжни да ощастливите вашето словесно стадо; училищата във вашата епархия трябва да процъфтяват под вашата защита» — говореше му Миладинов, като се усмихваше, а челото му се мръщеше. «Какво да правя, брате, аз се старая, колкото мога, за училищата, за доброто на нашия народ. Узнах, че вие сте открили българско училище . . .» В отговор Д. Миладинов почна да му доказва, че той ще придобие голяма слава, ако не противодействува на народното желание; че сам патриархът желае това, затова е устроил в Халки богословско училище, в което се преподава и славянски език. «А бе, брате — възразява горещо Мелетий, — кой ги закача? Нека те (т. е. кукушаните) се учат и на български, и на френски, а ако искат и на дяволски —

само да ме оставят на мира.» В действителност — заключава Жинзифов — фанариотинът всичко прощаваше за пари, но ако би се осмелил някой да укори поведението му, тогава се превръщаше на звяр.»[25] Когато на един празник учениците пяха в църква по време на цялата служба на църковнославянски и български, Мелетий, побеснял от гняв, заплаши гражданите с афоресване (отлъчване). Кукушани не се изплашиха от владишките заплашвания и поеха хвърлената им ръкавица.

Този пръв открит конфликт между кукушани и фанариотина Мелетий е описан от Жинзифов. На Георгьовден по случай храмовия празник на черквата Св. Георги, построена на едноименния хълм, присъствува сам владиката и се стича много народ и не само от града, но и от околните села. Архиерейският дякон пее на гръцки, а учениците отговарят по славянски. При четенето на апостола четецът гледа на гръцките думи, а произнася «Павла четение» и т. н. по български. Почервенелият от яд владика се оглежда ту надясно, ту наляво и праща човек в олтара да каже на свещениците по-скоро да привършват литургията. След излизане от черква владиката влиза в остри пререкания с учителите. Подкрепен от кукушани, Миладинов рязко му заявява,че той няма право да се меси в работите на училищата, които принадлежат на градската община, а не на владиката. Разярeният Мелетий тутакси напуска Кукуш и се прибира в Дойран.[26]

Още през 1857 г. кукушани поведоха организирано борба против фанариотското духовенство. В тази борба дейно се включи и Димитър Миладинов. За да се отърват от грабежите и безчинствата на владиката Мелетий, кукушани решиха да потърсят покровителството на установените в Солун чужди религиозни мисии и на стоящите зад тях велики сили. Както ни предава Славко Димевски по материали от архива на френското министерство на външните работи (донесения на френските консули в Солун) и от архива на Ватикана (донесения на католическата мисия на лазаристите в Солун), кукушките граждани създали покрай контролираната от владиката черковна община един «висок съвет», който поел ръководството на културно-просветния

[25] Жинзифов, Р., пос. съч., стр. 50—52. За повторното учителствуване на Д. Миладинов в Кукуш и за разиграли се събития по това време вж. Хаджов, И в., цит. съч., стр. 37—44.

[26] Р. Жинзифов, пос. съч., стр. 54.

живот в града и околията. Съветът заседавал в хана на един свещеник, тъй като помещенията на общината били обсебени от владиката. Председател на съвета бил старият борец против фанариотите Нако С. Станишев, а ролята на секретар изпълнявал Димитър Миладиноь.

В края на 1857 г. съветът начело с Нако Станишев се обърнал към протестантската мисия в Солун и повел с нея неофициални преговори за защита против фанариотите. Скоро обаче тези преговори били прекъснати. Съветът решил тогава да почне преговори с мисията на лазаристите в Солун. Срещу признаването на главенството на папата лазаристите не само се съгласявали с употребата на български език в училищата и черквите, но били готови да дадат самостоен българин владика, а обещавали и защита пред турските власти и патриаршията от страна на Франция. Преговорите с лазаристите продължили през цялата 1858 г. Славко Димевски изказва правдоподобното предположение, че Д. Миладинов, който е участьувал в преговорите с лазаристите, е гледал на унията точно така, както са гледали на нея кукушани начело с Нако Станишев — като средство да се упражни натиск както над патриаршията, така

НАКО СТАНИШЕВ

и над руските официални среди, които са били противници на всякакво отцепване от православието и патриаршията.[27]

Като се вземе пред вид, че лазаристите още в самото начало на преговорите са давали всичко, което изобщо може да даде унията, протакането на преговорите чак до лятото на 1859 г. може да се обясни само с нежеланието на кукушани да скъсат с православието и да се отделят от родния си български народ. Преговаряйки с представителите на католическата пропаганда, кукушани заедно с Д. Миладинов опитваха всички възможни средства, за да получат това, което искат, от самата патриаршия. Те не преставаха да се борят против фанариота Мелетий, да пращат депутации до митрополит Неофит в Солун и до патриаршията в Цариград и да искат сменяването му с българин владика. Упоритата неотстъпчивост на патриаршията обаче накара кукушани да прибягнат и до крайни средства.

За разиграли се събития в Кукуш от първата половина на 1858 г. ние черпим подробни сведения от сп. «Български книжици». Като се отбелязва безотрадното положение на много македонски епархии — Охридска, Битолска, Костурска, Мъгленска, Воденска, Струмичка, Полелинска, Мелнишка, Серска, Драмска и др., в статията, озаглавена «Кукуш», дословно се казва: «Дай господи, кукужаните, които са всред среде поменутите епархии, да се учинат за них пример со своето пробудванье и добро стремление! И непременно това скоро ще се сбие, ако толко кукушаните не охладеят во своята ревност, от която они сега силно са разпалени, и тога Кукуш ще се учини средоточна точка, от где любовта к народното образование как мълния ще се раздае из край в край по всите направления. И тога за каква чест и слава ще е достоен Кукуш не толко от съвременниците, но и от най-отдалеченото потомство. Народната история жьа бележит тоа негово добро дело с неизгладими черти. Напротив това вечна укоризна, срам и стид тьа (ще) легнет на Охрид, Битоля и други по-главни градища за нихното закоснение в слепотата и заблуждението.»[28]

---

[27] Вж. статията на Славко Димевски — Докога Димитър Миладинов престојува во Кукуш и каков е неговиот став спрема кукушката унија 1859 — сп. «Современост», број 1, Скопје, 1962, г., стр. 39—50.

[28] Сп. Български книжици № 10; кн. II от май 1858, стр. 19—20.

След тази възхвала, отправена към делото на Кукуш и «кукужаните», подробно се излага как се е развил конфликтът между владиката и кукушани. «Владиката Полялинский[29] на желанието да въведат кукушаните прародният язик в църквите се воспротиви и им каза чи ако не се остават от «тоа нововведение» ще ги афориса, но они, далеко от да се боят от такива афоризма, така кротко и много умно му се отговориха:

«Владико светий, ако вводиме мие в нашите училища и църкви блъгарскийот язик, мие со това, ни се чини, не толко не правиме некое богопротивно и лошо дело, но, напротив, много богоугодно и душеполезно, ибо блъгарскиот язик е наш майкин ни язик, който един толко мие чисто и съвършенно знаеме, кога напротив от гръцкийот едно и едно слово не отбираме, а словото божие, как несомнено известно с всекому здравомислящему, требе да се проповедува на язик, известен на слушателите, инак проповеданьето не може да се нарече проповеданье. Мие гледаме що и божествените апостоли проповедаха евангелието на всите народи не на един язик всем, а на всекой народ на язикът му: на евреите на еврейски, на гърците по гърчки, на римляните по римски и прочее, инък не може да бъде. И за що друго се преведе священното писание на всите язици, как не за тоа, що всекой народ да может да слушат на известен нему язик закон божий и най-нужните и необходими за него истини. . .? И пак защо друго още пред 1000 години, сиреч щом толко се кръстиха българите, се преведе свещенното писание на български язик от Кирила и Методия со согласие и побуждание на цариградската церков, как не затова, що българскиот народ, на който и мие сме членове да слушат законот божий и високите божествени и спасителни истини и да хвалят и славят бога на майкин си язик. . .» С тия слова — заключава авторът на дописката — кукужаните му затнаха устата на владиката, и он волею и неволею се замолча, но видимо сърцето му кипеше от гнев и ярост.»[30]

След като така умело и логично защитиха правото си да слушат черковната служба на свой «майкин язик», кукушани

---

[29] Седалището на владиката е Дойран (Полелин), но Кукуш даваше тон на борбата за българските училища и българските черкви.

[30] Сп. Български книжници, № 10, кн. II, стр. 21.

решиха съвсем да изхвърлят гръцкия език от черквите. Д. Миладинов пребеждаше откъси от богослужебните книги, а свещениците и учениците ги заучаваха. С голяма мъка кукушани си доставиха две евангелия — едно на църковнославянски, друго на български. Най-сетне те намериха и доведоха в Кукуш образован светогорски монах-българин, който се съгласи да изнесе цялата църковна служба на църковнославянски и български, след като събранието на кукушките граждани прие върху себе си цялата отговорност пред владиката. На Св. Троица 1858 г. черковната служба в Кукуш се извърши против волята на владиката изцяло на понятен роден език. «Рано сутринта на Св. Троица — пише Райко Жинзифов като очевидец — простодушните българи, мъже и жени, се събраха в черквата. В храма цари необикновена тишина. Обърнали погледи към олтара, всички очакват да чуят с нетърпение гласа на светогорския монах. Почва службата — понася се глас не чужд и не див, не мъчен за разбиране, предразполагащ към внимателно слушане. . ., никой не се оглежда ни вляво, ни вдясно, а всички внимателно слушат евангелието, което светогорецът чете тихо, без да бърза и без да поглъща думите. Според нашия обичай след евангелието беше казано много уместно слово, в което се изтъкваше, че православната вяра не забранява на никой народ да извършва светата служба на свой език.»[31] Много е възможно службата да е извършил споменатият светогорец Климент, който от 22 април 1858 г. е пребивавал в Дойран и Кукуш.[32] С изхвърлянето на гръцкия език от черквите кукушани откриха явно фронт срещу владиката Мелетий.

Кукушани бяха повели борба против гръцките владици още от 1839 г. след прокламирането на Хатишерифа, с който се провъзгласяваше пълно равенство между поданиците на султана без разлика на вяра и народност. Хатишерифът остана един празен книжен документ, но все пак даде формално право на гражданите да бранят правата си. От 40-те години насам кукушани начело с Нако Станишев упорито се бореха против владишките грабежи и своеволия. Тази глуха борба, почнала срещу владиката Антим, про-

[31] Жинзифов, Р., пос. съч., стр. 55; вж. Хаджов, И в., пос. съч., стр. 126—127.

[32] Ковачев, М., пос. съч., стр. 338.

дължи при неговия приемник Мелетий и се разрази в открита схватка след издаването на Хатихумаюна в 1856 г., с който в по-категорична форма се провъзгласяваше равноправието на народите в Османската империя.

Хатихумаюнът подобно на Хатишерифа беше един мъртъв акт. Но Хатихумаюнът раздвижи духовете на българските земи. Дори някои кукушани, осланяйки се на провъзгласеното равноправие, бяха вирнали глави, но скоро изпитаха действието на «хатата» върху гърба си — бяха пребити от бой. Въпреки всичко това българският черковен въпрос след Хатихумаюна навлезе в нова, по-решителна фаза. Борбата се водеше не вече за дребни отстъпки, а за независима българска църква. В тази борба кукушани бяха на едно от челните места.

Още с въвеждането на български език в черквите борбата между кукушани и владиката Мелетий взе крайно остра форма. В писмото до Зограф от 4 май 1858 г. кукушани изразяват своето накипяло недоволство — по-право своята дълбока омраза към фенерското духовенство, и заедно с това разкриват косвено причините за избухналата остра борба против владиката Мелетий. Преди всичко те молят настоятелно Зограф да вземе под свое покровителство кукушкия манастир «Св. Георги». «Ей богу, отцы честно ви уведомяваме защо ще да са способите да воспріемете честта и благоволеніето от нашите първопросветители и равноапостоли Кирила и Методіа. Само това е нужно да приемнете Монастирот под Началството на Главни Монастир. Доваждат проклети и лукави Гърцы и искат да го земат под своята си Гърческа власт. Но ніе ваши внуци колкото они са сылат да ни посвоят, толкова мьі силно ги отгонуваме, щото даже и в церквата ни наченахме по Славенски да пееме.»[33] След това кукушани се оплакват, че и до днеска гръцки владици ги мъчат, призовават бога и султан Абдул Меджид да ги отърват от ръцете «гръчки владички», които наложили и взели от града им 300 хиляди гроша глоба, и наново молят Зограф да вземе манастира, чийто храм е посветен на св. Георги, под своя власт.

Десетилетия и дори цели векове ограбвани, изтезавани и лъгани от фанариотските владици, народните маси виждали

[33] К о в а ч е в, М., пос. съч., стр. 340.

в тяхно лице същински грабители, развратници, лицемери и затова ги ненавиждаха като свои заклети врагове. А тъй като фанариотите, общо взето, бяха гърци по произход, то в съзнанието на народа те минаваха като «гръчки владици», «проклети и лукави гърци» и прочее. Не трябва обаче да се забравя, че народът даваше тези омразни прозвища именно на фанариотите, а не на гръцкия народ, който също така беше ограбван от фанариотите.

Кукушани действително ненавиждаха от дъното на душата си фанариотските или, както те се изразяваха, «гръцките» владици. Но те имаха съвсем друго — търпимо, дружеско и приятелско—отношение към онези трудещи се гърци, които за по-дълго или по-кратко време попадаха в града им. Кукушани приемаха радушно дошлите на работа в града гърци — майстори и работници — кайджии (за рязане на тютюн) и шарлаганджии. Някои от тях оставаха завинаги в Кукуш, там се задомяваха и направо с останалите граждани съдействуваха за културно-просветното дело в града. В Кукуш имаше няколко фамилии «Гъркови», чиито родоначалници бяха гърци, приобщени към масата граждани. Един от тях беше спомоществовател на българското читалище. По-късно друг един от «Гърковите» стана известен като войвода на Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).

От писмото става ясно, че кукушани особено много държат черквата «Св. Георги» да мине в ръцете на независимия от фанариотските владици Зограф, за да не бъде под юрисдикцията на Мелетий. От писмото личи още, че градът е платил една много голяма сума на фенерското духовенство. Опитите на Мелетий да спъне българо-славянското богослужение и нечуваното ограбване на града предизвикаха кукушани открито да се опълчат против алчния и корумпиран владика.

В писмото си кукушани съобщават още, че старото им училище едвам побира 150 ученици, а биха се събрали и 500, ако училищната сграда би била по-широка. Като съобщават, че са почнали да събират материали за ново училище, търсят помощ от Зограф. «Заради новото училище всесмирено ви се молим и ви целуваме Десниците да благоволите да дадете хиляда Австрийски желтици сос файда.» В края на писмото си кукушани съобщават, че имат двама

учители българи (Миладинов и Жинзифов) и че Партений Зографски им изходатайствувал от «Росийското посолство» 4 такъма свещени одежди и им изпратил учебни книги за децата.[34]

Кукушани мечтаеха да направят от градеца си голям просветен център, но им липсваха за това средства. Това именно ги накара да искат заем от манастира Зограф, а в същото време да се обърнат за помощ към Русия. В това си начинание кукушани бяха подтикнати от Дим. Миладинов. «Намислих— пише Миладинов на пребиваващия в Атон руски археолог Петър Севастиянов — да се създаде в Кукуш като крепост срещу гъркоманията една централна славянска гимназия. . .» Миладинов съобщава, че са изпратили прошения за помощ до руския император и до Руския свети синод. В прошението до императора кукушани молят да се разреши на архимандрит Климент, Конст. Т. Дупков и на Георги Тено Златаров да отидат в Русия, за да събират помощи за проектираната гимназия. В руските архиви се съхранява заявление от 8 юни 1858 г., писано от Д. Миладинов на гръцки език и адресирано до руския император, с което първенците от Авретхисар — Женско (Кукуш), Дойран и Карадаг молят да се разреши да събират в Русия помощи за основаването на централна българска гимназия в Кукуш. Заявлението е подписано от представителите на Кукуш: поп Дельо Иконом, поп Йоан, Костадин Дупков, Нако С. Станишев, Христо Пецов, Георги Петков, Нано Попгутов, Дельо Манольов, Георги Тено Златар, Нако Станишев (Арап Нако, б. м.), Д. Арабаджиев и Д. Миладинов; от представителите на Дойран: Хаджи поп Киров, поп Стамен, Ташо Радин, Коста Ечмен, Митре Бояджи, Нако Партал, Киро Органджи, Нако Кафтанджи, Мино Коджабаши; от представителите на Карадаг: поп Костадин, поп Георги, Вельо Калев, Атанас Панукчи, Хр. Георгиу и Манол Бърдар.[35]

---

[34] Ковачев, М., пос. съч., стр. 340.

[35] Братя Миладинови, Преписка, София, 1964, стр. 49, 56—58.

* * *

В обстановката на остра вражда с фанариотина Мелетий кукушани се заеха да строят ново училище. За тази цел, както личи от гореприведеното писмо, те поискаха заем от манастира Зограф. Дали исканите «хилядо Австрийски желтици» са им били дадени, не е известно. По-вероятно е, че молбата им не е била удовлетворена. Така или инак кукушани успяват през лятото на 1858 г. да построят по-широка училищна сграда и да създадат в града училище, което при тогавашните условия би могло да служи за пример на много градове в Македония.

За състоянието на кукушките училища ние разполагаме с богатите сведения на Егор П. Южаков. Русите Александър В. Рачински и Егор Южаков посетиха Кукуш в края на 1858 и началото на 1859 г. В града те престояха цял месец и са могли добре да опознаят както училищното дело, така и настроенията на кукушани. Впечатленията си от Кукуш Южаков е напечатал в издаваното от Некрасов при близкото участие на Чернишевски списание «Современник» под заглавие «Месяц в Болгарии». Рачински и Южаков с удивление и възторг говорят за будното войнствуващо национално съзнание на кукушани. Южаков не намира думи, за да изрази радостта и удивлението си от добре уредените училища в Кукуш.

«На пътя от Атон за Солун — пише Южаков — аз посетих в населените с гърци села гръцки училища. Но нима могат те да се сравнят с училищата в Кукуш! Над гърците не тегне така силно турското иго. . . Те имат покровители пред турското правителство в лицето на своите духовни власти; следователно те имат повече възможност да устроят добри училища. А какво представляват тези гръцки училища? — Къщичка като наш хамбар, стая като наш обор — без под, без пейки и маси, даже и без прозорци; в тях е душно и влажно (такива са училищата и Агиос Никита и Агиос Никола, селища, по големина равни на Кукуш). В сравнение с гръцките какъв контраст представляват българските училища! Всеки би казал «българите са богат народ». А като се взреш в българите, като се вгледаш в техния тежък живот, виждаш, че това е народ смазан, убит, поразително беден, върху когото тегне двойно иго. От такъв ли народ

ще очакваш хубави училища? В действителност излиза «да» — има ги! Училището в Кукуш — продължава Южаков — е твърде хубаво. . . Голяма стая, в нея 25 чина, доста хубава катедра за учителя; в стаята е светло, подът, стените — всичко е чисто — какво още? Българите дават и последния си грош за образованието на децата си. При това— продължава Южаков — в гръцките училища аз видях от 20 до 50 ученици, а тук — 250, и то само в низшия отдел, а има още и горен отдел, който заема друго здание, по-хубаво и още по-чисто.»[36]

Пристигането на Рачински и Южаков предизвиква неописуема радост всред кукушани. Настанени във владишкия конак (владиката, прогонен от Кукуш, по това време пребивавал в Дойран), гостите руси бяха обкръжени с изключително внимание. «С какво внимание, с каква радост— пише Южаков — те (кукушани) гледаха на нас — далечните пришълци, своите братя. Това приличаше на среща между двама братя, които дълго не са се виждали. Те не биха се оглеждали с по-голяма радост от тая, с която добрите кукушани гледаха на нас.»[37] Гражданите се надпреварваха да ги канят по домовете си с думите «да изпием благо пияне, да изядем сладко ядене». В същото време кукушани гледаха да използуват гостите руси за затвърдяването на църковно-просветното дело в града.

Както видяхме, кукушани бяха решили вече да не се съобразяват с волята на владиката и да служат в черквите си на български. Лошото беше, че поповете им не познаваха църковнославянския, нито писмения български език и нямаха на ръка всички богослужебни книги. Поради всичко това мъчно можеха да изкарат цялата служба на църковнославянски или български. Затова, когато Рачински и Южаков пристигнаха в града, кукушани веднага ги помолиха да им прочетат по случай деня на св. Спиридон църковната служба на славянски. По повод на тази молба Южаков възкликва: «Боже мой! Този народ, от когото ние взехме църковнославянските книги, който ни научи да четем и пишем на славянски — този народ сега ни моли да му прочетем служба на славянски език.»

---

[36] Сп. Современник, 1860, кн. 10, стр. 198.
[37] Пак там стр. 196.

На 12 декември Рачински и Южаков отиват в църква. «В църквата — пише Южаков — викове, шум, такава врява, че нищо не се чува. Ние си пробиваме път към клироса. — «Руси, руси» — се понесе по целия храм.» Рачински почва да чете. Неописуема радост обзема всички. «Мнозина— пише Южаков — плакаха от скръб, че нямат славянско богослужение. и от радост, че го слушат.»[38]

В продължение на десет дни, от 15 до 25.XII, Южаков учеше и научи учениците от класното училище и поповете да четат на църковнославянски.[39] С това той помогна да се затвърди напълно славянобългарското богослужение в кукушките черкви.

По време на едномесечното си пребиваване ь Кукуш Южаков добре опознава кукушани. Той остава поразен от бойкото им национално съзнание и родолюбие. Кукушани— както отбелязва Южаков — така ненавиждат фанариотите, че за тях няма по-голяма обида от прозвището «грък».[40] Тази омраза беше плод на фанариотската грабителска и денационализаторска политика, на която кукушани заедно с целия български народ бяха подложени от векове. Кукушани, които не се поддадоха на елинизаторския натиск на Фенер и не допуснаха да се загнезди в града им гъркоманството, сега отстояваха мъжествено народността си от всяко посегателство. «Въпреки тежката си орисия — пише Южаков — те остават верни на себе си — пазят в себе си горещ патриотизъм при всички усилия на враговете им да ги направят турци или гърци. . . Аз сега гледам на българите като на народ с богати заложби за добро, за да не кажа — за велико.»[41]

В изблик на патриотични чувства кукушани по почин на гостите руси се заеха да чистят езика си от гърцизми, като при това придадоха на тази патриотична проява форма на забавна игра. Мъже, жени, дори и деца поеха доброволно задължението да плащат определена глоба в полза на училищната каса за всяка волно или неволно употребена гръцка дума. «Започна се — пише Южаков — пресмешна сцена. Българите почнаха един-друг да се дебнат и уловят — ви-

[38] Сп. Современник, 1860, кн. 10, стр. 198.
[39] Пак там, стр. 206.
[40] Пак там, стр. 202.
[41] Пак там, стр. 202.

кове, шум, смях следваха подир всяка наложена глоба. «Дайте ми нож» — се провикна един, който за пети път вече беше платил глоба. «Защо ти е?» — попитаха го другите. «Аз ще си отрежа езика, за да не излезе от него нито един звук на гръцки — отговаряше този на шега, — инак и кесията ми ще изпразни този проклет гръцки език.»[42]

Изключителното внимание и обич, оказани на руските гости, бяха в същност израз на обич към Русия, на надежда за освобождение с помощ от братския руски народ. Рачински и Южаков по време на едномесечното си престояване в Кукуш бяха гости в една или друга къща, ходеха по сватби и годежи, винаги придружени от мнозина граждани. Кукушани не изпускаха случай да изкажат болката си — да се оплачат от турци и фанариоти, да излеят мъката си, особено под влияние на ракията и виното, в старинни хорови песни. «Първият тост във всяка къща и при всяко угощение — казва Южаков — беше: «Нека е жив цар Александър» и прибавяха с шепот «да изкърши турците сос гърците».[43]

Когато най-сетне Рачински и Южаков заминават, целият град излиза да ги изпраща. Мъже, жени и деца далеч извън града на цели километри придружават гостите руси. На прощаване жените даряват гостите, децата ученици плачат и всички запяват съчинената вероятно от Жинзифов песен: «Ето ние се разделяме. Вие заминавате оттатък сини морета и високи планини, ще се видим ли пак някога? Тежко ни е да се разделим с вас. Плачете планини, реки, долини и езера.»[44]

Кукушани използуваха пребиваването на двамата руси — представители на Славянския комитет в Москва, за да изпратят свои хора да следват висша наука в Русия. През 1859 г. за Русия заминаха Ксенофонт (Райко) Жинзифов, Константин Нако Станишев и Никола Тено Делииванов.[45]

---

[42] Сп. Современник, 1860, кн. 10, стр. 203.

[43] Пак там, стр 202.

[44] Пак там. стр. 218—219.

[45] Райко Жинзифов в Русия се оформи като поет игорещ публицист-славянофил. Константин Станишев, добил преди заминаването си още солидно елинско образование, завърши в Москва математика и остана там като преподавател по гръцки език, а по-късно и като директор на московска гимназия. Никола Делииванов завърши медицина и остана на руска служба. Много по-късно той посети родния си град. Кукушани, включително и турците, масово се консултираха за здравното си състояние при учения доктор, дошъл от Московията.

Може би по внушение на Рачински и Южаков кукушани с ново изложение от 1 януари 1859 г. пак са поискали помощ за училище от Русия. Изложението е подписано от Нако С. Станишев, хаджи Тено, Георги Петков, Нако Сарафов, Стамен Пецов, Нано П. Цингалов, Димитър Миладинов, Атанас Гошев (Кушувалиев, б. м.) и К. Гошев. Помощ им била обещана, но е била получена след три години.

* * *

Изграждането на относително добри български училища и въвеждането на български език в черквите силно смутиха фенерското духовенство. Кукушко-полянинският владика беше остро порицан от солунския митрополит Неофит, загдето беше допуснал пред вратите на Солун да се въведе български език в черквите и училищата. Владиката Мелетий, побеснял от дързостта на кукушани, прибягна до клевети и открити гонения. Тогава кукушани подхващат още по-силно борбата против омразния владика с намерение да се отърват един път завинаги от фанариотите владици. Кукушани първо изложиха своя протест против нетърпимото поведение на алчния за пари и морално разложен владика пред солунския митрополит Неофит. Протестът им обаче не беше взет под внимание. Сам Неофит беше, така да се каже, ортак на Мелетий в ограбването на Кукушко-полелинската епархия.

През април 1859 г. кукушани изпратиха специална депутация в Цариград, за да подновят своя протест и пред патриарха. «Мнозина от кукушките жители — пише в. «България» — се намират сега в Цариград, за да издирват злоупотребленията, които тамошният владика сторил. Между другите укори, които отдават на тоя служител, видим укори, противни на доброто поведение християнско и нравити.»[46] Мелетий обикновено вземал млади девойки под свое «духовно наставничество» и ги правил свои наложници. За поддържането на фаворитките си той прахосвал стотици хиляди грошове. Протестите пред портата и патриаршията в Цариград остават без резултат. Мелетий продължаваше да върлува в епархията. Но и кукушани не се стъписаха.

[46] В. България, год. I, бр. 3 от 21. V. 1859.

По селата се отваряха български училища, а в с. Богданци през май в присъствието на владиката и против неговата воля апостолът се прочете на български.[47]

В дописка от Кукуш от 17 август 1859 г. надълго и нашироко се излагат безчинствата на владиката и борбите против него. «Преди единадесет години — пише дописникът — беше ся определил за епископ в нашата епархия (Полянин) преждебивший китрийски епископ Мелетий. Той епископ како нарочито да беше пратен не да пасе словесното стадо Христово, но, напротив, да го губи; не да бъде за него со своите дела образ и пример на всяка добродетел, но напротив да му подава со развратното и богохулното свое житие пример на всите беззакония.»[48]

«Напразно — продължава дописникът — всичката епархия три пъти востана против него и се отнесе с жалби до великата церков, напразно представляьаха соблазнителните, богохулните, нестерпимите и вопиющите на небо негови беззакония, притеснения и угнетения на великата църков, нъ великому нашему удивлению вместо да накаже прилично и да изпади от стадото той вълк во овча кожа, напротив го защищаваше и оправдаваше. Тога мие познахме каква е работа и че злото имало глубоки корени, сиреч мие идехме да ся плачеме от вълк на тигрове.»[49]

Но когато Мелетий става вече «нестерпим», кукушани се отнесоха до солунския митрополит с молба да ги избави от Мелетий и да им даде достоен за званието си епископ, който «да може да изцели всите рани на стадото, причинени от първийот епископ», и при това да бъде българин. Кукушани посочиха дори трима български владици, измежду които да се избере един за тяхната епархия.[50] Както става ясно от друга дописка от 23 август 1859 г., протестът на кукушани е бил подкрепен от всички села на епархията. «Всичките села — се казва в дописката — като слушаха нашето справедливо действие с велика радост ни писаха нихното согласие със нас и ни молиха да им пратим един человек с нашата жалба, за да ударят вулите (печатите) и тия. Кукушани изпратиха свещеник Константин да събере печатите

[47] В. България, год. I, бр. 19 от 1. VIII. 1859.
[48] Редовна притурка на в. «България«, бр. 2 от 7. IX. 1859.
[49] Пак там.
[50] Пак там

от селата. Научил за това, Мелетий арестува поп Константин и сам тръгна да събира подписи и печати за своя «харзувал» до солунския митрополит, като на селяните първенци раздаде пари «да ударят печатите и да содействуват със него със мучение над сиромасите»[51].

Изпратеният от солунския митрополит епископ анкетьор, получи от Мелетий няколко хиляди гроша, явно взе страната на владиката. «Наместо да изпитува — се казва в дописката на анкетьора — нашите болки, он са притворява как вълк в овча кожа, как лъжовен апостол и лицемерен соделател ни отварва евангелието и ни прилага притчи за мир — сиреч да се простим със негов събрат Полианинский волк.» Тогава кукушани направиха ново оплакване и го поднесоха на солунския митрополит чрез Нако Станишов и Атанас (Кушувалиев — б. м.). Неофит изпрати нови трима «екзархи» и обеща, ако оплакванията против Мелетий излезнат верни, да го смени с друг, желан от гражданите владика.[52]

Поведението на развратния Мелетий беше така очебийно скандално — той направи дори опит да прогони самите «екзархи» с шайка от пияни бандити, че анкетата излезе неблагоприятна за него. Солунският митрополит найсетне реши да го смени. Но вместо да назначи посочен от гражданите епископ, Неофит изкара епархията на «мезат» (търг, б. м.). Едни дадоха 100 хиляди гроша, други — 150, 200, 250 хиляди, а «Яков Потамонский като по-богат с български парички даде 300 000» и получи епархията. «Така Солунский митрополит — пише дописникът — ни продаде живи пак на грък владика, без да си изпълни първото обещание», за да спъне «умственото и нравственото развитие на българскийот народ» и да получи 300 хиляди гроша. «Оттук — заключават кукушани — можеме да познаеме, че рибата смърди от главата; лоши са и безсовестни и даже, можеме да речеме, безбожни първите правители на църквата.»[53] Ог патриаршията те не очакваха вече нищо добро за себе си. Тогава в борбата си против Фенер и в защита на своята народностна самостойност кукушани

[51] Редовна притурка на в. »България», бр. 2 от 7. IX. 1859.
[52] Пак там.
[53] Пак там.

прибягнаха до крайни средства, които за времето си имаха значение на революционен акт.

В тази драматична борба против Фенер и фанариотския владика кукушани проявиха завидно единодушие. Васил Чолаков, посетил Кукуш в края на ноември 1858 г., с удивление бележи, че в Кукуш не съществува разномислие по въпросите на просветно-църковната борба.[54] «Из църквата— пише той в «Български книжици» — мя дръпнаха чорбаджиите из къща ь къща и где влезох, къщата ся пълнеше и не вмещаваше народът, който ме съпровождаше, за да чуе що годе за народност. В нашата страна — продължава Чолаков — старите человеци (чорбаджиите, б. м.) съставляват некак като особен клас. В някои места съвършенно не ся съгласяват със младите и затова младите ги наричат «человеци от Иродовото колено». Но аз в Кукуш не срещнах ни йедин стар человек, който да бъде противен на некое благородно стремление. Мене и стари и млади йеднакво възхищаваха. Един из старите человеци — Хаджи Тено (който всегда със особено въодушевление разсуждаваше за народност и ми предаде много сведения за злоупотребленията на тамошните владици), произведе на мене особено впечатление със своята ревност към всичко, що ся касае до народност.»[55]

Това проявено единодушие, разбира се, не означава, че в Кукуш не съществуваха класови противоречия между богатата върхушка и народните маси. Тези противоречия бяха чувствително притъпени точно по време, когато пламна борбата против Фенер поради настъпилата остра икономическа криза, която силно засегна кукушани без разлика на бедни и богати.

Към средата на XIX в. индустриалният преврат, т. е. преминаването към фабрично-машинно производство, беше напълно завършен в Англия и в някои други европейски страни. Тъкачеството на платна и търговията с платна, които даваха препитание на голяма част от жителите на Кукуш, безвъзвратно пропаднаха под ударите на конкуренцията на фабричната промишленост. При настъпилата криза, която засегна и бедните тъкачи, и търговците на

[54] Сп. Блъгарскы книжици, № 24, част III, кн. II от декември 1858, стр. 333.

[55] Пак там.

платна, а и останалите занаятчии, се изгради единомислието в борбата против грабителската и денационализаторската политика на Фенер.

* * *

Кукушани водиха дълга и упорита борба за изгонването на Мелетий. Но когато епархията беше продадена пак на фанариотин за триста хиляди гроша — сума, която трябваше да се изкара покрай редовните владишки данъци от гърба на населението, те решиха да направят всичко възможно, но да се отърват един път завинаги от игото на Фенер.

След Парижкия мир в 1856 г., с който приключи злополучната за Русия война, Франция и Англия добиха в качеството на «съюзници и покровители» изключително влияние в Османската империя. Под покровителството на Наполеон III и на самото турско правителство католическата църква разви особено силна пропагандна дейност. Неотстъпчивостта на фанариотската патриаршия по българския църковен въпрос подхранваше надеждите на католическите мисионери да откъснат българския народ от православието, а заедно с това от влиянието на православна Русия. Католическата пропаганда се водеше под лозунга: Приемете унията с Рим, т. е. признайте главенството на папата, за да се отървете автоматически от игото на Фенер.

Католическите мисионери в Солун зорко следяха драматичната борба на кукушани с Мелетий. Когато вместо отстранения Мелетий солунският митрополит продаде епархията пак на фанариотин, кукушани в гнева си бяха готови да се съюзят дори с дявола, но да не допуснат фенерски владика в епархията. Този момент именно използуваха католическите мисионери от Ордена на лазаристите и наново предложиха на кукушани да приемат унията, така да се каже, на приемливи условия.

На 12 юли 1859 г. кукушани се обърнаха с прошение до папа Пий IX, което в същност беше акт за приемане на унията. «Ние долуподписаните жители на епархията Полияна — се казва в прошението — с наше голямо неудоволствие, с дълбоко и неизразимо сърдечно стеснение сме принудени да изповядаме пред цял свет как нашата восточна

православна църква достигнала е днес в такова едно доста плачевно положение, което не може да ся опише. И толкова по-глубока е нашата горест и душевно потрясение, щото ние доказваме, че злото надви нашето търпение.» В прошението надълго и нашироко се излага падението и покварата на висшия патриаршески клир, безчинствата на владиците изобщо и по-специално безчинствата на кукушко-полелинския владика Мелетий — «един от най-прочутите в своето распутно и развратно житие».[56]

«Единадесят години има — пишат кукушани — откак он епископствува или по-добре да речем откак неистовствува он в нашата епархия като някой бесен вълк в овчо стадо. Нема грех, нема беззаконие, което он явно или тайно да не е сотворил. . . Кой може да прикаже неговите лоши обичаи, неговите насилия (ангарии) и неговите грабителства. Три пъти ний са жаловахме на Църквата против тоя вълк в овчя кожа, но она не щеше никак да ни слуша. Напразно ний си представлявахме сичкия вред, който произходи от един таков пастир, напразно ний са мъчехме да разбудим най-малката християнска ревност и сочувствие в сърцата на верховното църковно правителство; оно слушаше нашите кървави жалби с велико хладнокръвие.»[57]

След този увод кукушани обуславяха със специална мотивировка целите, които са ги накарали да приемат унията. «Тога ний, за да можем да съхраним верата си цела и неповредима, както сме я приели от предцити си и да запазим себе си от расипаното и развратното това гръцко духовенство, ний твърдо решихме да го оставим и да ся обърнем и да припознаим Негово Святейшество Папата Пий IX и неговите наследници на апостолското седалище за духовен началник над нами със следующият начин»[58]:

След това кукушани излагат в пет точки условията, при които приемат унията. В първата точка те заявяват, че се свързват с престола на св. Петър и признават главенството на папата. В следващите точки се уточняват и самите условия: «2-о Ний желаим и следователно молим Пия IX никакво изменение да не се направи в наредити (обичаи, тържества, богослужение) църковни и в раздаването на тайнствата и в състоянието на нашити священници и в язикът, по когото ще се правят църковните молитви между нас, който язик е старият български или славянският.

[56] В. България, год. I, бр. 25 от 12. IX. 1859.
[57] Пак там.
[58] Пак там.

3-о Нашата епархия ще ся ввери на един архиепископ, избран с нашити общи желания, на което избрание ще помолим Пия IX да даде своето удобрение.

4-о Архиепископът и духовенството, които ще управляват епархията и енориите треба да са сички българи, под заповедта и покровителството на Пия IX и на наследниците му.

5-о Училищата треба да са под управлението и грижите на архиепископът и епитропити. Българският язик с народните си букви и характери ще бъде секога главният язик и основата на ученията на младежити. Учителити ще са избират от архиепископът и от епитропити и тия последните ще са избират от народът.

С тоя ние молим Негово Святейшество Пия IX да ни приеме в стадото си и под крилата си. Такова е съдействието, което искаме да имаме с апостолското седалище . . .

Най-после, ние молим Негово Святейшество Пия IX да пригласи за наша полза французкото правителство, за да ни защищава при изрядният наш съмодържец Абдул Меджид против секое неправедно притеснение и гонение, които зломисленото безсъвестно гръцко духовенство може да дигни против нас. Най-сетне, като сме уверени, че нашите покорни моления ще ся услишат, ние подписваме със сичко почитание.»[59]

Както се вижда от гореизложения документ, кукушани приеха унията при условия, които да не ги обвържат тясно с католицизма, защото, както често се изразявал Нако Станишев — главният инициатор за приемането на унията, «ако гръцките ногти са природни — косчени, католическите са железни и еднъж като падне човек в них, не може вече да се изчепи»[60]. По-нататъшното развитие на събитията ясно показват, че унията в съзнанието на кукушани е била по-скоро тактическа маневра, възприета като удобно за момента средство за изгонването на фанариотското духовенство и за затвърдяване на извоюваните вече придобивки — изхвърлянето на гръцки език от училищата и черквите.

Без да се смята унията за правилна стъпка, скъсването с патриаршията само по себе си беше революционен акт, който даваше насока на борбата против патриаршията в общобългарски мащаб.

Станалото в Кукуш силно раздвижи българската общественост и изплаши не на шега патриаршията. В. «България», орган на католическата пропаганда в Цариград, посрещна с радост приемането на унията и в обширна статия призовава целия български народ да последва примера на

[59] В. България, год. I, бр. 25 от 12. IX. 1895 г.
[60] Шапкарев, К., Материали . . ., пос. съч., стр. 56.

кукушани, за да се отърве един път завинаги от потъналата в покбара патриаршия.[61] «Цариградски вестник», който държеше за православието и поддържаше курс за разбирателство с патриаршията, направи опит съвсем да омаловажи станалото в Кукуш. «Слуховете — пише «Цариградски вестник» в бр. 452 от 10. X. 1859 г., — които ся бяха раздали, че кукушките наши болгари били пожелали в Римската църква да влезат совсем си немат местото. Нашите болгари са крепки в православието си, и ако да беше са случило такова нещо, ми бихме казали, че тии болгари не треба да са били чисти болгари, ами са били от жилка павликянска.»

Унията беше факт неоспорим. Кукушани почти единодушно — с изключение само на 40 къщи — приеха унията. Между подписалите прошението имаше и четирима свещеници. Началникът на лазаристите монсеньор Боре́ сам отиде в Кукуш, докара един-двама униатски попове и побърза да доведе католически калугерки — «сестри милосердия», с помощта на които да се уредят български униатски училища и да се създаде истинска униатска черква.

Успехът на католическата пропаганда в Кукуш сериозно разтревожи българските ръководители на черковната борба и стресна патриаршията. От страх да не изпуснат от ръцете си ограбваните български маси фанариотите станаха по-отстъпчиви. Освен това отчаяната постъпка на кукушани застави ръководителите на църковната борба да преминат към по-смели действия, за да не се стигне до раздвоение в народното движение.

Патриархът сам помоли видния свой противник — водителя в борбата за независима църква—Иларион Макариополски, да отиде в Кукуш и да възвърне кукушани към православието. В изпълнение на тази сложна мисия Иларион замина за Кукуш на 12 септември 1859 г. В Кукуш пристигна и монсеньор Борѐ. Въз основа на не съвсем ясни донесения на католишките мисионери в Солун до конгрегацията Славко Димевски изказва предположението, че не е изключено Димитър Миладинов през септември да е бил в Кукуш и да е съдействувал за възвръщането на кукушани към православието. Да остане обаче в Кукуш е било невъзможно,

[61] В. България, год. I, бр. 25 от 12. IX. 1859 г.

след като бил опълчил против себе си и фанариотите, и католишките пропагандисти. Между православния епископ Иларион Макариополски и католическия мисионер Борè почваше драматична схватка, подсилвана от груби нападки между привържениците на унията и противниците ѝ. В. «България» нашироко описваше как Боре́ бил тържествено посрещнат от кукушани и как никой не излезнал да посрещне «продалия» се на патриаршията Иларион.[62] «Цариградски вестник» на свой ред обсипваше с нападки католическите мисионери. «Пропагандистите от римокатолическата църква в Кукуш беха отишли, за да положат, казахме, каков да е темел на папската догма. Сестри милосердия училища поставиха, знакът на Пий IX на лицето му возвишиха и, окаяните, помислиха, че в сущий Рим ся намериха, та пожелаха нашите болгари обрядите и догмите им да приемат. . . Окаяни пропагандисти! Иларион тамо пристигна и Боре́ скоро от там фиряса.»[63] Тези писания по вестниците бяха съвсем далеч от истината, но те характеризираха добре ожесточената борба между привържениците и противниците на унията.

Иларион с пристигането си още в Кукуш влезе направо във връзка със самите инициатори на унията. Мисията му лесно се увенча с успех въпреки отчаяните опити на папските мисионери да запазят току-що спечелените позиции. Кукушани се съгласиха да се отметнат от унията при условие, че ще им се назначи за владика посочен от тях българин. Шапкарев, дългогодишен учител в Кукуш, дава интересни сведения по отказването от унията, почерпени от самите кукушани, а най-вече от Нако Станишев. Както предава Шапкарев, било уговорено кукушани да поискат за свой владика самия Иларион Макариополски. Но скоро те се поразмислили и променили решението си. От името на другарите си Нако Станишев заявил на Иларион — Шапкарев предава дословно това, което е чул от самия Нако: «Ваше Преосвященство! Два пъти бил си на заточение! а, ако те проводят третий път, ние не сме в състояние да те избавим! Ти не прилича да бъдеш наш владика-епископ;

[62] Редовна притурка на в. България», бр. 5 от 28. IX. 1859., бр. 7 от 12. X. 1859; Малкият лист на в. България», год. I, бр. 31 от 28. X. 1859.

[63] В. Цареградски вестник, год. 10, № 459 от 28. XI. 1859.

Тебе ти се стои да станеш Български Патриарх; Иди в Цариград, провъзгласи се за независимостта на Българската Църква, стани Български патриарх, та, ако идеш на заточение, да отидеш като патриарх поне и, ако пострадаш, за цял Български народ да пострадаш, а не за един Кукуш наш, за една шепа люде; а ние ще искаме за владика лице, което никак не било промешано в наший въпрос и на което Патриархията да нема никакво съмнение.» Тогаба кукушани със съгласието на Иларион поискали с писмо до патриаршията да им се назначи за владика архимандрит Партений Зографски, българин от Галичник, добил образованието си в Русия, радетел за българската книжовност и борец против затъналата в кал фанариотщина.[64]

Патриаршията се видя принудена веднага да изпълни желанието на кукушани. Партений Зографски набързо беше ръкоположен за епископ и избран от патриаршеския синод за владика на Кукушко-полелинската епархия. Така Кукуш пръв измежду всички градове в България и Македония успява да се наложи на патриаршията и да разреши за себе си църковния въпрос — да се сдобие с българин владика.

Кукушани се ласкаеха от вярата, че те именно са внушили на Иларион Макариополски идеята незабавно да скъса с патриаршията и да се поведе борба за самостоятелна българска йерархия. Както разправя Шапкарев, «Нако Станишев бил повикан в Цариград посредством деда Илариона, за да даде на цариградските българи потребните разяснения върху кукушкий църковен въпрос и върху унията, а на дело, за да повтори и пред них насърчителните си думи за независимостта на българската йерархия, които предварително бе казал деду Илариону». В Цариград през пролетта на 1860 г. Нако, както сам той е разправял на Шапкарев, обяснил приемането на унията, като привел за пример «операциите на хирургите, които, като видят некоя част от телото на человека оживеничена (гангреносана), отрязват я, за да спасят телото; така и ние, казал той (Шапкарев предава дословно думите му), като видехме, че управлението на верата ни гангреносало е, за да избавим народността си, като никак не можехме да отре-

[64] Шапкарев, К., Материали . . ., пос. съч., стр. 52.

же м управлението само, отрезахме го заедно с верата, за да спасим народността си! Как би могла да съществува, прибавил той, вера, ако да би немало народ? Народ без вера бива; той ще си намери една, която и да е вера; но вера, без да има народ, не може никога да съществува.»[65]

В едно събрание на ръководителите на църковната борба и на външните представители по църковния въпрос Нако според неговия собствен разказ, предаден от Шапкарев, вдигнал тост за «българска независима йерархия», като изтъкнал, че е губи време да искат правдини от патриаршията. «Възможно ли е некога — бил казал Нако — един похитител да върне назад похитеното, комуто принадлежи то, без да се упражни върху него външен натиск, външна сила? Никога! Още сто години да искаме правдини от Патриархията, уверявам ви, господа, нема да ги получим»[66] и заключил, че трябва да се иска независима църковна йерархия не от патриарха, а от турското правителство.

Възможно е Нако Станишев да е направил горните внушения — Шапкарев ги приема «за верни и тъчни» — както пред Иларион, така и пред българските първенци в Цариград. Но не толкова тези внушения, колкото примерът на кукушани и разиграли се в Кукуш събития повлияха за навлизането на черковната борба в по-решителна фаза. Сам Иларион Макариополски изтъква поуката, почерпена в Кукуш. «Аз ходих в Кукуш, казал той, и научих един нов урок. Нещеш ли един владика, изхвърли името му из черквите си; нещеш ли патрика, същото направи.»[67] Тази идея на Иларион, подсказана му от кукушкия случай, беше възприета от цариградските дейци по църковния въпрос и грижливо обсъдена още преди Великденската акция в 1860 г., когато стана фактическото скъсване с патриаршията. Нужно е било само работата да се нагласи така, че инициативата за това скъсване да излиза от народа — нещо, което действително отдавна се е желаело от българските народни маси.

Победата на Кукуш в църковната борба беше първият пробив във фронта на фанариотщината, която показа, че

[65] Шапкарев, К., Материали . . ., пос. съч., стр. 52—55.
[66] Пак пак там.
[67] Арнаудов, М., Иларион Макариополски, София, 1925, стр. 174—175.

само с решителни революционни методи на борба може да се постигне еманципацията на българската народност.

Ватиканът в кукушкия случай претърпя неуспех, но не се отказа от своите агресивни попълзновения. Ползувайки се от благоволението на турските власти, неговите мисионери не прекратиха опитите си да задържат поне част от кукушките граждани към унията. А по-сетнешното развитие на работите в Кукуш идваше да улесни донякъде техните попълзновения.

* * *

Партений Зографски беше посрещнат на 14 ноември 1859 г. най-тържествено като истински народен пастир. Народът масово се стичаше да чуе службата на владиката-българин. «Народ имаше безчислен, торжеството беше блистателно и радостта благочестива и обща», «от свят, що беше, не може человек да издиши» — с такива изрази дописките от Кукуш предаваха радостта, с която Партений беше приет. Два дни след пристигането на Партений Иларион напусна Кукуш.[68]

В дейността си на владика Партений се показа като народен църковен ръководител. Той намали владичината от 20 на 10 гроша, определяше по-голямата част от събраните суми за поддържане на училищата, съдействуваше за отваряне на нови училища по селата, заменяше гръцкия език в черквите и училищата с български, принуждаваше «да учат болгарский язик ония, които като папагали на гречески служеха, без нищо да разумяват нито те, които четяха, нито християните, които ся церкуваха», и въведе изучаването на «история болгарская». Цялата негова дейност пряко или косвено подкопаваше устоите на фанариотщината. Партений в същото време водеше непрекъсната борба против унията.[69]

Примерът на кукушани и дейността на Партений в Кукушко-полелинската епархия оказваше силно влияние

[68] В. Цареградски вестник, год. 10, № 459 от 28. XI. 1859 и № 465 от 9. I. 1860; Редовна притурка на в. «България», бр. 12 от 23. XI. 1859.

[69] В. Цареградски вестник, год. 12, № 45 от 2. XI. 1861; Ф. Томов, Живот и дейност на Хаджи Партения а . ., сп. Македонски преглед, год. X, кн. 1 и 2, София, 1936, стр. 46—52.

върху българите от съседните епархии и ги подбуждаше все по-смело да се борят против своите владици. Това именно сериозно плашеше фенерското духовенство начело със солунския митрополит Неофит. За фанариотите Партений беше трън в очите им. Неофит ненавиждаше новия владика-българин още и за това, защото с избирането на Партений изгуби триста хиляди гроша — сумата, за която той беше продал епархията на фанариотина Яков. Партений беше силно ненавиждан и от папските агенти.

Още с идването на Партений солунският митрополит Неофит почна да групира около себе си свързаните с Мелетий продажни елементи от епархията и да кове интриги против българския владика. Клеветническата кампания против Партений беше насочена и против кукушани. Това беше отчаян опит на фанариотите да върнат старото положение в Кукушко-полелинската епархия. Солунският митрополит и солунските гръцки чорбаджии наклеветиха пред турските власти печатаря българин Държиловец и печатницата му бе затворена, защото, както Държиловец сам донася това, поддържал искането на кукушани да им се назначи Партений Зографски за владика.[70] След двегодишни усилия фанариотинът Неофит изкова най-сетне куп лъжливи обвинения срещу Партений. В Дойран и Кукуш бяха изпратени трима екзарси (анкетьори) — фанариотските владици от Бер (Карафере), Воден и Струмица, които положиха много усилия, за да накарат епархиотите да подпишат махзари против Партений. В Кукуш се намериха само «двойца предатели», които се поведоха по фанариотите.[71] Въпреки това солунският митрополит успя да изкара Партений пред фанариотския духовен съд.

В дописка от Солун с дата 15/27 август 1861 г. до в. «Дунавски лебед» се съобщава, че солунският митрополит «от неколко дена насам със сила е докарал полянския епископ, българина Партений и му иска пари. Партений нема от де да му даде, защото не зема от бедните християни. . . Он — продължава дописникът — е истински духовен пастир и народът е твърде задоволен от него, защото го поучава

---

[70] В. Дунавски лебед, год. I, бр. 9, от 8. XI. 1860.

[71] Писма на Хаджи Партения, сп. Македонски преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 112/113 (писмо до Хр. Тапчилещов от 27. II. 1861).

и са старай за неговото развитие и учение.»[72] В друга дописка от 10 октомври 1861 г. до в. «Дунавски лебед» се съобщава, че в Солун се свиква църковен сбор, за да съди Партений. «На него — се казва в дописката — имат да присъствуват под председателството на солунския митрополит неговите седем епископи и митрополитите: серски, воденски и берски. Съборът се свиква, за да съди Партений заради неговите «ереси и нововъведения»!!! Дописникът обяснява в какво се състои Партениевата ерес: «Първо, що он не държи в конакот си парамана (братовчедка уж за извинение пред света) според общото правило на фенерските владици. Второ, чи он много свалил всичките владишки даванини, така що от двесте хиляди гроша, що приносеше напред неговата епархия, Полянска, сега не приноси и чътвертата чяст. Това, както казуват, е най-големото престъпление Партениево, и с тая ерес он съблазнил сичките околни епархии и от тая ерес голяма щета имат сиромасите владици. Трета ерес и нововъведение е, чи Партений въвел в чърквите и училищата на епархията си българскиот язик» и с нея съблазнил българите от съседните епархии.[73]

Изкарвайки Партений на съд, солунският митрополит Неофит се зае да изкове и обвинения срещу него, произхождащи от самата епархия. В дописка до «Цареградски вестник» от 26 октомври 1861 г. дословно се казва: «Партии ужасни ся са появили в Полянската епархия и едни ся мучат да свалят тойзи български владика и на местото му да турят кого? — познайте. Искат да го заместят с Мелетия,. . . против когото толко движения бяха станали преди две години, за да го махнят. Други же, които и от начало ся го искали, пак постоянствуват него да искат и изпратили са пространни прошения в Цариград до Високата порта и Великата църква.»

Партията на Неофит и Мелетий се състоеше от няколко дойрански чорбаджии и шепа подкупени хора в Кукуш и по селата. Но това беше достатъчно солунският митрополит да намери основание за преследването и осъждането на Партений. Владишкият събор наистина осъди Партений и го отстрани от епархията, а патриаршията се готвеше да го

[72] В. Дунавски лебед, год. II, бр. 52 от 26. IX. 1861; Писма на Хаджи Партения, пос. изд., стр. 115—118.

[73] В. Дунавски лебед, год. II, бр. 56 от 25. X. 1861 г.

изпрати на заточение. Партений с помощта на своите съотечественици в Солун можа да се отскубне от ръцете на фанариотина Неофит, да се вмъкне в един руски параход и под руска защита да се добере до Цариград. Там той намира убежище в Руското посолство и благодарение на това можа да се отърве от заточение.[74] Партений, окуражен от подкрепата и протестите на кукушани, обжалва решението на събора пред патриаршията и поисква да се анкетира делото.

Солунският митрополит направи нов опит да привлече някои от кукушаните на своя страна. През май 1862 г. той посещава Кукуш и «в пребивание на 4 дни труди са със секакъв начин да принуди гражданите да са подпишат какво или да са съедини епархията със солунската, или да им прати владика когото он сака: Нъ напразно, не сполучи да земе подпис от некого освен от подкупените 2-ма народопредатели Костадин Гоше и Нано Попгутов. . . Действието на 2-мата гръцки пачаври, за да подчинят народът под караказан (прякор на Неофит, б. м.), действува толкова, колкото екия за едно дърво.»[75]

Поучена от по-раншния кукушки случай, патриаршията се вижда принудена да изпрати анкетна комисия — трима владици-екзарси, между които и преславския владика, българина Антим, да проучи на самото място обвиненията срещу Партений. След дълги разследвания тримата владици-анкетьори приключиха мисията си през пролетта на 1863 г. Анкетата намира всички обвинения против Партений за чиста клевета. При това положение патриаршеският синод волю-неволю трябваше да възстанови Партений в епархията. В края на 1863 г. Партений заема наново владишкия си пост.[76]

Интригите и клеветите срещу Партений и кукушани не престанаха. В. «Съветник» в брой 26 от 16 септември 1863 г. съобщава, че «някои подкупници на солунския митрополит Неофит, на които числото не било по-горе от пет до десят», нарушават общото спокойствие в епархията. Шепата на «подкупниците», разбира се, нищо не би направила, ако

[74] Ф. Томов, пос. изд., стр. 53—54.

[75] В. България, год. IV, бр. 12 от 2. VII. 1862.

[76] В. Съветник, год. I, бр. 2 от 1. IV, бр. 13 от 17. VI, бр. 21 от 12. VIII. 1863; бр. 50 от 2. III. 1864; в. Българска пчела, бр. 16 от 13. IX. 1863 г.

срещу Партений не бяха се обявили дойранските и някои от кукушките чорбаджии. Партений имаше доста много врагове в Дойран, където кликата на бившия владика Мелегий беше доста влиятелна. Известни хора в Дойран не приеха добре българския владика. В дописка на «Цареградски вестник», бр. 470 от 13 февруари 1860 г., Константин Дуров с огорчение пише за своите съграждани: «Прават и не знаят що прават, срам ми е да ги изкажа подробно. . ., смущението биде заради Българско, защо да се пее в църквата, а това всичкото е било заради да направат противно на владиката. Бог да им буде судия. На той хубав владика что махана му намират? Человек учен, науколюбител, сиромаси желател.» Макар че Партений беше приет в Кукуш с неописуема радост, и там, изглежда, са се намирали неколцина прикрити приятели на Мелетий. Сам Партений в писмо до Христо Тъпчилещов от 27 декември 1859 г. споменава за интригите против него при първото му посещение в Дойран. Фанариотският владика Якоь приготвил махзар против него, който бил подписан от няколко «недобри и развратни хора» в Дойран, но в Кукуш «ни един человек не ся согласи да го подпише, ако им ся даваше голяма мзда».[77]

В една дълга дописка до в. «Съветник», год. II, бр. 33 от 14. XI. 1864 г., «еден кокушанец» отправя силни злъчни нападки против един сърбин[78]—дошъл като български учител в Кукуш. Дописникът изказва учудването си, че кукушките първенци са приели такъв един «изгонен от отечеството си» учител. «Сърбинът професор», както пише дописникът, правел всичко възможно за изгонването на българския владика, «за кого. . . дору го доведохме протрепера всичка гръцка вселенная». Този сръбски учител според дописника измамил «простийт народ кукушки да ходат по него како по бумбара, та го донесал до тамо, щото да оскърбат и обезчестят нашийт владика Партения».

Близко да ума е, че този току-що пристигнал чужденец в Кукуш не би дръзнал да се обяви против владиката, ако зад него не са стояли някои зле настроени спрямо Партений среди. По всяка вероятност «сърбинът» учител е действувал по внушение на тези първенци-чорбажии, които са го приели

[77] Писма на Хаджи Партения, пос. изд., стр. 109/110.

[78] Георги Йован Милетик, преди да дойде в Кукуш, учителствувал във Велес и Щип, баща на покойния професор Любомир Милетич.

за учител. Срещу Партений по всичко изглежда се е опълчил и най-влиятелният между гражданите Нако Станишев. «Той притежаваше — пише за него Шапкарев — особито на старост, непреклонна опоритост — инат и претенция да се слуша и върши все неговото. . . и всекога притезаваше да се показва прав. При това отмъстителността му не беше в малък размер, а за напагон на старите си години вдал беше се и в пияние (той още на младост подпийнувал си по-малко ракийчка), във време на което не гледаше никому ни чест, ни хатър, а с всекиго се обхождаше како с подчинен нему и като с виноват пред неговите очи, като с презрителен. . . Подобни нападения от него често претърпявал и владиката Партений. Това негово поведение спрема последнего било е причината на взаимното помежду им негодувание и омраза, от която най-после произлезе и владикоьото от епархията падение.»[79] Шапкарев споменава, че грешките и слабостите на Партений не са били малко, но не обяснява какви са били тези грешки и слабости.

Личната вражда между Нако Станишев и Партений не би довела до изгонването на владиката, ако не е имало някакви други причини. Народните маси в епархията нямаха основание да бъдат недоволни от човечния и образован владика. Партений не ги ограбваше като фанариотските си предшественици и полагаше изключителни грижи за процъфтяването на българската просвета. От него бяха недоволни само малцина чорбаджийски елементи, свързани с Мелетий и Неофит. При такова положение враждебното отношение на родолюбеца Нако Станишев към Партений обективно идваше да засили по израза на Шапкарев «противонародната, ничтожната по-преди, партия»[80].

Както научаваме от в. «Время», бр. 9 от 2 октомври 1865 г., в 1865 г. солунският митрополит Неофит наново повдигнал обвинения срещу Партений, като подхвърлил клеветата, че българският владика подбуждал епархията да приеме унията. Неофитовите оръдия на свой ред ь дописка до в. «Турция» нападали Партений, като го обвинявали в скъперничество и че уж бил присвоил 12 000 гроша, предназначени за девическо училище. Петко Славейков не дава

---

[79] Шапкарев, К., Материали . . . пос., съч., стр. 57—58.
[80] Пак там.

място на тази дописка във в. «Македония», а в специална статия се обявява против «пристрастността на партизани кореспонденти», а що се отнася до обвинението в скъперничество, той изтъква, че това е присъщ порок на духовенството.[81]

Огорчен от нападките на противниците си в Кукуш, Партений през лятото на 1865 г. премества седалището си от Кукуш в Дойран. Кукушани превърнаха владишкия конак в девическо училище.[82]

Кампанията и интригите против Партений от ден на ден се засилваха. «Неофит — пише на 14. VIII. 1867 г. дописник от Кукуш, — като откупил неколкомина от Поленин, на които първият е Глигор Хаджи Наков, непрестанно се мъчит да им намести преждебившият владика Мелетий. В полза на Мелетий подали махзар и кукушаните Костадин Г. Дупков и поп Дельо Нисторов и лъгали сиромасите, че Вали паша ги повелял да направат маазар. Като гледах тия работи — добавя дописникът, — много ми се наскърби сърцето, но и пак ми дойде някоя надежда и радост, като им видех народното училище, в което се предава народният български язик, и че освен гореречените двамина гъркомане, сите са родолюбиви българе.»[83]

Като не можаха да изгонят Партений от епархията, фанариотите решиха да му дадат митрополитски пост, само и само да го махнат от Кукушко-полелинската епархия. А и сам Партений, уморен от вечните интриги и гонения, нямаше вече желание да остане в тази епархия. През септември 1867 г. патриаршията побърза да назначи Партений за нишавски (пиротски) митрополит, за да избави по такъв начин солунския митрополит от опасния му враг. Патриаршията не можеше да се примири с мисълта пред вратите на Солун да се установи здраво българин владика, ярък противник на фанариотщината.[84]

След като епархията остава вакантна, Неофит поканва своите оръдия — махзарджийте от Дойран и Кукуш, а също така и личния противник на Партений — Нако Станишев, като избиратели на нов владика. И стана така, че беше «избран»

---

[81] Томов, Ф., пос. съч., стр. 62—63.

[82] Томов, Ф., пос. съч., стр. 64.

[83] В. Македония, год. I, бр. 39 от 28. VIII. 1867; Томов, Ф., пос. съч., стр. 61—63.

[84] Томов, Ф., пос. съч., стр. 67.

за владика същият този Мелетий, който преди девет години беше изгонен с толкова труд и мъки от епархията. За него даде гласа си и Нако Станишев, под чието ръководство кукушани бяха се борили против Мелетий.

По всичко изглежда, Нако Станишев не е посмял инак да постъпи от страх. По това време беше паднал убит кукушкият каймакамин Абдулах бей. Изтръпнали от страх пред възможни турски репресии, кукушани, а заедно с тях и старият Нако трябваше да се свиват и мируват. Така или инак тази постъпка понижи чувствително престижа на влиятелния първенец. Нако Станишев без съмнение скоро е разбрал грешката си. Когато Мелетий се озовава в Кукуш, пак той кара съгражданите си да не го признават за владика.[85] Когато пък някои кукушани подхвърляли наново идеята за уния, Нако според Шапкарев ги възпрел с думите: «Ним-те деца! Еднъж излъгахме католиците, а повтор не ще можем; ако още еднъж им паднем в ръка, не ще ни бъде вече възможно да се отървем от них.»[86]

* * *

С възвръщането на Мелетий борбата против фанариотите наново пламва. Кукушани заедно със селяните от цялата каза открито заявиха, че не признават Мелетий за владика. През юли 1869 г. фанариотинът Мелетий даде под съд и бяха закарани в Солун като подбудители Атанас Гошев Кушувалиев (председател на общината) и 5-има други кукушки старейшини «за хакот си и се судиха, но не се отдаде никакво право на владиката». Кукушките старейшини заявиха пред съда, че те не са никакви подбудители, а просто на просто не искат да плащат на непризнат от тях владика.[87] Един месец по-късно с писмо до Атанас Г. Кушувалиев Мелетий поиска да се отвори владишкият конак. Кукушани посрещнаха искането на владиката със смях и подигравки и му заявиха, че ключовете от епископията са в ръцете на цялата община. Когато въпреки това Мелетий пристигна на 23 август 1869 г. в Кукуш и се опита да служи в черк-

---

[85] Шапкарев, К., Материали . . ., пос. съч., стр. 59.
[86] Пак там, стр. 56.
[87] В. Право, год. IV, бр. 28 от 6. IX. 1869.

вата «Св. Богородица», всички богомолци заедно с певците демонстративно напуснаха черквата и отидоха да се черкуват в черквата «Св. Атанас». Претърпял пълен блам в града, Мелетий поиска да посети близкото с. Енешово, но енешани «му казаха, че ще го обезчестат повече, отколкото кукушане, понеже не го припознават. . . Той отговор — пише дописникът — му дават почти всички села.»[88]

Макар непризнат и гонен, Мелетий с разрешение на солунския валия се запретна да събира мирията — владичината си. Кукушани категорично отказаха да плащат на непризнавания от тях владика. «Ние българете — се казва в една кукушка дописка от 30. IX. 1869 г. — немаме аргък пари да му даваме; но както сме го изгонили преди 10 години, така и сега не го приемаме, не го припознаваме — ни него, ни митрополита му, нито пък патрикът му — и имената им още от тога и до сега сме ги изхвърлили от молитвите ни, заменующем ги с имената на «Българското свящеоначалство». . . — Сакат да накарат кукушките жители и всичките им епархиоти да припознаят гръцки владика. Кукушяните, кои що най-първи изхвърлиха гръцките владици и патрици преди още да ся разбудят друзите българе, сега, от как това се стори обще по всичките български страни, гръците си мислят с всичкийт си ум да ги повратят под същийт ярем, от кого едва со толкова мъки ся измъкнаха! Кутрите (горките) гръци! незнаят ли оти много полесно е целийт български народ да го подчинят под властта си нежели кукушяните да ги накарат да припознаят гръцко духовенство?»[89]

На другия ден след оскандаляването му в черквата побеснелият Мелетий отиде в хюкюмата да се оплаче от кукушани и въз основа на пашово емирнаме (заповед) «повика народните (градските) старейшини, за да им сака епископията (владишкия конак — б. а.), следователно и мирията (това, което следва да му се плати — б. а.). Старейшините пред царския мезлич отговориха, че нему (на владиката) толкова пъти му се е казало и сега пак му кажуваме, оти ние како българе него не го сакаме, ни патрикът му, ни целото му гръцко духовенство, та затова ни епископията му

[88] В. Македония, год. III, бр. 41 от 30. IX. 1869.
[89] Пак там, бр. 45 от 15. X. 1869.

отвораме, ни пък го припознаваме, а колко повике и мирия да му дадеме!» Когато Мелетий поиска от мезлича да се зачита даденото му емирнаме, кукушките църковни настоятели подадоха на мезлича «арзохал» (заявление), с който се оплакваха, че поради «дохождането владиково в църква последували две неуравнени щети (зияни) една нравствена и друга вещественa». Първата претърпял народът, който поради владиковото присъствие избягал «из църква като от холера», без да може да се помоли богу, а църквата загубила поради внезапното бягство на народа от приходите си повече от 500 гроша.[90]

Изплашен, че отправените срещу него обвинения ще бъдат вписани в протокола на мезлича, Мелетий поиска да се «узлаштиса» (да се разбере) с кукушани. Той изяви готовност да не иска от тях мирия и даже да им даде документ, че е получил мирията си, само и само да не му пречат да събира владичината от селата. Кукушани обаче останаха неп еклонни.[91]

Кукушкият каймакамин все пак изпрати двадесет души кукушки граждани в Солун, «за да покажат, че нито владиката припознават и (че са българе родом), ни пък мирия му плащат». Солунските власти взеха това под внимание и наредиха каймакаминът да не се меси във владишките работи и да не събира мирия за владиката.[92]

След претърпения неуспех в Кукуш Мелетий се опита да събира мирия от карадашките села. По негово искане карадашкият мюдюрин изпоарестува мнозина — 48 души от жителите на голямото село Моларци, и им забрани да излизат на гроздобер, докато не платят на владиката. Но всичко беше напразно. Селяните отказаха да плащат мирия и изпратиха в Кукуш и в Солун свои депутации да протестират против своеволята на своя мюдюрин.[93]

Мелетий обаче успя по един или друг начин — може би чрез подкуп — да спечели на своя страна солунския валия. В кукушка дописка от 26. X. 1869 г. с огорчение се рисува промененото отношение на турските власти по владишкия въпрос. «Овдешните владички работи— се казва в дописката—

[90] В. Македония, год. III, бр. 46 от 18. XI. 1869.
[91] Пак там.
[92] Пак там,
[93] Пак там.

отиват много размътени, види ся, че и лица по-силни са клали нога, за да задушат българизмът в овия страни. Полиянските жители (жителите на Кукушко-полелинската епархия — б. м.) много страдат от владичка страна за мирията му, коя не сакат да му плащат, нъ нямат от нигде подпорка. Хукюматите са владички!» Нови емирнамета (заповеди) — от строги по-строги — повеляваха да се плаща на владиката. Кукушани, а след тях и карадашките села протестираха и заявиха пред самия валия в Солун, че не могат да плащат на непризнаван от тях владика.[94]

Взел безрезервно страната на Мелетий, солунският валия не взе под внимание протестите, наруга депутациите и в най-груба форма нареди да се плаща на владиката. Кукушани, а заедно с тях и селяните от околията въпреки заповедите на валията продължаваха да упорствуват да не плащат мирия. Тогава турските власти натовариха държавните турски бирници да събират и владишките данъци, като заплашваха жителите на Кукуш «със затвор, с железа и синджири и отвеждане в солунските хапсани!»[95] Кукушката българска община в дописка до в. «Право» протестира против вмешателството на каймаками (управители на кази) и мюдюри (управители на нахии) при събирането на владишките данъци. В продължение на няколко месеца кукушани бяха затваряни и насилвани да плащат на владиката, а турските бирници покрай държавните събираха и владишките данъци.[96]

Издевателствата над селяните в казата продължаваха. Ярка картина за безобразията на Мелетий ни дава една дописка от с. Богданци. Придружен от чаушин и заптие Мелетий пристига в селото, събира поповете и миряните и отначало почва «с добро» да ги увещава: «Бре евлятлар (чада), аз и да пукна, пак ще вземат от вас моя хак, ами елате доброволно да ми дадете това, което ми се полага.» Заслужава да се отбележи, че Мелетий се разправя с «духовните си чада» на турски, тъй като той не знае български, а богданчани не разбират гръцки. Разярен от кате-

[94] В. Македония, бр. 50 от 1. XI. 1869.

[95] Пак там, бр. 50 от 1. XI. 1869; в. Право, год. IV, бр. 34 от 8. X. 1869.

[96] В Македония, год. III, бр. 50 от 1. XI. 1869; в. Право, год. IV, бр. 34 от 8. X. 1869.

горичния отказ на селяните, Мелетий потърси помощта на чауша. Селяните бяха препятствувани да излизат на работа, заплашвани, бити, арестувани и с вързани ръце разкарвани чак до Кукуш. Въпреки вулгарните ругатни и закани на каймакамина богданчани отказаха да плащат. «Казали сме къде е потребно и казваме пак на ц(арското) ч(естно) правителство — пише дописникът от Богданци — като българе не припознавами гръчка патрикхана, нито нейните деспоте (владици), не припознаваме реченатa патрикхана нито нейните деспоти казвами до смърт.»[97]

Кукушани бяха принудени насила да плащат на Мелетий, но нямаше сила, която да ги накара да признаят или да допуснат в черквите си омразния фанариотски владика. Такова беше положението в Кукуш и Кукушката околия, когато на 28 февруари 1870 г. беше издаден султански ферман, с който се учредяваше Българската екзархия.

Според фермана под екзархията се поставяха всичките митрополии в България и велешката в Македония. Във фермана се казваше, че неспоменатите епархии могат да минат под ведомството на екзархията, ако дье трети от православното население пожелае това. Този параграф на фермана даваше сигурна надежда, че македонските българи, в това число и кукушани, ще се отърват веднъж завинаги от фенерското духовенство и ще минат под ведомството на Българската екзархия.

В Кукуш вестта за създаването на Българска екзархия се посрещна с неописуема радост. Дописник от Кукуш до в. «Право» пише: «Не можам да докажам с каква радост приеха известието моите сограждане за решението на българскиот въпрос. . . и в тоя час решиха да направят празник как Великден.» На 5 март кукушани разпратиха по селата известие, че църковният въпрос е вече разрешен в полза на българите и поканиха, «кои от них (селяните) милува да дойдат в Кукуш за празникът, който ще ся отвори петок 13-ий март»[98]. По повод на този така импровизиран празник в Кукуш се стекоха селяни от всички села. Празненството почна още на 12 март с черковна служба

[97] В. Македония. год. V, бр. 38 от 20. IX. 1871 г.
[98] В. Право, год. 5, бр. 7 от 11. IV. 1870.

На следния ден след нова служба в старата голяма черква «Св. Богородица» народът начело с всички свещеници се запъти към училището, където произнесоха по случая речи главният учител Кузман Шапкарев, писарят на общината К. П. Груев и Д. Г. Станишев.[99]

Но въпреки фермана кукушани все още трябваше да водят жестока борба с фанариотина. Безсилен да се наложи като духовник, Мелетий почна системно да клевети гражданите пред турските власти като подбудители на смутове и бунтовници. Във връзка с клеветите на Мелетий кукушани имаха големи неприятности с турските власти и често бяха разкарвани по затворите. Въпреки забраната на местните власти те на два пъти пращаха с нарочен човек оплаквания до Високата порта в Цариград, без да постигнат, изглежда, някакви резултати.[100]

След издаването на фермана в Цариград се събраха представители от всички български земи, за да изработят устава на екзархията. Представител на кукушани в това българско събрание беше Нано Попгутов.

* * *

От издаването на фермана до близането му в сила изминаха цели две години в преговори с патриаршията, които не доведоха до никакъв резултат. В 1872 г. отношенията с патриаршията бяха окончателно скъсани. Патриаршеският синод обяви екзархистите за «схизматици» (отстъпници от вярата).

След като ферманът влезе в сила, започна въз основа на чл. 10 от фермана допитването (истилямът) на населението в македонските епархии. Истилямите в Кукушко-полелинската епархия по една или друга причина — главно по вина на турските власти — закъсняха. А кукушани от 1872 г. настойчиво искаха от екзархията да им се изпрати български владика. Най-сетне към края на 1873 г. екзархията изпрати в Солун и в Кукушко-дойранската епархия владиката Нил. Но скоро под предлог, че било противно на фермана да се назначават български владици в смесените епархии, преди да са се извършили истиля-

[99] В. Право, год. 5, бр. 7 от 11. VI. 1870.
[100] Пак там, год. бр. 3 от 15. III .1871.

мите, турското правителство, подбудено вероятно от патриаршията, накара екзархията да отзове владиката Нил. Солунският валия просто му заповяда да се върне в Цариград, за да не употреби сила.[101]

Пред перспективата да останат наново под фанариотско духовенство някои кукушани не можаха да овладеят нервите си и се поддадоха на униатски внушения. Малцината униатски адепти от времето на първата уния подканиха владиката Нил «да прегърне унията». В първите дни на февруари 1874 г. Нил, придружен от един представител на епархията, пристигна в Цариград и подписа документите за своето и на епархията преминаване към унията. Така се извърши така наречената втора уния в Кукуш. Екзархийският владика Нил стана униатски владика.[102]

В една солунска дописка от 28 януари 1875 г., публикувана във в. «Век», год. II, бр. 7 от 15. II. 1875 г., дописникът смята, че кукушани са направили тази отчаяна стъпка «зачтото кукушане, като мислят, че Екзархията не е в състояние своите рани да излекува, а колко повече техните болки, като виждат, че тази Екзархия от час на час влезва в по-големи затруднения от неспособността на тези, които я управляват, като виждат, че тя толкоз са грижи за техното избавление, колкото една риба за една ябълка, — дрънват се от нея с голяма скръб, осъждат я с негодувание и громко промълвят: «Паднахме от Сцила в Харидба» — и най-после хвърлят са тело и душа в подножието на чужд олтар».

Както разправя Гоце Поптанов, владиката Нил е обикалял българските къщи в Кукуш и в селата и е увещавал хората да приемат унията с думите: «Рим е майка, готова да приеме в обятията си чадата от всички страни. Нищо няма да се измени в службата — всичко ще си остане по старому. Ще приемем само покровителството на Рим, за да се избавим от золумите на фанариотите.» Нил е бил придружаван в обиколката си по селата от младия кукушанец Тано, станал впоследствие униатски свещеник.
Горните сведения се потвърждават с един намерен от проф. Ив. Дуйчев документ (прошение) в полза на владиката Нил, подкрепен с 150 подписи и печати на кукушки граждани и селяни».

---

[101] В. Левант таймс, год. VI, бр. 5 от 9. II. 1874.
[102] Пак там, бр. 8 от 2. III. 1874.

Постъпката на Нил и на подбудителите му не увлече масата от населението. Само съвсем малка част от гражданите премина към унията. Но фактът, че един владика прие унията и се настани в Кукуш, не беше без значение.

Втората уния в Кукуш силно обнадежди католишката пропаганда. Униатският архиепископ Рафаил тръгна да обикаля из Македония. «Погледите на Н. С. (негово светейшество, т. е. Рафаил — б. а.) — пише солунският дописник — клонят най-много към многошумния и прочут градец Кукуш.»[103] С пристигането си в Солун Рафаил беше поканен от «кукушките първенци» и тутакси се озова в Кукуш, където служи в черквата по време на коледните празници. Идьането на Рафаил в Кукуш не е минало, изглежда, без стълкновения между униати и православни. «Преди да влезе дядо Рафаил в църква — пише дописник в сп. «Ден», год. I, бр. 7 от 26. III. 1875 г., — стана едно смущение, затова дойдоха и неколко заптиета от конака да пазят да не стане бой. Кавгата при вратата се свърши и н. преосв. отслужи доста тихо.» Ватиканските агенти и униатските емисари побързаха да свият гнездо в града, да създадат средище на католишката пропаганда. В Кукуш откриха нещо като клон от католишката конгрегация на лазаристите и изградиха в Новата махала цяло обособено кварталче, където бяха настанени католишки монахини-чужденки. Открито беше униатско училище, в което занаятията се водеха на български език, но широко беше застъпен и френският език. Някои от свършилите това училище продължаваха образованието си в «Зейтинлика» — католишкия френски колеж в Солун. «Калугрите» или «коконите» — така кукушани наричаха католишките монахини — гледаха да привлекат около себе си девойки — сираци и деца на крайно бедни хора, да ги превъзпитат в духа на католицизма и чрез своята «благотворителност» да направят от тях проводници на католишката пропаганда. Като ръководители на униатското училище и на другите католишки «просветни» учреждения орденът на лазаристите пращаше учители-попове. Между тях в Кукуш бяха добили известност мосю Клонди и по-късно

[103] В. Век, год. II, бр. 7 от 15. II. 1875.

мосю Мишел (Мушиклѝнди и Мушмушел — по кукушко произношение).

Унията беше приета и от някои села в кукушката каза — главно в Карадашкия и Гевгелийския мюдюрлук, където турският елемент беше доста силен. Селяните приемаха унията като средство да се избавят от грабежите на фанариотския владика и да намерят покровител в лицето на влиятелните католишки среди против золумите на турците.

Интересни сведения за приемането на унията от някои села ни дава униатският поп Христо Танчев, роден в с. Гърбушел, учил в съседните села в черковно училище и сам станал учител на гръцки език в с. Врагитурци. Както пише той, в 1877 г. дошъл «български владика на име Нил». Селяните на Гърбушел станали униати. Когато пък фанариотският владика отишъл във Врагитурци да събира данъка си, селяните решили да го изгонят, а учителят Христо Танчев, макар и да обучава децата на гръцки, дал на учениците си тенекия и с дрънкане изгонили фанариотина. «Тъй също — пише той в автобиографичните си бележки — сичките кукушки села с българското католичество изгониха гръцкия владика. В 1878 г. се появи екзархията; обърнаха да стават екзархисти.»[104] Така и при втората уния хората гледаха на нея като на средство да се отърват от натрапения им фанариотски владика. Униатството се запази само в няколко села — Горни и Долни Тодорак, Лельово, Миялево и Казаново.

В 1875 г. най-сетне бяха извършени истилямите в кукушкия каймакамлък. Населението масово се произнесе за екзархията.[105] При допитването — както донася дописникът на в. «Напредък», год. X, бр. 54 от 9. VIII.1875 г.— фанариотските граматици плашеха простите хорица с думите: «Ако са отречете от големуто еклишию (великата черква, т. е. от патриаршията — б. а.), ке се чините папистане» (папищаши — б. а.). На тия заплашвания селяните наивно отговаряха: «Некеме (нейкиме) гръчката патрикана, току сакаме Бугàрия, бугàрската патрикана.» Масовото из-

[104] Бележки на поп Христо Танчев, записани в джобно тефтерче, съхранявано у сина му Милан Танчев.

[105] В. Знаме, год. I, бр. 21 от 6. VII. 1875; в. Напредък, год. X, бр. 54 от 9. VIII. 1875.

явяване за екзархията показваше между прочем колко слабо беше влиянието на униатството. Но Кукуш не получи екзархийски владика; владишкото място беше вече заето от униатски владика. Църковните работи в Кукуш се ръкоьодеха от екзархийски архиерейски наместници.

Гражданите, останали «верни» на унията главно заради получаваните под разни форми облаги, бяха нищожна част от населението на града. Въпреки това униатите задържаха с помощта на турските власти две от черкьите на града — старата голяма черква «Св. Богородица» и обителта «Св. Георги». Поради това обстоятелство борбата срещу унията продължи и след пълното приключване на черковния въпрос.

* * *

Въпреки сложните перипетии, през които премина борбата за черковна независимост и национална еманципация, училищно-просветното дело в Кукуш продължаваше да се развива нормално. Поставено на здрави основи от Димитър Миладинов, българското училище беше така затвърдено, че дори и фанариотските владици не посмяха да посегнат на него. Кукушките училища продължаваха да се развиват, при все че Димитър Миладинов през юни 1859 г. внезапно напусна града. Принципен противник на унията, Миладинов напусна града още щом проличаха намеренията на кукушани да потърсят покровителството на папата. Той според Шапкарев «не можа негли да вникнет в от неволия измислената хитрост на кукушаните да прибегнат към реченото средство, за да уменят (за да се отърсят — б. а.) от злочестините, що ги чекаха, и да си добият правдините»[106].

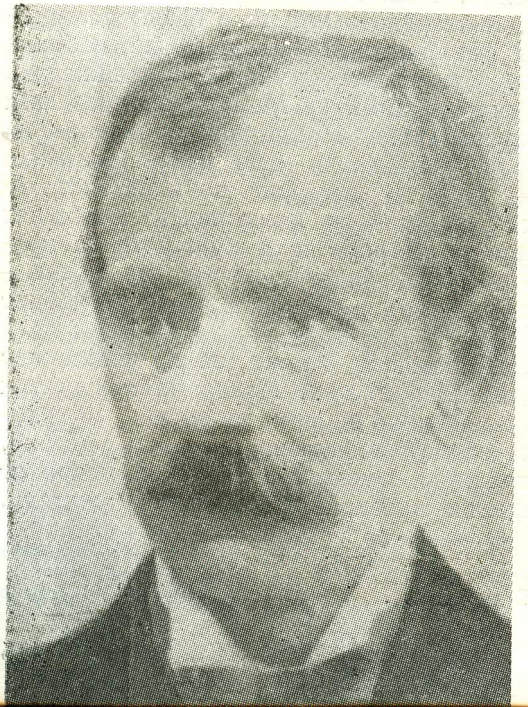
Кукушани полагаха особени грижи, за да поддържат своите училища на известна висота. Макар че между тях имаше хора, които познаваха добре българския и гръцкия език, можеха да заемат и заемаха места на учители, те не пропускаха случай да поканят в града си някои от известните в Македония висококвалифицирани учители.

---

[106] Сп. Читалище, Описание . . . , пос. изд., стр. 411.

В Кукуш дълги години — преди и след Миладинов, до 1864 г. — беше учителствувал учителят елинист Андроник Йосифчев от Охрид. През 1863 и 1867 г. в Кукуш работеше като български учител образованият хърватин Георги Йован Милетик. След 1865 г. в Кукуш се установи известният учител и книжовник Кузман Шапкарев. За известно време в Кукуш са учителствували и охридчаните Димитър Хр. Узунов и Васил Диамандиев, а малко по-късно — Вениамин Мачуковски.

По време на учителстването си в Кукуш Кузман Шапкарев издаде български буквар, българска читанка и други учебни книги, «написани на наречие по-вразумително за македонските българи». Все по време на своето учителстване в Кукуш Вениамин Мачуковски приготви «българска граматика» на говоримо македонско наречие. С една дума, кукушани подбираха за своите училища не

КУЗМАН ШАПКАРЕВ

само хора, изтъкнати като добри учители, но известни и като български книжовници.

Когато се появиха във вестниците «Македония» и «Право» дописки и редакционни статии, с които се нападаха Кузман Шапкарев и Вениамин Мачуковски, че със своите учебници на говоримо македонско наречие цепят българския народ, че са «македонисти» или сепаратисти, Кукушката община излезе с обширно изложение и опроверга неоснователните обвинения в сепаратизъм. «Ние — пишат кукушани — не како вещи в исторически работи . . ., нъ како българе, населящи един град от Македония, и како членове на българската голема фамилия, за длъжност своя считаме неотложна да извадиме истината на яве и да докажеме, колко що ние знаеме, че страховете на г-на Славейкова са съвсем праздни. Ние до днес не сме могли да узнаеме никого от нашите съукоряеми македонски българи, който да мисли толкова глупаво щото да ся раздели народът на по-слаби парчи, а ся чюдиме как негова милост и некои негови съмишленици, от книгопродавско — може да са съсловие, това научили, та толко много са ся уплашили да не пострада народът ни! Ние сме имали случай да изучиме потънко мислите на укоряемите «македонисти» особито на едно лице (Шапкарев — б. а.) на кое, как ся види, уждира повике и повике секирата како на един от «най-вързлите македонисти» заради изданието на неколко малечки учебни книжки за училищата по нашите страни, които . . . голяма полза са принесли в местото ни и многу са послужили на страната ни.»[107]

В изложението на Кукушката българска община с възмущение и дълбоко огорчение се отхвърля обвинението, че в Македония има хора, които искат да се цепят от българската общност. «Зер не им стигаше скрътба — се казва в изложението, — що ги яде като цървецът дръвото защо ся останали вънка от народната си църковна градина, ами още им липсуваха да слушят и укорения, оти искали да се отделят? от кого пак да слушят? — от своите народни наставници, от българските вестници, и то от оного, на челото на който блещит местното име «Македония».[108]

---

[107] В. Право, год. V, бр. 52 от 22. II. 1871.
[108] Пак там.

Кузман Шапкарев по време на своето учителстване в Кукуш беше един от първите, който постави на разглеждане в тогавашната преса въпроса за създаване на общобългарски литературен език.[109] В отговор на солунска дописка във в. «Турция», насочена косвено против Кузман Шапкарев, училищното настоятелство в Кукуш излезе също така в защита на своя учител в обширна дописка до в. «Македония» (год. IV, бр. 65 от 11. VII. 1870 г.).

При сравнително подбран за тогавашните условия учителски персонал кукушките български училища се развиваха добре и служеха за образец на всички села от Кукушкия каймакамлък и на съседните градове в Южна Македония. Още от времето на Д. Миладинов в Кукуш съществуваха две мъжки училища: главно и взаимно, или основно. В 1860/1861 г. беше открито и девическо училище. В 1864 г. кукушани, подпомогнати от Славянското дружество в Москва с 3000 сребърни рубли (над 300 златни турски лири), завършиха постройката на нова училищна сграда.[110] Главното училище, разделено на три класа с около 50 ученици, беше ръководено след заминаването на Димитър Миладинов от Андроник Йосифчев, а след 1865 г. — от Кузман Шапкарев.

В главното училище се изучаваха: българска граматика, българска история, всеобща история, свещена история и катехизис, гражданско землеописание, пространна числителница, гръцки език, «по мало старобългарско или църковно четене» и елементарни познания по турски език. Взаимното училище, в което се учеха около 250 деца, беше ръководено първо от Георги Милетик, а по-късно от Димитър Хр. Узунов.[111]

Докато мъжките училища бяха добре поставени и материално, и по отношение на учителския кадър, положението на девическото училище беше във всяко отношение незадоволително, макар че в него се учеха от 50 до 100 девойки. Поради липса на средства то не беше добре обзаведено, нито

[109] В. Македония, год. IV, бр. 61 от 25. VI и бр. 63 от 3. VIII. 1870.

[110] Шапкарев, К., Описание . . ., цит. изд., кн. 15, стр. 475—476; в. «Ден», № 17 от 3. II. 1862, стр. 13.

[111] Сп. Читалище, Описание . . ., год. I, кн. 10 от 15. II. 1871, стр. 300—306; кн. 13 от 1. IV. 1871, стр. 407—412; кн. 15 от 1. I. 1871, стр. 475—480.

пък имаше редовно платен учител. «Кукушаните — пише Шапкареь — инак родолюбиви и силни ученолюбци, всекога се извиняват със скудността на общинските им приходи.» Занятията в девическото училище се водеха от стария поп Иван; след него работата пое Елисавета Д. Миладинова, съпругата на Шапкарев, а след нейното разболяване — от стария кукушки даскал Георги Такиджия. Извън външните учители по това време в Кукуш се подвизаваха като школски преподаватели кукушаните Георги Д. Серков, Димитър Илиев, Никола Дельокиров, споменатите поп Иван и Георги Такиджия. Към тях трябва да причислим Вениамин Мачуковски от Мачуково и Георги Костадинов от с. Богданци, тъй като родните места и на двамата влизаха в Кукушкия каймакамлък.[112]

В Кукуш учебната година приключваше с тържествен публичен изпит на учениците. На тези училищни тържества присъствуваха не само гражданите българи, но и представителите на турските власти начело с каймакамина, а също така много селяни и селски учители, повечето от които, макар и българи по национално съзнание, все още обучаваха децата на гръцки, тъй като не познаваха родния си книжовен език. Постиженията на кукушките училища, демонстрирани при годишните изпити, изглежда, са били сравнително големи. «Отговорите на учениците — се казва в една дописка от Кукуш — замаяха слишателите, които не бяха чюли и видели другош в града ни такви отговори от толку малулетни ученици.»[113] При друг училищен акт «присъствуващите селяне от околните села — пише дописник от Кукуш — почнаха едни да изпитват от колко години са ся учили тия ученици, а други предложиха на гражданите да сакат за учители в селата им некои от попървите ученици».[114]

Спънка за още по-пълното развитие на кукушките училища бяха, както гражданите се изразяваха, «болните училищни финанси». Ако все пак кукушани намираха, макар и с мъка, по 20 хиляди гроша за заплати на учителите и

[112] Сп. Читалище, Описание . . ., год. I, кн. 10 от 15. II. 1871; стр. 300—306; кн. 13 от 1. IV. 1871, стр. 407—412; кн. 15 от 1. V. 1871, стр. 475—480.

[113] В. Македония, год. I, бр. 70 от 9. IX. 1867.

[114] Пак там, год. III, бр. 34 от 19. V. 1869.

няколко хиляди за поддържане на училищата, положението на училищата в селата беше несравнено по-тежъко. Извън оскъдните материални средства селските училища не се развиваха правилно поради липсата на подготвени да преподават на български учители. Въпреки тези тежки условия селата от Кукушкия каймакамлък проявяваха забележителен стремеж към просвета. Всяко село полагаше усилия да изгради свое училище и да се сдобие с учител.

Кузман Шапкарев в редица дописки във в. «Македония» и сп. «Читалище» дава доста подробни сведения за състоянието на учебното дело в селата на трите нахии, или, както той ги нарича, кази на Кукушкия каймакамлък.

Шапкарев изтъква, че училищата в селата на същинската кукушка каза, разположена на югозапад от града, са се намирали в най-лошо състояние. В тази нахия, съставена главно от съвсем малки селца-чифлици, редовни училища бяха поддържани само в три-четири «малу нещо по-значителни» села като Драгомирци, Крецово, Енешово. За всяко едно от тези по-големи села Шапкарев дава интересни сведения. «Добри и добродушни, още повеке ученолюбиви — пише той за драгомирчани; подбуден от ученолюбие един от них. . . Димитър Бальос (Байлоз — б. м.) съградил йе със свое иждивление добро училище, в кое можят да ся учят повике от 50 ученика. Друзите пък селяне спомагат за поддържанието му.» Шапкарев със скръб отбелязва, че в Драгомирци въпреки родолюбието на селяните само една част от будните ученици учат на български, а останалите ьсе си губят времето с «октоих и псалтир» на гръцки.[115]

В Крецово, както отбелязва Шапкарев, селяните в родолюбието и ученолюбието си не падали по-долу от драгомирчани, но имали «една многоглавита «хидра» с неколко «хидрици», продаден на фанариотите»—стар поп със синовете си, който налагал да се предава в училище на гръцки. Даже в Енешово (Янешево), най-близкото до Кукуш село, ь училището се преподаваше смесено — на гръцки и български, макар че енешани «първи след кукушяните изхвърлиха името на гръцкото духовенство и на хюкюматът кукушкий представиха отделението си от гърците.[116]» Тези

[115] В. Македония, год. IV, бр. 51 от 20. V. 1870.
[116] Пак там.

факти показват колко трудно е било да се намерят учители на български и какви мъчнотии е трябвало да се преодоляват за изграждане на българско училище.

В малките селца-чифлици съществуваха по-скоро импровизирани училища. Тези селца, както съобщава Шапкарев, «понякогаж обдържяват некакъв учител, или по-добре да речя, певец за църквите си, кого наричями «граматик»; таквите граматици им послужват и за учители, учащи 10—20—30 деца в тремовете църковни»[117]. Такива бяха училищата в Аджилар, Алиоджилар, Гавалянци, Женско, Апостолар и много други.

Селата в Гевгелийската каза или нахия, разположена на северозапад от Кукуш, бяха значително по-големи. В повечето от тях имаше и църкви, и училища. Но в тези села, особено намиращите се отвъд Вардар, гръцкото влияние беше доста силно. Отвъдвардарските селища Гевгели, Серменин, Лубница, Смоковица, Негорци, Сеово, Шльопенци, Муини, Древено, Конено, Мързенци, Умя и др. бяха подчинени в черковно отношение на Мъгленската и Воденската фанариотска епархия и не бяха изпитали благотворното влияние на кукушко-дойранския български владика Партений Зографски. Освен това в някои от тези села верният на патриаршията влашки елемент беше доста силен. Ето защо гръцкото влияние в отвъдвардарските селища все още силно се чувствуваше.

Гевгели, седалището на мюдюрина, наброяваше по това време до 160 български и от 50 до 60 турски къщи. «Жителите му — пише Шапкарев за Гевгели — особито по-първите и по-старите (т. е. чорбаджиите — б. м.), тая ръждасана пасмина, това стоичиво и пречително съсловие на человечеството, как-що на много места, така и тамо, на майчинийт си язик гледит как на някой погиблен и непотребен новизъм. Заради това в църквата и училището им не рачят да го въведат, нито пък оставят да го въведят други.» Но и гевгеличани бяха вече засегнати от новите възрожденски повеи. Младежите и от по-средна ръка народът настояваха за въвеждането на български език. Интересно е да се отбележи, че гевгелийският гръцки учител, грък по рождение, беше разбрал накъде отиват работите и беше се заел да учи

[117] В. Македония, год. IV, бр. 51 от 20. V. 1870.

български, «за да не изгубит «папото» (хляба си — б. м.), т. е. беше разбрал това, което чорбаджиите не искаха да разберат.[118]

Сеово, село със 100 български къщи, беше на челно място в «народно и просветително отношение» между всички отвъдвардарски села. «Сеовци — пише Шапкарев — съградиха си едно твърде добро училище, решиха да въведат в него право и от начяло българският язик, вместо дотогашний чюжд и непонятен им гръцки. А понеже немаха и не ся намира по овие страни български учител, изпратиха в кукушкото училище 5—6 от селските си 17—18 годишни момчиня, учени по-напред на гръцки, за да ся поучят неколко месеца и на български, та после кое от них ке бидет по-способно, да го поставят за учител.» На следната 1870 г. в сеовското училище се предаваше вече само на български.[119]

Жителите на Серменин, село с 60 български къщи, последваха примера на сеовци — изпратиха в кукушкото училище един момък, за да се подготви за учител по български. В Конско, Мързенци и Умя селяните българи бяха изградили вече или изграждаха училищни сгради, но все още нямаха учители на български. В останалите отвъдвардарски села обучението се водеше на гръцки.[120]

В селата отсам Вардар черковно-училищното дело беше несравнено по-добре поставено, макар че и тези села трябваше да преодоляват редица мъчнотии вследствие на интригите и клеветите на фанариотския полелински владика. Богданци, село със 160 български и 80 турски къщи, притежаваше училище със 100—120 ученици, в което до 1869 г. преподаването ставаше на български и гръцки, а от 1870 г.— само на български. Богданчани си съставиха селска черковна община, която признаваше средищната кукушка епархиална община, а чрез нея «Българският в Цариград св. Събор». Мелетий се опита да представи богданчани за бунтовници, но клеветите му не хванаха място.[121]

Стояково, село с около 150 чисто български къщи, с родолюбиви селяни, имаше черква и новоизградено учи-

---

[118] В. Македония, бр. 55 от 4. VI. 1870.
[119] Пак там, год. IV, бр. 55 от 4. VI. 1870.
[120] Пак там.
[121] Пак там, бр. 58 от 15. VI. 1870.

лище, в които напълно бяха въведени български език въпреки противодействието на владиката.[122]

Село Мачуково наброяваше до 180 чисто български къщи. Селяните с подчертан български дух отдавна желаеха да въведат в черквата и училището майчиния си български език, но бяха спъвани от двама влиятелни чорбаджии, приятели и крепители на фанариотския владика. Скоро обаче мачуковчани разбраха, «оти срамно и унизително е за свестни человеци да ся унижават до такава степен и да останат в народното и просьетителното поприще по-долни от най-малечките и незначителни села в казата им и решиха въпреки съпротивата на двамата чорбаджии да въведат матерний язик в учебните и молебни заведения». С въвеждането на български език мачуковчани «припознаха заедно с целата епархия централната кукушка община и Българския в Цариград събор». «Но — пише Шапкарев — како се научил от шпионите си г-н Мелетий, оти и това, едничкото му останало още любимо прибежище в тая каза, Мачюково, избегват от ръцете му, излял яростта си връх отстъпниците мачюковчани чрез една люта проклетия и силно афоризмо.» Владишкото «афоризмо» не изплаши мачуковските селяни, но стресна мачуковските попове. От страх пред владиката поповете не искаха да дадат причастие на селяните след великите пости. Но когато разядосаните селяни заявиха, че ако не се откажат от владиката, ще бъдат афоресани от народа, т. е. никой не ще ги зачита за никакви свещеници, поповете преклониха глава.[123]

В останалите отсамвардарски села българският език не беше въведен напълно главно поради липса на учители. В селата Гърчище, Смок, Ореовица и Богородица се преподаваше още на гръцки, но с тенденция да се премине към български; в Баялци — смесено на български и гръцки, а в Гявато — на български.[124]

В Карадашката каза или нахия, като изключим административните (мюдюрски) центрове Раяново и Щемница, в които турско-циганският елемент силно преобладаваше над българския, училищното дело беше по-добре поставено в сравнение с другите две нахии на Кукушкия каймакамлък. . .

[122] В. Македония, бр. 58 от 15. VI. 1870.
[123] Пак там.
[124] Пак там.

В Горни Тодорак, село с 40—50 къщи, както и в съседното Раяново обучението до 1870 г. ставаше на гръцки поради липса на учители, но на следната година гръцки език беше вече изхвърлен. В голямото село Долни Тодорак (130—150 български къщи) будните родолюбиви и ученолюбиви селяни отдавна поддържаха училище, в което отначало обучението ставаше смесено — на български и гръцки, а по-късно само на български. За преуспяването на училищното дело в Тодорак особени заслуги имаше учителят кукушанин Тено П. Панайотов.[125]

Моларци, едно от най-големите села в Кукушко, вървеше заедно с Кукуш в първите редици на борбата против злоупотребите и своеволията на фанариотските владици. Моларчани, както съобщава Шапкарев, «ся показаха достойни синове на българската майка и със самоотвержение они първи изхвърлиха името на чюждото духовенство, въведоха си майчиният язик в църкви и в училището и той път следуваха до лани». В 1869 г. обаче моларчани бяха излъгани и подведени от сина на «крецовската хидра», който, пазарявайки се за техен учител, тържествено обещал, «оти от сега веке ще служи за интересите народни». Но когато този «крецовски професор»почна подмолно да провежда своите противонародни замисли, моларчани се сепнаха и изгониха «крецовската ядовита хидрица».[126]

Мутулово, село със 120—130 чисто български къщи, имаше така също българска черква и училище на български. «Мутоловяне — пише за тях Шапкарев — най-здраво ся държат за народността, най-храбро ся борят с чюждото духовенство и непоколебимо желаят съединението с българската ни народна екзархия. В това село грък владика немат никакъв пристъп.» Фанатично привързани към българщината, мутуловчани изгониха един след друг двама от своите свещеници, които не искаха да скъсат с фанариотския владика, и един кукушки поп трябваше временно да служи в черквата им.[127]

Малкото село Алексово (30—40 български къщи) нямаше черква, но без училище не оставаше. Макар и с крайно скромни средства, алексовчани винаги поддържаха българ-

[125] В. Македония, год. IV, бр. 61 от 25. VI. 1870.
[126] Пак там.
[127] Пак там, бр. 68 от 23. VII. 1870

ски учител. Междурек (70 къщи български), село с будно население, отдавна имаше черква и училище на български. Планница (50 български къщи) имаше черква без поп и училище, в което занятията до 1870 г. се водеха на гръцки, а на следната година гръцкият език завинаги беше заменен с български. От всички карадашки български села само с. Грамадна (40 български къщи) търпеше до 1871 г. училище на гръцки, глъбно по вина на попа.[128]

Много села на Кукушкия каймакамлък Шапкарев не намира за нужно да спомене. Както се изтъкна по-горе, в малките селца ролята на учители изпълняваха т. нар. граматици, които бяха и певци в черквите, и учители на децата.

Шапкарев дава интересни сведения за възнагражденията на учителите в Кукуш и в селата. На главния учител в Кукуш се плащаше 8000 гроша годишно — сума, немалка за онова време, а заплатата на другите учители вариpаше от 4500 до 1500 гроша. Заплатите на селските учители се движеха между 1000—3000 гроша. Възнаграждението на учителите беше в тясна зависимост от материалните възможности на населението. Близко до ума е, че селца-чифлици с по 40—50 къщи мъчно биха могли да дадат повече от 1000 гроша на учител и не по-малко за поп и за поддържане на черква и училище.[129]

Кукушките училища се снабдяваха, макар и с доста големи трудности, с необходимите учебници от книгоиздателствата на Данов и Манчов в Пловдив.[130] В употреба бяха също така книжките на Партений Зографски, а след 1868 г. бяха въведени в училищата написаните на македонско наречие български учебници на Кузман Шапкарев и непечатаната граматика на Вениамин Мачуковски.

* * *

В тясна връзка с развитието на училищното и културно-просветното дело в Кукуш беше основаването на читалище.

---

[128] В. Македония, год. IV, бр. 68 от 23. VII. 1870., сп. «Читалище», Описание . . ., год. I, кн. 10 от 15. II. 1871, стр. 300—306;

[129] Сп. Читалище, Описание . . ., год I, кн, 10 от 15. II. 1871, стр. 300—306.

[130] Сп. Македонски преглед, год. II, кн. 3, стр. 137—142 (Седем писма на Нако С. Станишев до Ст. Верковић).

Поради голямата бедност на кукушките граждани голяма част от учениците, деца на бедни родители, нямаха възможност да си набавят необходимите учебници и помагала и рано прекъсваха ученето си. Повечето кукушки младежи все поради материални затруднения оставаха недоучени и с течение на времето забравяха даже и това, което са учили. Нужно беше да се създаде просветно средище, което да подпомогне самообразованието на останалите без достатъчно образование младежи и възрастни. Тези бяха съображенията, които накараха кукушани да основат свое читалище.[131]

След приключването на годишния училищен акт през юли 1869 г. на специално събрание от млади и стари родолюбиви граждани се взе решение да се открие народно читалище и се определиха преките му задачи: «1-во развитието на кукушанските младежи, 2-ро поддържането на сиромашки ученици и 3-то подпомагането на ония, що не знаят що им е потребно». На същото събрание се създаде с волни пожертвования «една малка касичка; отредиха се настоятели и писар и все що беше потребно»[132].

Във в. «Македония» са дадени имената на първите дарители за читалищната каса: Благоговейний поп Костадин, г-н Христо Киров, Димитър поп Стоянов, Ташо Пантов, Атанас Гошов Кушовали, Нако Станишев Кюркчи (Арап Нако — б. м.), Георги Тенов Златаров, орач Темелков, Нако поп Неделков, учител Кузман А. П. Шапкарев, хаджи Никола, Хаджигеоргиев, Мицо Г. Станишев, Мицо Н. Гошев, хаджи Мицо, Никола Енов, Костадин Г. Тешев, Атанас Н. Станишев, Димитър Хр. Беличев, Поне Терзиев, Христо С. Бояджиев, Тенчьо Тодоров, Георги Т. Златарев, Христо Пантов, Атанас Хр. Крушовали, Христо Г. Тишин, Георги Николчев, Данаил Г. Тешов, Тено Г. Станишев, Иван Т. Делииванов, Тено Хаджипейков, Георги Н. Кукуларов, Гоше Ст. Белчев, Поне Н. Гръков, Стойчо Хаджигеоргиев, Нако Д. Шекерджи, Андон Христодулов, Харизан Воденичар, Димитър Алеков, взаимний учител Георги Хаджисерков, Андон Булов, Янак Дим. Златаров, Христо Т. Златаров, Гено Н. Панайотов — учител в Тодорак, Георги А. Кушовали, Манол Архимандритов, Георги Хр. Тишин — ученик, Иван Андонов Архимандритов—ученик, Иван Х. [133]

Новооснованото читалище отначало се помещаваще в една стая, отстъпена от поп Костадин, но скоро се настани в

---

[131] Сп. Читалище, год. I, кн. 15 от 1. V. 1871, стр. 475—480.
[132] В. Македония, год. III, бр. 34 от 19. VII. 1869.
[133] П а к т а м, год. IV, бр. 36 от 2. VIII. 1869.

бившия владишки конак. Във всички неделни и празнични дни в читалищното помещение се провеждаха колективни четения на вестници и книги и се четяха сказки. Читалището масово се посещаваше от млади и стари и, както съобщава Шапкарев, «приимат освен подписаните членове и много извънредни посетители, кои с големо усърдие и сърдечна радост слушат четението на вестниците и на други полезни сказки. Всекой же посетител бил от едните или другите длъжен е освен основното си пожъртвување и на всекое посещение да платит по 20 пари.» Кукушани мечтаеха да разширят още повече дейността на читалището. «Жялно само— лише той — що градът како малечък, така и сиромашки, та немат от жителите му ни един такъв, що да е в състояние да положит едно значително количество, ами, како що велят некои от нашите, «от цървi маз вадиме», или «от муха лой».»

Изглежда, че кукушките чорбаджии не са били много щедри към читалището, тъй като най-голямото пожертвование не е надхвърлило 120 гроша и е станало нужда да се събират по 20 пари за всяко посещение.[134]

Чрез читалището без съмнение бяха проникнали в Кукуш отделни произведения на руските класици. Някои от тях, като например Пушкиновата «Капитанска дъщеря», бяха влезли в числото на разказваните през зимните вечери «прикажници».

* * *

Възрожденският подем в Кукуш намери израз и в изключително тържественото празнуване деня на Кирил и Методий като ден на българската и славянската просвета. За пръв път денят на славянските просветители беше празнуван в Кукуш през 1866 г. В една кукушка дописка от 12 май 1867 г. се казва, че тържеството за солунските братя «втори път овая година се извърши в Кукуш». В дописката се описва тържественото празнуване, станало на 11 май [стар стил] 1867 г., и какво впечатление е произвело то върху случайно попаднал грък в Кукуш. През 1867 г. денят на Кирил и Методий се случил в пазарен ден. Въпреки това всички еснафи предварително се съгласили, че в този ден

[134] Сп. Читалище, год. I, кн. 15 от 1. V. 1871.

«колку и да е нужно заради пазарът да ся отворит чаршията, но дори не ся свършит св. служба в църква и совокупното ней тържество в училище, никой да не отвори ни вратата на дюкянът си». Едвам след тържеството чаршията била отворена за малко и пак затворена, за да почне след това народното веселие.

Ето как дописникът предава диалога между кукушани и един грък, попаднал този ден в Кукуш: «Що е това извънредно и необикновено тържество, що гледаме днеска в Кукуш? Това беше един звук, който излезе от устата на един почтен грък и силно удари в ушите ми днес, като заминах низ кукушката чаршия. Това е, казаха някои от първенците кукушки, кои заедно с реченаго гърка седеха на един дюкян, тържество за празника на българските просветители Кирил и Методия, кои преди 10 векове просветили българите и всите славяни чрез евангелската истина и като съставили българската азбука, основали българо-славянска писменост и пр. Затова днес и ние како българе по священа длъжност празнуваме святата им памят — това е днешното според вас, г-не, необикновено тържество, кое днес гледате в градецът ни. След тия речи — продължава дописникът — същите кукушани разказаха подробно, колко беше възможно тем, житието на българските апостоли и он, като чю, че били солуняне, ся възблагодари и от радост, види ся, почести всичките, що се намираха около него, с по едно кааве и от това се подразумява и че он треба да бил солунянин.»[135]

По-подробно се описва честването на Кирил и Методий в кукушка дописка от 12 юни 1874 г. «Пред тоя ден (т. е. на 10. V. ст. ст. — б. м). — се казва в дописката — учениците от двете училища, облечени чисто часа около 9 (по-турски — към 5 часа сл. об. по наше време) са събраха; после дойдоха и священиците, които придружиха са от едно множество и подир тях учениците с иконата на нашите просветители (заедно с девиците около триста), наредени по двойца почнаха с мелодическите си гласове тропаря: Яко апостолов . . . и, пеяйки през града, отидохме дори до обителa (св. Георги — б. м.), дето откак свършихме вечернята пак мирно и тихо са разотидохме . . .

Селяните от околните села — продължава дописникът — на купове пристигаха в градеца ни, за да дойдат на тържеството. Утрента 11 майя пред изгревание слънце звънецът черковний цепеше с тихий си глас въздуха, който пригласяваше вси верни да утидат на молба и тържество. Нъ все пак околни селяни постоянно прихождаха в градеца. Службата

[135] В. Македония, бр. 26 от 27. V. 1867.

се започена и вси присъствующи слушаха с големо внимание и благоговение все, що са четеше и пеяше. Подир евангелието учителя Г. Д. Илиев изрече реч, прилична с обостоятелството, която твърде много благодари и задоволи слушателите. Подир черковний отпуст учениците наредиха се в двора на обителя и започнаха да пеят сладкозвучно хвалебна химня и оттам придружиха са от едно многобройно множество и отидоха на училището, дето и там се изрече едно слово от приготовителния учител г. Н. Делюкиров, и после секой отиде по дома си.»

С това приключват предобедните тържества, за да почнат следобяд тридневните празненства.

«Стана часа 6 (2 ч. сл. об.— б. м.) и вси старци и млади, големи и малки едно по друго са възкачваха на обителя («Св. Георги» —б. м.), за да гледат разните игри и борби, които приличаха на олимпийските.»[136]

Установеното през 60-те години чествуване на българските просветители тогава още доби характер не на черковно-религиозен, а на истински и най-голям всенароден празник, израз на неугасващите стремежи към национално еманципиране и свобода. За деня на Кирил и Методий в Кукуш се стичаха масово селяните българи от близки и далечни села. Масовият народен характер на празненството неволно увличаше и турското население. И това ставаше в обстановка на продължаващата робия, когато заптиета и чауши в подкрепа на свилия се «като кукувица в Полялин» фанариотин пречеха на чисто български села да си служат в черкьви и училища с майчиния си език.[137]

Както пише кукушкият дописник, кирило-методиевските тържества с игрите и състезанията действително наподобяваха олимпийските игри. За стадион на кукушката «олимпиада» служеше равното плато на хълма «Св. Георги». Състезанията почваха с надбягвания — от подножието на хълма до върхното плато, после следваше хвърляне на камък и скачане на три крачки и завършваха с тридневни пехливански борби. В състезанията, особено в скачанията и борбите, живо участие вземаха също така турци и цигани. Състезанията и борбите се придружаваха с темпераментните и драматични думкания на тъпани и пищене на зурли. На победителите кукушката българска община даваше съответни награди: парчета от разни материи, агнета и охранени овни с извити и вараносани рога. Така се празнуваше денят на българската просвета и символът на Българ-

[136] «Левант таймс» (Източно време), год. VI, бр. 25 от 29. VI. 1874.
[137] Пак там.

ското възраждане до деня, когато Кукуш престана да съществува.

Така кукушани в непрекъснати борби и със скромните си материални възможности бяха направили от градеца си още преди създаването на Екзархията будно културно-просветно средище — фар на Българското възраждане в Южна Македония.

Наравно със своите сънародници от разните краища на българските земи кукушани дадоха своя значителен принос за разрешаването на българския въпрос, за еманципирането на българската народност, намерило израз в основаването на Българската екзархия.

* * *

От 50-те години на XIX в., особено след Кримската война, в Кукушкия край, както и в целия Балкански полуостров настъпиха резки промени в икономиката, в резултат на които положението на народните маси почна бързо да се влошава.

Както видяхме, още от края на XVIII и началото на XIX в. в целия Кукушки край беше вече завършен преходът към чифликчийството. Голяма част от земите бяха собственост (чифлици) на турци-земевладелци, свободни от ленни задължения и произвеждащи за пазара. Селяните чифлигари работеха в чифликите като яръмаджии (изполичари). Към 50-те и 60-те години на XIX в., когато селското стопанство беше в криза, потомците на могъщите някога феодали-земевладелци бяха отчасти пропилели наследеното в разгулен живот. Доста много чифлици преминаха в други ръце — обикновено в ръцете на лихварите, кредитори на беговете-земевладелци. В едно описание на Кукушкия каймакамлък Кузман Шапкарев пише като съвременник: «Всичките почти села на речените кази (трите нахии на каймакамлъка—б. м.) са чифлици (но големи) на солунските боляри, повикето гръкомисленници и евреи, или труските бегове и паши.»[138] Това преминаване на чифлици от ръцете на турски бегове в ръцете на «гръкомисленници и евреи», дори и на българи, беше безспорно във връзка с кризата в селското стопанство

[138] В. Македония, год. IV, бр. 48 от 9. V. 1870.

и със слабата доходност на чифлиците. Кризата пък в селското стопанство беше предизвикана главно от дълбоката криза в цветущата дотогава ръчно-занаятчийска и манифактурна промишленост.

Към средата на XIX в. индустриалният преврат, т. е. преминаването към фабрично-машинно производство, беше напълно завършен в Англия и в някои други европейски страни. След Парижкия договор от 1856 г., с който приключи Кримската война, полуколониална Турция отвори широко своите граници за почти безмитния внос на «съюзниците» и «покровителите си» Англия и Франция. Евтините европейски фабрикати и колониални стоки почнаха да нахлуват в Македония и с конкуренцията си да съсипват местното занаятчийско производство.

Ако непосредствената близост до Солун доведе до икономическия подем на Кукуш през XVIII и първата половина на XIX в., то тази близост предизвика и безизходната криза в Кукуш и Кукушко от средата на XIX в. Поради това Кукушкият край най-рано почувствува пагубните последици от европейската конкуренция.

В своите записки Христо Македонски разправя, че през 1856 г. подхванал бащиния си занаят да продава платна и памук, «но излезна американът и съсипа нашата тая индустрия и търговия»[139]. През 60-те години на XIX в. не остана ни помен от цветущото дотогава платнарство. В една дописка от 26 юли 1869 г. Шапкарев картинно описва как в Кукуш «промишлеността. . . от ден на ден ни отлетвит от ръцете ни. . . Преди 20—30 години овдешните жители всички бяха ткаячи;...вските почти ся поминували с ткаяние бели платна..., но сега от как излезоха американските платна се пресече всичко. . . По-лошото е това, що и за себе веке не ткаят, ами се вдали в пусти моди, басми, атлази и не знам какво още.»[140]

С пълното западане на тъкачеството търговците платнари и другите по-богати граждани хвърлиха парите си в производство на сусамово масло (шарлаган), в търговия със зърнени храни, кожи и др. или пък закупуваха земя. В Кукушко сусамът се обработваше като втора култура след ожънването на ечемика и житото и се раждаше изобилно. През 60-те години в Кукуш работеха единадесет маслобойни.

[139] Македонски, Хр., пос. съч., стр. 12.
[140] В. Македония, бр. 35 от 26. VII. 1869.

Но и маслобойната промишленост скоро изпадна в криза. «И той поминък — пише Шапкарев — хвати да си бере нозете; защо сусамово кукушко масло ся продава в Солун за ядене и горение (осветление — б. м.). Нъ ето ти го часът и в Солун няма къща без чясно (вероятно газово — б. м.) светло. Ето ти едната нога на шарланът му се скърши, а от другата не малко кривит (куца — б. м.), против нея стоит друго масло, слънчогледно ли или памучно, що идет от Европа.»[141]

Кукуш престана да се развива като промишлен център. Тъкачеството на платна пропадна безвъзвратно. Останалите занаятчийски отрасли не изчезнаха съвсем, но под ударите на европейската конкуренция изгубиха по-предишното си значение. Немногото занаятчии — ковачи, бакърджии, тенекеджии, обущари, папукчии, въжари, мутафчии, бояджии, грънчари и др. — не работеха вече за широк пазар, а задоволяваха само ограничените нужди на самия град и околните села.

Упадъкът на ръчно-промишленото производство даде отражение и върху селското стопанство. Докато при развитата памучно-тъкачна промишленост Кукушкият край произвеждаше много памук (бубайк) и дори закупуваше памук от Серско, към 1870 г. памук все още се обработваше, но се изнасяше в Солун в суров вид, а малко по-късно престана и да се сее. Намаля също така производството на сусам.[142]

Поради редица причини изпаднаха в криза и други отрасли на селското стопанство. В целия Кукушки каймакамлък особено в Гевгелийската нахия, силно беше застъпено бубарството. В града мнозина от жителите, в това число занаятчии и дребни търговци, отглеждаха през сезона буби. Във Влахчовата бахча имаше голяма и солидна постройка, предназначена специално за отглеждане на бубите при самата суровина. Както изтъква Шапкарев, отглеждането на «копринодавски буби» в Гевгелийско беше главният поминък на населението. «Но от няколко години — пише той — не виреят и те (бубите — б. м.), та людето са попарени како с гореща вода.»[143]

[141] В. Македония, год. IV, бр. 35 от 26. VII. 1869.
[142] В. Македония, год. IV, бр. 48 от 9. V. 1870.
[143] Пак там.

В Кукуш и в Карадашката нахия поради благоприятните почвени и климатични условия развито беше и лозарството. Особено хубаво и сладко грозде се произвеждаше в чарналските махали на Круша планина. Турците, както пише Шапкарев, преработваха гроздето на «петмез и киселина» (гроздова туршия — б. м.), а българите — на вино и ракия. От онова време бяха останали в Кукуш грамадните по размери дъбови «корита», които побираха от сто до сто и петдесет товара грозде. Още в края на 60-те години лозарството в Македония изобщо и в частност и в Кукушко почна да запада. Виното и ракията бяха обложени с извънредно висок гюмрук (акциз — б. м.). В една дописка от Велес, която напълно важи и за Кукуш, дословно се казва: «Лойзарството, с което повекето от жителите от незапаметно време ся поминуваха, днес се повреди по причина на гюмрука, който текущата година им се наложи да плащат повеке, отколкото виното и ракията ся продават. Защото ракията. . . я продават от 70 пари до 2 гроша оката, а гюмрук плащат три гроша, виното продават от 15 до 20 пари, а гюмрук плакят от 40 пари.»[144] При такава данъчна политика лозарството естествено не можеше да се развива. При това в Турция почна да се внася без някакви пречки евтин спирт, произвеждан от картофи, ръж, меласа и др., който сериозно подбиваше натуралните спиртни напитки. Гроздето и овощията не намираха лесен пласмент. В Карадашката нахия, както бележи Шапкарев, имаше «и въгленаре, брашнаре и разни други дребнички поминурии, како кираджилък с докошки и пр.»[145]

Основно занятие на селяните, българи или турци, в Кукушкия каймакамлък, особено в същинската Аврет-хисарска каза, беше земеделието и скотовъдството. В Кукушко се раждаше висококачествено жито и се отглеждаха доста много овце в полустепния район между селата Енево и Крецово, а рогат добитък за месо — в Карадашките поля. Свиневъдството съвсем не беше застъпено. Нашите извори по онова време не говорят нищо за обработване на тютюн, макар че през XVIII в. тютюневата култура да е била доста разпространена, особено в Карадага. Трябва да

[144] В. Македония, год. I, бр. 22 от 29. V. 1867.
[145] В. Македония, год. IV, бр. 48 от 9. V. 1870.

се приеме, че тютюнообработването по една или друга причина е било изоставено. Стопанската криза беше засегнала сериозно и зърнените храни.

Шапкарев, като рисува упадъка на промишлеността и занаятите, поставя въпроса: «Сега що още ни остануват?» И отговаря — «воловете и нивите да ги ореме, да се мъчиме и със големи мъки едно парче хлеб ячмен да ядеме. Нъ и него гледаме, европейците ке ни го земат. В нашите страни — продължава Шапкарев — повекето сме чифчии (земеделци, б. м.); ораме, копаме, се мъчиме, женйеме, вършиме и житото им го носиме в Солун, та им го продаваме на европейските самсари — евреите, и повекето пъти на зиян (загуба, б. м.). Сега слушаме, че в Солун излегла една машина за вършене, която може да погълне работата на половината жителство.»[146] Тази нерадостна картина на стопанския упадък навява песимистически настроения у Шапкарев. «Догде от една страна — шише той — ний ся грижиме да се обогатиме умствено, от друга страна жялно и много жалко за нас, осиромашваме, така що может да дойдет время да останиме голи тела на голи сухи и опустени могили.»[147]

Общият стопански упадък в Кукушкия край даде неблагоприятно отражение и върху търговията, макар че кукушки търговци продължаваха да посещават близки и далечни панаири. На едно прошение до султана Абдул Меджид, подписано от събрани из разни краища български търговци на Узунджовския панаир, с което заявяват, че не признават патриаршията, сложили са подписи и четирима кукушани.[148] На Серския панаир, където беше пусната подписката в полза за Българската община в Солун, са дали дарение следните четирима кукушани: Нако Станишев дал 2 лири, или 212 гроша, а Никола Георгиев, Атанас Кушовалиев и Манол Архимандритов — по една бяла меджидия, или по 21 гроша.[149] Горните два случая, за които имаме сведения, показват, че панаирите не се посещават масово от кукушки граждани. Освен това на панаирите не се изнасяха произведенията на местната промишленост, а търгуваха повече с продуктите на селското стопанство (вълна, кожи,

[146] В. Македония, год. III, бр. 35 от 26. VII. 1869.
[147] Пак там.
[148] В. България, бр. 81 от 5/17. IX. 1860.
[149] В. Право, год. 5, бр. 12 от 18. V. 1870.

сирене и други такива) или пък дребни занаятчии (опинчари, папукчии и др.) посещаваха пазарите с надежда да пласират изработените от тях кожи.

Причина за стопанския упадък на Кукушкия край и на цяла Македония бяха, от една страна, гибелната за ръчната промишленост митническа политика на турското правителство, а, от друга страна, съществуващата несигурност, изразена в пладнешки грабежи, разбойнически нападения и насилия от всякакъв род, които най-сериозно спъваха стопанската дейност на населението.

* * *

Ярка картина за непоносимото положение на Кукушкия край през 50-те години ни дава тодоракчанинът Христо Николов Македонски. През 1852 г. осемнадесетгодишният Христо отива да продава сапун на джумайския пазар Щемница, административно седалище на Карадашката нахия. «На пазара — пише той в записките си — направих доста хубава работа, сиреч продадох сапуна и се стъкмих да се върна в село, у дома си. Бяхме тръгнали неколцина другари, с нас беше и съселянина ни хаджи Гого. . . Заприказвах се с тоя последния нещо, другите ми другари вървяха доста напред пред нас. Когато наближихме турското село Раяново, силен дъжд заваля и ние стегнахме конете да вървят побързе. . . Трябваше да минем следователно с разярени коне през с. Раяново и тъкмо пред сборището на турските аги, известно под името: Кьошкът на есир (пленник — б. м.) Али.» При бързото преминаване на конете били опръскани някои от агите. «Ядовити и безобразни псувни, пуснати по наш адрес — разказва Македонски, — долетяха до ушите ни, няколко пищове изгърмяха подире ни. . .» «Дивите тия аги счели случайното туй опръскване за кръвна обида и решили жестоко да отмъщават.»[150]

Потърсен още на другия ден, Македонски своевременно се укрил в къшлата (кошарата — б. м.) на Георги Сърбака. След 10—15 дни турските бабаити заловили хаджи Гого на връщане от пазара в Кукуш и го убили по най-зверски начин: отрязали му ръцете, извадили му очите и разсекли

[150] Македонски, Хр., пос. съч., стр. 8—9.

тялото му на парчета, Скоро след това пострадал укривателят на Христо Македонски.[151]

«В онова време — разказва Хр. Македонски — по нашите места ходеше като кърсердар с двадесетина конници някой си Хайдараа, арнаутин по произхождение, настоящи разбойник, човек, що можеше всичко безнаказано да върши. Единият от двамата му синове беше субаша, а другият — поляк, пазач в селото Долни Тодорак. Двамата тия хайдарови синове почти всеки ден ходеха в къшлата и къщата на Георги Сърбака, от гдето взимаха и завличаха сирене, мляко, масло, агнета, разбира се, без пари.» Пред перспективата да бъде един ден напълно опропастен Сърбакът отказал да хрантути повече тези пладнешки хайдуци. Тогава те влезли в къщата му с цел да го убият. Сърбакът обаче изпреварил, застрелял с пушката си единия от братята и избягал. Научил за станалото, Хайдараа пребил до смърт старата му майка, ограбил цялата къща и отблякъл стадото му.[152]

Христо Македонски, за да се избави от преследванията на раяновските аги, избягал в Солун и там престоял четири години — до 1856 г. След завръщането си Христо се заловил с брата си за търговия. «През 1859 г. — пише той,— когато с Георги Балабанов отивахме в село Сармусаклий, Серско, да купим, товарим и донесем памук, посрещнаха ни трима турци-кеседжии. . . и след като ни безчеловечно изтезаваха и мъчиха, обраха ни всичко, що носехме. А у мене беше тогава почти целият капитал, що имахме с брата ми.» На следната 1860 година, на връщане от Порой, където продал стоката си (сапун и памук), пак бил обран до стотинка от някой си хайдук Рахманаа и двама други турци. Тогава Хр. Македонски заедно с близкия си другар Манол Наков, обран също така от турци при с. Амбаркьой, решават да станат хайдути и да мъстят на турци-изедници.[153]

Приведохме дълги пасажи от спомените на Христо Македонски, защото в тях най-добре проличава какви неимоверни пречки спъваха нормалното обществено-икономическо развитие на Кукушкия край и на какви своеволия бяха под-

---

[151] Македонски, Хр., пос. съч., стр. 10.
[152] Пак там, стр. 10—11.
[153] Пак там, стр. 12—13.

ложени мирните граждани. Сведения за непоносимо тежкото положение на населението ние намираме и в някои тогавашни вестници.

Във в. «Дунавски лебед», издаван и редактиран от Раковски, в дописка от 15/27 август 1861 г. се дават сведения за вилненията на турски бандити, отвлекли пет деца от авретхисарските села за откуп; за грабителската данъчна политика на солунския управител Хюсни паша, който свличал всичко от гърба на бедните българи, за насилственото обменяне на кайметата (банкнотите—б.м.) срещу злато и сребро.[154] В друга една дописка от 12/24 септември 1861 г. се съобщава, че за заробените от авретхисарските села момчета «веки никакъв глас ся не чюва — явно чи злодейцити са ги избили! Пътищата — се казва още в дописката — са затворени на секаде от злодейцев и не минува ден да не стани кръвопролитие и обир, а най-паче на бедните кираджии.»[155]

Вестниците, които излизаха в Цариград, от страх да не бъдат спрени избягваха да дават сведения за насилията на турските власти и за вилненията на турските разбойници. «От няколко време насам — пише в. «Македония» в бр. 14 от 1. III. 1869 г. — някои от дописките ни извън турят ни в едно твърде трудно положение пред длъжностите ни към законът на пресата и пред тази към народа ни. Жителите от някои места ся оплакват и горко ся оплакват и ни молят да не заграждами и тойзи самийт достъпен за тех път да изкажат своите обиди и страдания, дано би така да дойдат по-лесно и по-безопасно до знание на императорското правителство, от което те очакват всяко облекчение на тежкото си, както казват, състояние.» Най-сетне редакцията на в. «Македония» се решава да хроникира голите факти, като изпуска «всички съждения и оценения, що съдържават някои от тези дописки». Ние привеждаме извадки от тази печална хроника, за да стане ясно в каква обстановка на пълна несигурност живееха и работеха жителите на Кукушкия каймакамлък. Фактите се отнасят за 1868 и 1869 г.

«Януари 1868 — В Дува-тепе . . . един кукушянин по име Русе биде обран.»

«След 15 дни, двойца гьолбашяне, единийт името му Дельо, бидоха такожде обрани, на кои им се зеха 45 лири.»

---

[154] В. Дунавски лебед, бр. 48 от 28. VIII. 1861.

[155] Пак там, бр. 52 от 26. IX. 1861.

«В село Даутлия . . . 1 чяс на запад от Кукуш, 5—6 мина злодейци влезоха в къщата на Георги-кяя, обраха му я и му зеха 20 000 гроша, а он сам едвам с бегайне откина си живота. Окаяннийт Георги Кяя незабавно ся поплака на надлежната власт, но затова повике прия възмездието си! като лежя он (вместо злодейците) 55 дни в тъмница . . .»

«**Март 1868** — В село Аматово влезоха в къщата на покойнаго Стойка, убиха го и обраха му къщата и от злодейците един биде убиен, кого другарите му го скриха.»

«**Май 1868** — Тройца кукушяне търговци: Ташо Пантов (Пандов — б. м.), Георги А. Кушовали и Христо Г. Тишин, идеещем си от Гевгелия за Кукуш. . . близо при с. Мачуково, по 11 часа дене, бидоха обрани с все стока и пари, и конье, и тефтери и пр. Обраните търговци ся поплакаха на властта, но напусто.»

«**Юни 1868** — В Карадачката каза, юручките махали (села) един турчин, като си дошъл от нивата, нападнали го злодейци, изсекоха го пред очите на съпругата и децата му, кои, ако не избегали, не ке откинели и они».

«**Юлий 1868** — Друг турчин падарин от Карадачко село Караахметлия, биде убиен на сред-пладне.»

«**Август 1868** — Един солунски евреин, касапин, като излегъл от Солун по вън да си купуват добитъци дошел до село Авретхисар-Женско, а от тамо до друго близне село — Гърбашел, в 1/2 час разстояние загина на пътят, не ся виде ни човек, ни трагът му; и до днеска нема го.»

«**Декември 1868** — от тоя месец как що се видит начинат да ся поумножават злодеянията.»

«Мегю Рошлово и Серчелия, карадачки села, обраха ся пет мина карадаклии. След 1/2 чяс друзи 7 мина такоджe бидоха обрани на същото место. Обраните ся поплакаха на хюкюматът, а за това същите бидоха наказани със затвор, за удоволетворение на загубата си.»

«На искрай Карадагът, пред Божикнийт (коледния) четвъртък колко търговци, или друзи пазарджии минали за Бараклийската Джумая, все бидоха обрани и, според казването на некои от обраните, тия дни на това место ся обрали 70—80 души търговци и други пазарджии, между оваи троица кукушяне, Георги Тенов, Иван Георг. Гръков. Някои от обраните обадили на тамошните стражари-дервенджии, нъ уж не било аслия (истина)!»

«10 минути от Полин (Дориян) вънка, един товар чохаджийска стока на Стерия Чохаджия от същийт град, ценяемая за 12 000 гроша, биде грабната.»

«След три дни, 1/2 чяс от Полин, на кукушкий път двоица кукушяне, един чяракчия (опиничар —б. м.) Христо Сулев и един търговец Мицо Наков, отиващем на пазар в Полин, бидоха обрани. Двоица кукушяне, бакали, Атанас х. Николов и Христо Васков на солунскийт път . . . ся обраха.»

«На рамазана в карадачно село Стемница (Щтемница — б. м.), на Топчи Алия, влезоха да го убият и оберат, нъ едвай с много мъки защити имота и живота си.»

«Преди да свършиме 1868 год. — се казва в дописката, — нека забележиме и следующето: Един злодеец Неби-чауш, а с негово име и други, правят безбройни злодеяния; по селата си разхвърлят и събират

редовни данъци, напр. реченатa годинa сa ся зели от следующите: В село Стрезово, 1/2 час от Кукуш, от Дине чобан — лири 10, от Чифут Никола освен други шеове (неща — б. м.) и лир. 5, от Азманова — със шеове и лир. 10; от карадачко село Тодораци — лир. 80; от село Междурек — от Трая Гоцев — лир. 5, от поп Пеце — лир. 6, от Стояна Траянов — лир. 7; от с. Кушово от Хад. Бимбашия — лир. 20, от Сеит ага — лир. 15. И от други турци и християни редовно си земат, кои що страха ради Йидейскаго не изповедват» (не явяват — б. м.).[156]

Що се отнася до произшествията през 1869 г., сведения се дават само за месец февруари, но и това е достатъчно, за да добием представа за изключителните своеволия и насилия, вършени над мирните граждани.

«На Гелемерската страна — се казва в дописката, 3 часа на изток от Солун, един грък биде заклан. На Караазмак и това близо до Солун друг грък ся закла. На Айвасилгьолю 4 часа до Солун (на половината път между Солун и Кукуш — б. м.), двоица на друма ся заклаха.»

«На Балджянския път(пътя за Кукуш—б. м.)четворица злодейци— продължава дописникът — хванаха пътя, та 7 мина обраха» — Илия от Кукуш, неколцина карадаклии и трима други пътници. «Илия, понеже пръснал да бега, стигнали го с конете, та го заклали и главата на две части му здробили, после го съблекли и му зели колко що нашли 100 лир.» Използувайки разправата на разбойниците с Илия, останалите пътници успели да избягат. «Поплак и давия ся чини на Солунский валия; нъ, що биде? — нищо и никакво! Злодейците затвориха в хапсана, а свидетелите — в катилханата (затвор за убийци — катили — б. м.)!»

«Близо до македонско Енидже, 8 часа на з. от Солун, двойца бидоха заклани. На Гевгелийската каза, кукушкий санджак, един туркмен, ранен и окървавен на много места по телото и със скършена ръка, ся донесе полумъртъв на Кукушкийт хюкюмат пред два-три дни. Убийците зели 5—6-те лирички, що си имал, и го оставили. Другийт ден в Алексово, карадашко село, влезоха в къщата на Кара-харизана. Него изпосекоха а съпругата и снахата му прободоха до смърт и обраха къщата. Край село Айдарлия едно овчарче ся уби.»[157]

«Овие са — пише в заключение дописникът — некои само от извършените в забелезаното време злодеяния, които само случайно некак ни влегли в нашите уши.»[158]

А колко са били обраните, битите и насилвани, които от страх пред репресии не са смеели и да се оплачат, колко злодеяния са били извършени, без да станат обществено достояние, можем да си представим! Заслужава да се отбележи, че, между потърпевшите има и немалко турци. От дописката личи още, че нито едно злодеяние и убийство не е било разкрито, че нито един разбойник и убиец не е бил наказан, докато

156 В. Македония, год. III, бр. 14 от 1. III. 1869 г.
157 Пак там.
158 Пак там.

много често битите и ограбените са хвърляни в затвора. При такова отношение на турските власти към пладнешките хайдуци и убийци безполезни са били всякакви оплаквания.

При некадърността и безсилието на турските власти да се справят със съществуващата анархия стопанското развитие, което и без това се намираше в дълбока криза, беше още повече спънато. «Тия случки и други подобни тем събития — се казва в горната дописка — уплашиха народонаселението до толко, що търговията днес. . . хвати да си сбират крайщата и да ся ограничяват в по-малък кръг. Пословицата «клади си главата в торба, та излези по вън» сега на секого е в устата. . . Поплак и давии сме чинили на надлежното място не еднократно. . . Всичките наши гласове останаха и останват «глас вопиющаго в пустине!»[159]

* * *

В наличните извори ние не намираме конкретни сведения за положението на народните маси — по-специално на селячеството. Като имаме пред вид кризата, обхванала през 60-те години Кукушкия каймакамлък, можем с право да заключим, че широките народни слоеве с мъка са свързвали двата края. Най-тежко е било положението на селяните чифлигари, които работеха като яръмджии (изполичари) по чифлиците. А, както се изтъкна по-горе, селата в Кукушко с малко изключения бяха чифлици, собственост на едри земевладелци. Не трябва обаче да се мисли, че селяните до един са били лишени от собственост и са работели като полуроби на чужди земи. Данните говорят, че по онова време съществува вече имотно неравенство и класово разслоение сред селската маса.

Селата Горни и Долни Тодорак не бяха чифлици. Там, както показват записките на Христо Македонски, имаше и по-заможни селяни, които се занимаваха дори и с търговия. Същото нещо важи и за други карадашки села, като Моравци, Междурек, Мутулово, Планица, както и за по-големите села на Гевгелийската нахия: Гевгели, Сеово, Мачуково, Стояково, Богданци, макар че част от земята им да е била чифлик на някакъв ага.

---

[159] В. Македония, год. III, бр. 14 от 1. III. 1869.

Изворите говорят съвсем определено за наличието на селски чорбаджии, като например в Гевгели, Мачуково и др. Заможни селяни-собственици се срещаха и в полските селачифлици. Фактът, че са били задигнати от Георги кяя 20 000 гроша, а от двамата гьолбашяна 45 лири, че са били облагани от разбойниците с данък до десет лири (сума, немалка за онова време!) Дине Чобан, Атанас Азманов и др., че драгомирският патриот Димитър Байлоз е построил със свои средства, макар и скромна училищна сграда, показва ясно, че над бедната рая тук-таме се издигат по-заможни селяни.

За материалното състояние на кукушани и за непоносимото положение на селските маси сведения, макар и доста оскъдни, ни дава Егор Южаков. През първите дни на своето пребиваване в Кукуш Рачински и Южаков гостуват предимно в домовете на по-заможните градски първенци. Къщите със своята изрядна чистота и постланите с килими и черги стаи правят впечатление. Във всеки дом домакините слагат пред гостите богато ядене, ракия и вино, черпят ги със сладко и кафе. Гостите руси отначало остават с впечатлението, че кукушани живеят добре, но след като опознават градеца, те виждат, че повечето граждани живеят бедно и в оскъдица.[160]

Южаков рисува положението на селяните в Кукушко, както по всичко личи, не по свои собствени наблюдения, а по разказите на кукушани. Земята по сведенията на Южаков е раздадена или е в ръцете на монополисти-турци било в пълна собственост, било под аренда. Българинът земеделец взема от земевладелеца земя под наем или на изполица срещу една трета от урожая. Както ни съобщава Южаков, при неурожай турчинът земевладелец иска си наема и нещастният земеделец трябва да се разплаща с недвижими или движими имоти. Ако пък не може да върне взетия заем, селянинът длъжник трябва да отиде в дома на заемодавеца като роб — често с цялото си семейство, и търпейки гаврите на бея, да отработи задължението си. Дали точно такова е било положението на бедните селяни, не можем да кажем. Важното в случая е, че кукушани схващат и рисуват хала на бедния безимотен селянин като непоносимо тежък. Южаков привежда по думите на самите потърпевши и случаи на открито на-

[160] Сп. Современник, кн. 10 от 1860, стр. 206.

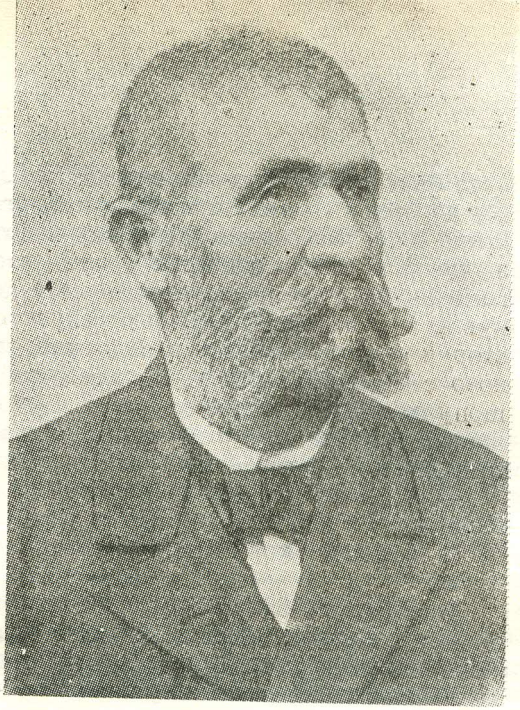
силие над българската рая — дава пример за отвличането на годеница-българка. Изход от това положение както кукушани, така и Южаков, виждат в хайдутството и в отмъщението.[161]

По времето, когато Южаков е бил в Кукуш, положението на селяните чифлигари действително е било много тежко. Слабата доходност на селското стопанство караше беговете чифликсайбии да засилят експлоатацията над чифлигарите до крайни предели, за да запазят по-раншните си доходи. По това време именно почва преминаването на турски чифлици в ръцете на «гъркомисленици и евреи», дори и на българи. Турските бегове само чрез безмилостното ограбване на селяните се мъчеха да запазят чифлиците си.

При неописуемия материален и морален гнет над чифлигарите, при вилненията на разбойници и деребеи, от които еднакво са страдали и селяни, и граждани, действително нищо друго не е оставало на преследваните и оскърбени раи освен пътя към хайдутството. В Кукушко обаче липсваха условия за масово хайдутуване. Ниската, сравнително малка и гъсто населена с турци Круша планина не можеше да приюти хайдути. Затова ония кукушани, които било в положение на самоотбрана, било за да отмъстят на насилници-деребеи, грабваха оръжие, убиваха или наранява самозабравили се турци, бягаха далеч от родния си край — понякога чак в далечна Румъния. При такива случаи забягнаха в Румъния Гоце Делииванов и други. Дори типични хайдути, като тодоракчаните Христо Николов Македонски и Манол Наков, отиват да хайдутуват в Пирин и Малешевията при Стоимен войвода и Илью войвода, но да се задържат в родния си Карадаг не могат и не смеят.

В записките си Христо Македонски подробно обяснява защо е станал хайдутин. С това той ни дава психологическата картина за формирането на хайдутството изобщо. Преследването му от раяновските аги, зверското убийство на х джи Гого, нападението на Хайдаровите синове над Георги Сърбака и зверското умъртвяване на Сърбаковата стара майка, бягството му в Солун, обирането му на път за Серско, повторното му обиране на връщане от Порой — това са били отровни стрели в дълбоко нараненото сърце на младия

[161] Сп. Современник, кн. 10 от 1860, стр. 206—208.

ХРИСТО МАКЕДОНСКИ

Христо. Ето как Христо Македонски предава душевното си състояние след последното му обиране. «На връщане оттам (от Порой — б. м.), като стигнах при селото Кеседжичифлий, излязоха из находящата се там наблизо гора трима турци, между които познах хайдук Рахманаа... Аз скръцнах със зъби, но немаше какво да правя сам и без никакво оръжие. Реших да се не противя, за да се избавя жив, като се заклех в душата си, че няма вече да търпя такъв живот и подобна търговия. Трима турци, твърде опитни в занаята си, обраха ме по всички правила на изкуството — не оставиха в джоба ми ни счупена пара, взеха ми новия ямурлук и ме пуснаха да си ида. Срамувах се аз от себе си и мъчно ми беше, унизително до оня край ми се виждаше да отида у дома си и да кажа, че пак са ме обрали . . . Не ми се щеше да се връщам даже в къщи, а исках да може някак направо да тръгна за гората. Връщам се аз у дома, но убит духом... Вървех и решавах съдбата си. Отмъщение, отмъщение и само тая дума се търкаляше из устата ми. За нищо вече не мислех. Родното село ми се виждаше като пъкъл и тежко ми беше да гледам смире

ната българска рая да работи денонощно за грабителите си без да бъде сигурна за живота и имота си. Пирин и Рила е моето отечество, казвах, повтарях и потретвах в себе си, там аз ще да намеря поне една минута на волност и ще се броя господар на себе си. . . Върнах се у дома аз късно, развълнуван и умислен. Разправих накратко на домашните си за втория обир . . . , стегнах се на две на три, грабнах бъщиното си Сливенско шишане, което той кътал като антика, шопнах в пояса си два пищова, взех от майка си няколко гроша, изревах едно отчаяно «Сбогом» на всички в къщи и припнах у Манол Наков.

— Аз вече не мога да търпя, бай Маноле, стегай се да вървим.

И Манол Наков беше действително готов за всяка минута».[162]

Така през 1860 г. Христо Македонски и Манол Наков станаха хайдути, после се озоваха в легията на Раковски и заживяха в Румъния като хъшове, готови да вземат участие във всяка революционна акция. Те последователно участвуваха в четнически нашествия, Втората българска легия, четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и Сръбско-турската война в 1876 г.

Към края на 60-те години революционни организации по българските земи не съществуваха — не бяха назрели още условията за това. Първите масови комитетски организации изникнаха в Средногорието, в чисто българските селища по полите на Родопите и по полите на Стара планина от Ботевград и Тетевен до Търново и Сливен — в места с будно население. Революционната мрежа не обхвана Източна България, където българското население беше по-изостанало в развитието си и беше силно примесено с турски и гръцки елементи. По същите причини революционната мрежа не се разпростря и в Македония. Революционни организации нямаше даже и в Западните покрайнини на България.

В Кукуш с борческото си население, което с чест изнесе жестоката борба с фанариотщината, биха изникнали без съмнение революционни комитети, ако имаше що-годе благоприятни условия за това. Кукушкият край беше съвсем близко до големия турски военно-административен център — Солун, където българският елемент беше съвсем слаб, а в същото вре-

[162] Македонски, Хр., пос. съч., стр. 13—14.

ме много отдалечен от Румъния — външната извънбалканска база на българското революционно движение. Извън това в Кукушкия каймакамлък близо половината население беше турско. Въпреки тези неблагоприятни условия в Кукуш са правени опити за изграждане на революционна организация.

Д-р Константин Дим. Станишев изказва в доста категорична форма предположението, че още преди Освобождението на България в Кукуш е съществувал революционен комитет, без да може да каже обаче как и от кого е основан. Според него и Левски е посетил Кукуш. — Млад човек с руси мустачки бил се настанил в къщата на Нако Станишев и в продължение на три вечери разяснявал на кукушани по какъв начин може да се отхвърли турският ярем. Това му дава основание да предположи, че младият рус човек е бил сам Левски.[163] За жалост това не може да се подкрепи с никакви документи. Досега не са открити материали, от които да личи, че Левски в своята апостолска дейност е обхождал Македония. Затова съвсем невероятно е Левски да стигне до Кукуш, а да отмине толкова много македонски селища, без да остане някаква следа. Вярно е обаче, че в Кукуш има наченки или по-право се правят наивни младежки опити за създаването на революционна организация още преди Освобождението на България.

Сведения за първите революционни наченки ни дава кукушанецът Иван Хаджиниколов, известен македонски деец— един от основателите на Вътрешната революционна организация. «Пораснал и движещ се в чаршията — пише Хаджиниколов в записките си, — можах да схвана лошите обноски на възрастните турци, на административните и съдебни чиновници, както и на дребеите турци към българите, които много пъти невинни страдаха. Всички тия впечатления се втълпяваха в паметта и душата ми и лека полека в мене зреше идеята за бунт против потисниците — турците, и когато през м. април 1875 г. прочетох във в. «Зорница», че в Босна и Херцеговина избухнало въстание против турците, развълнуван си казах: Ха, сега е време да въстанат всички българи и заедно с въстаналите бошнаци и херцеговинци да

[163] Станишев, д-р Константин, Спомени за гр. Кукуш, стр. 5, съхранявани като ръкопис в Етнографския институт при БАН.

изпъдят турците от Старопланинския полуостров . . . Заседнала вече тази мисъл в душата и съзнанието ми — продължава Хаджиниколов — аз почнах да мисля как ние от Кукуш можем да въстанем, и най-сетне дойдох до ясна представа за онова, което трябва да вършим, а именно, че трябва да се основе революционна организация, която да подготви населението за въстание.»[164]

Хаджиниколов поверява тайната си на бившия свой съученик Гоце Вангелов — Гърбавия, известен по-късно учител в Кукуш. Двамата решават да посветят в замисленото от тях дело бившите си съученици Ицо Вълчов, Вано Дупков, Кольо Тодоров и др. Това става през септември 1875 г. До края на годината посветените стават вече осем души. В началото на 1876 г. привличат още четирима свои другари от селата. Хаджиниколов предлага смел план за организиране на въстание: Всеки един от съзаклятниците да привлече по двама-трима свои роднини или познати от всяко село, да се съберат общо от града и селата до 3000 души, които, преоблечени, със скрити пушки да се отзоват в Солун и разделени на три отряда, да завземат Топхането, Едикуле и казармата — да станат господари на положението.[165]

Организацията на Хаджиниколов и неговите планове за въстанието имат явно наивен, даже детински характер. Единственият по-възрастен член на «организацията», двадесетгодишният Димитър Занков се е отнасял, както сам Хаджиниколов пише, с нескривана ирония към детинските планове за въстание. По всичко изглежда, в Кукуш са дочували нещо за революционната дейност някъде по българските земи и невръстни юноши, като четиринадесетгодишния Хаджиниколов, решават да създадат и те «тайна революционна организация» и да «вдигнат» въстание. До въстание работата, разбира се, не стига. Все пак Хаджиниколов приготвил знаме с надпис «Свобода или смърт», с което съзаклятниците са маршировали встаята на Гоце Гърбавия и са пели «Вятър ечи, Балканстене».[166]

Тези младежки опити за създаване на организация, кол кото и да са несериозни, показват какви настроения са се ши

---

[164] Спомени на Иван Хаджиниколов.
[165] Пак там.
[166] Пак там.

рели по това време в Кукуш. Възрастните, опитни в общест вените борби мъже разбират, че няма почва за започване на въоръжена борба, и затова стоят настрана, докато юношите-ентусиасти, за които морето е до колене, се заемат да съборят царщината на султана.

Записките на Хаджиниколов са важни и в друго отношение. Те са документ за състоянието на духовете в Кукуш в навечерието на Освобождението на България. Те отразяват надеждите и страховете на кукушани по време на Априлското въстание, Сръбско-турската война и Руско - турската освободителна война. Въстанието в Средна гора и Стара планина вдъхва радост и гордост у младия Хаджиниколов, а без съмнение и у всички кукушани. «По-късно узнахме — пише Хаджиниколов — как е било потушено въстанието и какви жертви дадоха българите. Униние и чувство на отмъщение в едно и също време ме обхванаха.» Нова надежда огрява кукушани, когато Сърбия и Черна гора обявяват война на Турция, и наново изпадат в униние, когато чуват, че войната

ИВАН ХАДЖИНИКОЛОВ

завършва неуспешно за Сърбия. Сърдят се дори на Русия, че не помогнала на своите сестри.[167]

Когато се открива Цариградската конференция, кукушани с интерес следят работата ѝ. «Същевременно — пише Хаджиниколов — почнаха да се носят слухове, че Русия се готви за война с Турция, и си казахме: «Щом Русия обяви война, свършено ще е с Турция.» Тревожехме се от обстоятелството, че обявяването на войната се бавеше. Най-после през април 1877 г. чухме, че Русия обявила война на Турция, и почувствувахме облекчение... Всички се радвахме на руските успехи, защото уверени бяхме, че ще се освободим от турците, но при неуспехите обхващаше ни униние и страх. До падането на Плевен времето прекарвахме изобщо тревожно — смесено с надежди. След пленяването на Осман паша се успокоихме и възрадвахме, а след пленяването на Вейсел паша и падането на Одрин без бой ние съвършено се успокоихме и освобождението ни считахме за осигурено. Вече почнахме да се готвим за посрещането на руските войски. . . Известието за сключването на Санстефанския мир ни увери, че освобождението ни е напълно сигурно, но тревожеше ни обстоятелството, че руските окупационни войски още ги нямаше в Македония.»[168]

Кукушани заедно с всички българи в Македония издигнаха високо глас на протест против интригите на турските власти и фанариотското духовенство в Македония, целещи да минират Санстефанския договор. «Всичкый българскый народ — се казва в апела на македонските българи до великите сили от 20 май 1878 г. — ся зарадва като видя, че желанията му се изпълниха и нуждыти му се удовлетвориха и ный всыте българе в Македония със силата на Св. Стефанскый договор чекахме с големо нетърпение освобождението си от беснующето още над нас турско варварство. Но на место това, за голема жал виждаме, че местныте власты от една страна, и гръцкото духовенство от друга, с различны средства изнудиха от некоы нашы невинны братья подписы, за да ги злоупотребат, като уверат Велыкыте Поручителны Сыли, че уж ны сме били гърци, и сме желаеле само улучшено управление, а не присъединението си с новоучреждаемото българско княжество.» Като протестират против тази

---

[167] Спомени на Иван Хаджиниколов.
[168] Пак там.

нагла лъжа, македонските българи настояват да се изпрати комисия, която да се увери на самото място, че техните «желания и нужди са общы и неразлучны с тыя на нашыти братія бльгаре, които населяват Мізія и Тракія.»[169]

Апелът бе подписан от събралите се тайно в Солун представители на българите от разните краища на Македония и подкрепен с печатите на общините. Печатът на Кукушката българска община е на български и на френски, а за «Представителы Кукушкы» са подписани Андон Хаджистойков и Михаил Хаджидинов.

Когато се заговорва за ревизиране на Санстефанския мир, кукушани наново изпаднаха в тревога. «. . . Една сянка от съмнение ни налегна — пише Хаджиниколов—. . . А когато узнахме резултата от Берлинския конгрес, гръм ни порази. Разочарованието и отчаянието ни нямаха край. Плаках безутешно като дете. Нямаше какво да се прави, трябваше да се примирим с положението.»[170]

---

[169] Иванов, Йордан, Български старини из Македония София, 1931, стр. 654—657.

[170] Спомени на Иван Хаджиниколов.

СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС. ПРЕДПОСТАВКИ НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ

Бедното население на Кукуш и Кукушкия край, което взе такова живо участие в борбата за ново българско училище и за черковна независимост, с болка и възмущение посрещна неправдата, извършена на Берлинския конгрес. Македония и Одринско останаха наново под властта на Абдул Хамид. В Берлинския договор сякаш за утешение на останалите под робство беше включен член 23, с който се предвиждаха някакви реформи. Прословутият чл. 23 гласеше: «Високата порта се задължава да приложи добросъвестно в остров Крит органическия устав от 1868 година.[1]. . . Подобни устави, приспособени към местните нужди . . ., ще се въведат и в другите части на Европейска Турция, за които настоящият договор не е предвидял особено устройство. Високата порта ще възложи на специални комисии, в които местното население ще бъде широко представено, да изработят подробностите на тези устави за всяка провинция.» Високата порта, преди да приложи изработените от комисиите проекти, трябваше да поиска мнението на комисията, учредена за изработването на органическия устав за Източна Румелия.[2]

Назначената от портата комисия изработи наистина проекти за реформи, но без да повика каквито и да е представители на местното християнско население. Проектът беше представен на Румелийската комисия в 1880 г. Комисията, след като внесе известни подобрения, препрати проекта, оформен като «Нов закон за виляетите в Европейска Турция» на портата, за да бъде приложен на дело. Законът провъзгласяваше равенство за всички граждани без разлика на вяра

[1] Органическият устав за о-в Крит беше изработен в 1868 г. от европейска комисия след въстанието в Крит в 1866 г.

[2] К е с я к о в, Принос към дипломатическата история, т. I, София, 1925, стр. 6—8.

и народност, неприкосновеност на личността, свобода на съвестта, национална просветна организация за всяка националност, реформиране на администрацията, модерно правосъдие, областни съвети с участие на изборни лица и т. н.[3] Но и този закон подобно на Хатишерифа и Хатихумаюна остана неприложен. Вътрешната революционна организация в своя «Мемоар» от 1904 г. дяде най-точна преценка за този празен документ от 1880 г. «Новият закон за вилаетите — се казва в Мемоара — при всички свои недостатъци, ако беше добросъвестно приложен, щеше да създяде нова ера за християните в Македония и Одринско . . . Но новият закон остана мъртва буква подобно на всички дотогавашни дипломатически актове, касаещи се до съдбата на християнското население в Турция. Той просто бе захвърлен в дълбоките торби на турската архива, отгдето се излиза само във вид на мухъл и прах.»[4]

Положението в цяла Македония, включително и в Кукушкия край, остана такова, каквото беше до Освободителната война, дори отчасти влошено, тъй като беговете и турските власти гледаха на българите със злоба и ненавист като на виновници за злополучната за тях война. Единственият резултат от «Новият закон за вилаетите» беше отделянето в края на 80-те години на Гевгелийската нахия от Кукушкия каймакамлък в отделна каза. До 90-те години обаче Гевгелийско остана неразривно свързано с Кукушкия край. Кукушката (Авретхисарската) каза и след това си остана значително голяма. В нея влизаха следните села — чисто български и смесени с турци:

В същинската Кукушка каза — Саламаново, Караджа Кадър, Айдарли, Крецово, Драгомирци, Казаново, Бейлери, Коджа Омерли, Миалево, Маловци, Врагитурци, Гърбушел, Енешево, Неманци, Гьол Ованси, Али Ходжилар, Даутли, Крондирци, Новоселяни, Шекерли, Гавалянци, Хърсово, Вардаровци и Чугунци бяха чисто български, а в Аджилар, Постолар, Женско, Амбаркьой, Калиново, Ирикли, Стрезово, Сеслово, Дурсанли и Алчаклисе покрай вековното българско население имаше по няколко къщи турци или цигани. В малките селца Шереметли и Саръпазар цига-

[3] Силянов, Хр., Освободителните борби на Македония, т. I. София, 1933, стр. 12.

[4] Мемоар на Вътрешната организация, 1904, стр. 10.

ните бяха повече от българите, а в Мирово имаше само десетина български къщи. В Карадашката нахия големите села Моларци, Долни Тодорак, Горни Тодорак, Мутулово, Междурек, Грамадна, Алексово и Тодорово бяха чисто български, а Планинца, Лельово и Рошлово — примесени с немного турци, докато в Раяново, Щемница и Рамна турско-циганският елемент преобладаваше над българския. В Кукушката каза имаше и доста — около 66 — турски села и махали от по няколко къщи, пръснати главно по Круша планина. По-големи турски села бяха Коркутово, Апейково, Папрат, Варлан и Армутчи, а също така известните под общо име Черналски махали (Чернал махлелери).[5]

Сигурни статистически сведения за населението в Кукушкия край ние нямаме, тъй като никакво редовно преброяване не е имало. Стефан Веркович, който преживя цели десетилетия в Македония и още в 1860 г. издаде в Белград своите «Песме македонских бугара», ни дава подробни сведения, събирани през 60-те години на XIX в. за населението на Кукушката каза. Но, както сам той признава, сведенията му не са съвсем точни. Според него българите в Кукушкия каймакамлък (заедно с Гевгелийската нахия, но без Карадашката) наброяват 31 881 души, а турци и помаци от мъжки пол — 12 671.[6] Ние използуваме статистическите сведения на Васил Кънчов, събирани през 80-те и 90-те години, макар и те да не са пълни и точни. Кънчов изчислява българското население на Кукушката каза (с Карадашката нахия, но без Гевгелийската) на 21 468, а турското — на 19 928 души. Населението на Кукуш според Кънчов наброява по времето, когато той е събирал сведения, 7750 души — 7000 българи и 750 турци,[7] а според съвременници кукушани градът в началото на XX в. е имал 12 000 души. В доклад на кукушката черковна община до екзархията от 1908 г. са дадени следните сведения за къщите в града: екзархийските — 1490, униатски — 60, сърбомански — 2, протестантски—6, мохамедански 150, или всичко 1728 къщи.[8] Като се има

---

[5] Кънчов, Васил, пос. съч., стр. 276—280.

[6] Веркович, С. С., Топографическо-этнографический очерк Македонiи, С. Петербург, 1899, стр. 16—19, 164—168.

[7] Кънчов, В., пос. съч., стр. 276—280.

[8] Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 246 (Българска екзархия), о. 1, арх. ед. 328, л. 315.

пред вид, че в една къща обикновено съжителствуваха три поколения, може да се приеме, че Кукуш действително е наброявал около 12 000 жители.

* * *

Възрожденският дух всред кукушани не пресекна и след Берлинския конгрес. В Кукуш не престана борбата против агресивните пристъпи на фанариотите и униатите, не намаля и неутолимата жажда за просвета.

До Априлското въстание и Освободителната руско-турска война турските власти проявяваха известна търпимост в борбата за независима българска черква. Когато братският руски народ подхвана войната срещу Турция за освобождението на българския народ, отношението на султан Хамидова Турция към българското население стана явно неприязнено. Турските власти съзнателно подкрепваха фанариотите и униатите в ущърб на екзархистите. Възползувани от това, фанариотският владика и униатските мисионери в Кукушкия край минаха в открито настъпление.

Преминаването на владиката Нил към унията, както видяхме, не увлече масово кукушани. В следващите години обаче някои села, за да се отърват от насила натрапения им фанариотин, приеха унията, а през 1877/1878 г. от страх пред турски репресии повечето села масово приеха униатството. Но само след две-три години, когато пряката опасност премина, селата едно по едно почнаха да преминават към екзархията, а в началото на 1884 г. десетки села масово се отвърнаха от унията.[9]

Фанариотите и католишките пропагандисти направиха всичко възможно, за да задържат позициите, спечелени по време на страшните за българското население години. По нареждане на фенерския владика Теоклитос турски заптиета пребиха от бой през 1880 г. учителя в с. Гавалянци, задето обучавал децата на български.[10] Все по искането на фанариотския владика кукушкият каймакамин затвори черквите в Мачуково, Сеово, Мързенци, Богородица и други

---

[9] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 20, л. 97, 263, 264; — доклади на архиерейски наместници и главни учители.

[10] Пак там, арх. ед. 15, л. 8.

села, задето не признават патриаршията.[11] Подложен беше на гонения и арести старият Атанас Кушовалиев, известен заслужил деец и борец против фанариотите още от 50-те и 60-те години. Той беше наклеветен като замесен в комитетски работи.[12] Побеснял от яд, че българите не го признават и не му плащат владичина, фанариотинът Теоклитос тиранизираше чрез кукушкия каймакамин бедните селяни. По негово искане много хора бяха изтезавани и хвърляни по затворите.[13]

Безсилен да задържи селяните към унията, униатско-католическият епископ Лазар Младенов наклевети селяните от с. Богданци като комити. Тринадесет души селяни заедно с учителите бяха арестувани, съдени и осъдени от военния съд в Солун на десетгодишно заточение. През 1886 г. наново бяха извършени масови арести в Кукуш и Кукушко, било защото не признават фанариотския владика, било задето се отказват от унията.[14] Въпреки гоненията униатите продължаваха да се възвръщат към екзархията. Някои села се отметнаха от унията в 1888 г., а други — в 1894 г.[15] В самия град униатите от година на година намаляваха. Към края на XIX в. според сведенията на архиереския наместник в Кукуш е имало 120 униатски къщи, а по сведенията на самите униати техните къщи били 213.[16] С основание може да се предположи, че едните са снижили, а другите са повишили броя на униатите. Правдоподобно е да приемем, че 90% от българите са били екзархисти и само 10% — униати.

Малцината униати в Кукуш не представляваха някаква опасност. Кукушани обаче с право виждаха във ватиканските емисари залостила се всред тях чужда пропаганда. Освен това честолюбието им силно страдаше от факта, че големите черкви в града и солидната училищна сграда бяха в чужди ръце. Засегнати бяха и техните материални интереси, тъй като униатите заедно с черквите и училищната сграда владееха черковните и училищните имоти и прибираха приходите им. Затова борбата против униатството се изрази главно в опити да бъдат отнети черквите и имотите им. Напа-

[11] ЦДИА, ф.246,о.1,арх. ед. 20, л. 55, 56, 57 — писма до екзарха от август 1880 г.
[12] Пак там, л. 59 — писмо на Ат. Кушовалиев до екзарха.
[13] Пак там, л. 97—102 — доклад до екзархията.
[14] Пак там арх. ед. 20, л. 109, 110, 263, 264.
[15] Пак там, арх. ед. 328, л. 325, 327, 332, 335, 336.
[16] Пак там, арх. ед. 168, л. 1—28, 82.

денията над униатските черкви, извършвани обикновено в неделни и празнични дни, завършваха винаги безрезултатно, понеже турските власти държеха страната на униатите и често натикваха в затвора участниците в антиуниатското движение. При едно подобно стълкновение «кукушане на 1892 година с камене биха владиката Лазар Младенов»[17].

Борбата против униатството беше подкачена по-енергично към самия край на XIX в., когато постът на униатски владика в Кукуш се заемаше от казанлъшкия българин Епифани Шанов. Тази борба обаче беше лишена от всякакъв верски фанатизъм, а се свеждаше до въпроса за принадлежността на черквите и техните имоти. Към 1898 г. повечето униати начело със Станчо Сиркаров се откъснаха от официалната униатска община, образуваха отделна община и в качеството си на «мнозинство» поискаха да вземат черквите и училището, а след това да станат екзархисти.[18] В борбата за черквите дейно участие вземаха българите-екзархисти, особено жените. По време на тези стълкновения бяха бити в черквата «Св. Бородица» владиката Епифани Шанов, настоятелката на католическите монахини — сестра Пурталес, и родната сестра на владиката.[19] По повод на последното нападение срещу униатите френският дипломатически представител в София направи постъпки пред българското правителство и обвини солунския български агент Атанас Шопов като инспиратор на антиуниатското движение. В доклада си до д-р Конст. Стоилов Ат. Шопов категорически отхвърля горното обвинение. «По кукушката работа — пише той — има да ви съобща, че агентството нето е давало инициативата, нето се пък бърка в тоя въпрос. Кукуш, дето има силна интелигенция и силна община, върши всичко на своя глава и на своя отговорност. Нето Солунската община, нето пък Екзархията е питана за това и кой може да влияе и да съветва кукушани? Това е особен народ, между който има доста богати и просветени хора. . . Кукушани обаче добре знаят интересите си и не питат и не слушат нето агентство, нето Екзархия.»[20]

---

[17] Бележки на поп Христо Танчев.

[18] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 168, л. 28, 29 — писмо на йеромонах Методий до екзарха.

[19] Бележки на поп Христо Танчев.

[20] БАН, Архивен отдел, ф. Атанас Шопов, 41, инв. № 67.

Председателят на черковната община йеромонах Методий в писмо до екзарха обяснява «кукушката работа» като домашно дело на униатите. Според него не Епифан Шанов, а отцепникът-униат Станко Сиркаров бил бит в черквата — поповете държели ръцете му, а владиката Епифан го налагал с бастуна си. Възможно е и това да е вярно, но още по-вярно е, че са били били и униатите начело с владиката им. Турските власти и сега взеха страната на униатите, арестуваха Станчо Сиркаров и мнозина други граждани, между които и Мицо Измирлиев, бащата на Христо Смирненски.[21]

Антиуниатските вълнения през 1898 г. бяха така масови, протестът на кукушани беше така силен, че турските власти се принудиха да направят нещо като анкета и поискаха да узнаят от кои са строени и чии са били черквите някога си. Кукушката община доказа, че черквите са строени от местното българско население, когато не е имало и помен от униатство: «Св. Богородица» в 1803 г., «Св. Георги» в 1834 г. Кукушани показаха ферман-разрешение за постройката на «Св. Георги» от 1833 г. и друг ферман от 1856 г. за постройката на черква на мястото на стария параклис «Св. Атанас», която обаче не е била построена.[22] Въпреки тези неопровержими доказателства турските власти при едно ново сбиване в черквата затвориха за кратко време черквите и училището и в края на краищата предадоха големите черкви на униатите, а на екзархистите оставиха малката черква (параклис) «Св. Атанас».[23] Отцепниците-униати станаха екзархисти. Заедно с тях преминаха към екзархията и трима униатски свещеници.[24] Един от тях обаче на следната година пак стана униат.[25]

За последен път униатството зарегистрира временен успех през тежката за българското население 1903 г., когато след солунския атентат и по време на Илинденското въстание станаха «последните грозни афери», т. е. когато бяха извършени масови арести и над българското население надвисна опасността от погроми. Тогава кукушките села наново приеха униата с интимната цел да получат покровителството на влиятелните пред турските власти католически среди. Ала и този път, след като премина опасността, селата с малки изключения пак се възвърнаха в «праотеческата вяра».[26] Униатството

[21] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 168, л. 29, 31, 43, 44.
[22] Пак там, л. 80.
[23] Пак там, л. 90, 99.
[24] Пак там, л. 39, 77.
[25] Пак там, арх. ед. 161, л. 16.
[26] Пак там, арх. ед. 317, л. 174.

се запази само в следните села: Горни и Долни Тодорак, Лельово, Алексово, Миалево, Калиново и отчасти в Морарци (50 къщи). Село Мутулово, станало униатско в 1903 г., през 1907 г. се върна в «праотеческата вяра».[27] Селяните от горните села вярваха може би с основание, че са се запазили от нападения на башибозуци само благодарение на униатството. В самия град останаха само 60 униатски къщи. Въпреки това униатското училище остана да съществува. За ръководители на униатското училище и на другите униатски учреждения конгрегацията пращаше учители-попове. В Кукуш за дълго се задържаха мосю Клонди и мосю Мишел, или, както кукушани ги наричаха, Мушиклонди и Мушмушел.

Приведеното по-горе ясно показва, че кукушани гледаха на унията като на временно средство за избавление от житейски несгоди и опасности. Упоритата им борба против униатството не беше продиктувана от някаква привързаност и любов към православието, а от желанието им да запазят във всяко отношение единството си с българския народ. Сам председателят на църковната община, кукушкият архиерейски наместник, с прискърбие отбелязва в писмо до екзархията за «верското безразличие» на кукушани.[28] Трябва при това да се изтъкне, че униатите в Кукуш и Кукушко не се откъснаха от българската народна общност. От края на XIX в., когато революционното движение в Македония от ден на ден разрастваше, униатите наравно с останалите граждани и селяни вземаха дейно участие във Вътрешната революционна организация. Дори униати, завършили Зейтинлика (френския католически колеж), работеха като активни революционери и войводи на вътрешната организация. Такива бяха кукушаните Никола Гърков и Мицо Кирлиев, Аргир Манасиев[29] от с. Сеово и др.

Владиката Епифани Шанов не проявяваше стремеж да вербува нови привърженици на унията. Той сам дружеше с православни и дори с ръководители на революционния комитет. При подчертаната религиозна индиферентност на кукушани изчезнаха всякакви различия между православни екзархисти и униати. Както ще имаме случай да видим, кон

[27] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. л. 176, 180.
[28] Пак там, 317, л. 183, 184.
[29] Аргир Манасиев премина след Първата световна война към създадената в България фашистка ВМРО.

сервативната политика на екзархията не допадаше на кукушани. Със засилване на революционното движение прогресивните сили в Кукуш съвсем са дезинтересираха от черковните спорове и бяха склонни да виждат враг по-скоро в лицето на екзархистките органи, отколкото в лицето на малцината униати.

* * *

Наследената от 50-те и 60-те години възрожденска традиция не изчезна и след Берлинския конгрес. Кукуш запази своя облик на будно културно-просветно огнище. Веднага след Освобождението на България десетина-дванадесет жадни за по-високо образование младежи постъпиха като ученици в току-що откритите гимназии в София и Пловдив. Някои от тях продължиха образованието си в чужбина и се завърнаха в България като едни от първите инженери, химици, юристи; един постъпи във военното училище, а други се върнаха в родния си град и станаха учители. Когато в 1882 г. се откри мъжка гимназия в Солун, а след две-три години и девическа, много юноши и девойки от Кукуш добиха солидно средно образование. В 1885/1886 г. излезе първият випуск на пълната мъжка гимназия. Едни от завършилите младежи станаха учители, други продължиха образованието си във висши училища. След три години дадоха първите си випуски девическата гимназия и педагогическият отдел при мъжката гимназия. От година на година броят на добилите средно и висше образование кукушани растеше. Малкият градец обаче не можеше да даде препитание на тези интелигентски сили. Млади кукушани отиваха на работа другаде, а някои се установяваха в България.

Поставени на здрави основи още от Димитър Миладинов и Кузман Шапкарев, кукушките училища продължаваха да се развиват. Както се изтъкна вече, кукушани правеха всичко възможно, за да привлекат в града си добри, квалифицирани учители. За известно време в Кукуш учителствуваше и копривщенката Нона Каблешкова, сестра на революционера Тодор Каблешков. Все по това време учител беше кукушанинът В. Шишков.

Слабата страна на училищното дело в Кукуш беше острата липса на средства. Кукушката община след втората уния

АТ. СТАНИШЕВ и учениците кукушанчета в Софийската гимназия

се лиши от приходите, които носеха попадналите в ръцете на униатите черковни и училищни имоти. Затова впрочем кукушани така упорито се бореха за възвръщането на черковните и училищните имоти. Наистина едни от учителите сега се наа значаваха и заплащаха от екзархията. Заплащането обаче на останалите учители и веществените разходи по издръжката н училищата падаха върху бедната община. Поради това учениците трябваше да плащат училищни такси, определяни според материалното състояние на родителите им. Въпреки тези трудности кукушани полагаха всякакви усилия да поддържат училищата си на високо равнище.

В първите години след Освобождението на България в Кукуш имаше две първоначални училища и едно трикласно. Малко по-късно беше открито още едно първоначално училище в голямата «Нова махала». Открита беше и забавачница, настанена в специална сграда — дар от Митре Кушовалиев в памет на покойния му син.[30]

В тези години в Кукуш имаше вече добре подготвени местни учителски кадри. През 80-те години учителствуваха кукушаните: Гоце Вангелов, стар доморасъл даскал; Иван Хаджиниколов, завършил търговското училище в Линц(Австрия), по-късно учител в Солунската гимназия и известен книжар в Солун; Христо Бучков, завършил султанския лицей в Цариград, учител по френски и турски език в Солунската гимназия, а по-късно драгоманин на българското дипломатическо представителство в Цариград; Никола Червениванов, учил в първата софийска гимназия, по-късно завършил химия в Хайделберг и за известно време преподавател във висшето училище; в Солун е учителствувал инж. Христо Станишев, учил в първата софийска гимназия, а след това завършил строително инженерство в Ганд (Белгия) — един от първите строители в свободното княжество; Христо Тенчов, завършил по-късно висшето училище, учител по математика в Солунската гимназия и главен инспектор на училищата в Македония; Дионисий Кондиларов, учител в скопското педагогическо училище и един от ръководителите на организацията в Скопие; Гоце Делииванов, учил в първата софийска гимназия, Гоне Ковачев, Христо Хърсовски и Туше Делииванов, възпитаници на солунската гимназия. По същото време в Кукуш работеха и немного външни учители, назначавани обикновено направо от екзархията. Между многото учителимъже през това десетилетие в кукушките училища работят само две учителки, и то външни.[31] Едвам в следващите години, когато излезнаха първите възпитанички на солунската девическа гимназия, числото на учителките — предимно кукушанки — нарасна и дори надмина броя на учителите мъже.

Между многото учители в Кукуш трайни спомени и следи оставиха: Гоце Вангелов, скромен труженик, който от юно-

[30] ЦДИА, ф. № 246, о. 1, арх. ед. 328, л. 280; К. Станишев, Спомени . . ., стр. 20.

[31] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 20, л. 66. К. Станишев, Спомени, стр. 19.

шеските си години до последния си час учеше децата на четмо и писмо; Туше Делииванов, учител и главен учител в продължение на тринадесет години—пръв ръководител на революционната организация до емигрирането си в България; Мицо Гълъбов, учител и активен участник в революционното движение до смъртта си; Никола Петров, учител от по-младото поколение, активен революционер с подчертана социалистическа окраска; Христо Икономов, Милан Тодоров, Дим. Неделков и др. Следи оставиха и дългогодишните учителки-кукушанки Райна Измирлиева, Мария Зенгилекова, Магдалина Хаджиделева — преки или косвени участнички в революционното движение. Не остана без следа и пребиваването, макар и често пъти краткотрайно, на външни учители — активни участници в революционната организация, като Стефан Димитров, Кочо Иванов, Никола Минцев, Славейко Нечев и Никола Янев. След Туше Делииванов в Кукуш служеха като главни учители Никола Пасков, Георги Варналиев, Никола Хърлев и Иван Липушлиев. Някои от външните учители, като Никола Хърлев и Милан Конев, женени за кукушанки, задълго заседнаха в Кукуш. Милан Конев беше тясно свързан и с Кукушката революционна организация.

От обстойните доклади на кукушките главни учители, от подробните годишни отчети и ревизионни листове ясно личи, че учебното дело в Кукуш и в околията е било поставено на здрава основа и е било в крак с изискванията на тогавашната педагогическа наука. Добре бяха уредени и селските училища, макар че повечето от селските учители бяха с тетокласно и непълно гимназиално образование. Главният учител на кукушките училища играеше ролята на околийски училищен инспектор, обикаляше селските училища, ревизираше учителите и в докладите до училищния отдел на екзархията даваше преценка за работата както на градските, така и на селските учители.[32]

Много кукушки младежи и девойки, завършили тетокласното училище в Кукуш и гимназията в Солун, отиваха като учители по селата в Кукушко, Гевгелийско, Дойранско, Демирхисарско, Драмско и Серско, дори и в Ксантийско и Гюмюрджинско. В Драмско почнаха своята учителска и революционна кариера Мицо Кирлиев, Христо Куслев,

[32] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 328, л. 322—337.

Тина Измирлиева — Паница и др. Кукуш беше културно-просветно огнище, което пръскаше искри на просвета — пращаше учителки и учители по цяла Югоизточна Македония.

Старото читалище такова,каквото го остави Кузман Шапкарев, в тези години беше преустроено или по-право възобновено на по-друга основа. По време на Априлското въстание и Освободителната война от страх пред обиск и конфискация книгите на читалището един-два пъти са били премествани от една къща в друга и най-сетне пръснати и укрити между гражданите. След като преминава опасността, читалището беше възобновено и продължи да съществува под формата на библиотека при училището, поддържана от училищното настоятелство и ползуващ1 еднакво граждани и ученици. Библиотеката за един западнал икономически градец като Кукуш беше сравнително богата.

В един отчет на кукушките училища до екзархията е даден инвентарен списък на съхраняваните в читалищно-училищната библиотека книги. Този списък ни дава възможност да видим колко разнообразни са били художествено-литературните, научните и обществените интереси както на тези, които са комплектували книжния фонд на библиотеката, така и на читателите. Както личи от списъка, в библиотеката широко са били застъпени български, руски и западноевропейски автори.

Извън многото повести и разкази, извън предназначените за юноши романи на Жул Верн, Майн Рид и др. библиотеката е притежавала редица шедьоври на световната литература — от античните класици до модерните за онова време автори.

В списъка фигурират античните класици в превод на Р. Горанов, Плутарховата биография на Ал. Македонски и житието на Климент Охридски от Теофилакт; Сервантес — Дон Кихот; Шекспир — Хамлет, Макбет, Кориолан, Юлий Цезар, Венецианският търговец и Комедия от грешки; Молиер—Тартюф, Скъперникът и По неволя доктор; Корней—Сид (на френски); Лесинг — Емилия Галоти; Гьоте — Фауст (на немски); Виктор Юго — Клетниците, Парижката Св. Богородица, Морски труженици и Анджело; Чарлз Дикенс — Оливер Твист. Застъпени са добре Дюма—баща и син, срещат се работи на Шатобриан, Евгени Сю, Алфонс Доде, Бернарден де Сенпиер, някои от които на френски език. В списъка намираме имена и произведения на редица руски класици: Карамзин — Бедната Лиза; Пушкин — Борис Годунов, Моцарт и Салиери, Скъперникът рицар и Капитанска дъщеря; Гогол — Ревизор, Женитба, Тарас Булба и Бъдни вечер; Тургенев — Рудин, В навече-

рието и някои повести; Толстой — Възкресение, Силата на мрака, някои повести и нравствено-философски работи; Чернишевски — Что делать; Крилов — Лудетина; Островски — Сираче без зестра; Достоевски — Малкият герой. В кукушката библиотека намираме още и новите за онова време автори Зола — Наводнение; Ибсен — Призраци; Зудерман — Чест; Хауптман — Тъкачи и др.[33]

Между многото научни трудове фигурират и две работи на Тимирязев — Учението на Дарвин и Дарвин като тип на учен човек; Гизо — История на цивилизацията; Бокл — История на цивилизацията; Аусер — История на реформацията, Нова история (на френски език — авторът не е посочен) и др. В списъка са дадени много биографии и съчинения за знаменити представители на световната култура,като Данте, Гутенберг, Леонардо да Винчи, Галилей, Шекспир, Молиер, Коменски, Ла Фонтен, Волтер, Лесинг, Гьоте, Байрон, Пушкин, Гогол, Дикенс, Юго, Толстой, Енгелс, Ласал, Прудон и др. Посочени са общо десетки книги: педагогически (22), научни (94), биографически и исторически (50), богословски (30), драматични (50) и белетристични — романи (47), повести и разкази (115), а също така и много периодични издания (21).[34]

Законът за цензурата в Турция забраняваше под страх на строго наказание разпространяването и четенето на редица «опасни» за империята на султаните книги. Въпреки това учителите библиотекари намираха начин да вмъкнат и някои «опасни» книги, като не посочваха автора на подобна книга или поизопачаваха заглавието й. Комунистическият манифест е даден като «Комунистически манифестации» от Енгелс. Името на Маркс, изглежда, е било много известно — известно даже и на невежите цензори, та затова никъде не се споменава. В списъка фигурира и бележитата работа на Дим. Благоев «Що е социализъм и има ли той почва у нас», но без да се посочва авторът. Без наименование на автора и с непълно заглавие е дадена знаменитата работа на Енгелс «Произхождение на семейството, частната собственост и държавата». Без автор е дадена и книгата «Социализмът и политическата борба». В списъка намираме още «Червен народен календар», работата на Плеханов «Преди 10 години», «За същността на конституцията» от Ласал, две работи на Кропоткин: «Към младите хора (на френски)», «Един век на очакване», следните работи на Толстой: «Що е изкуство», «Богу или Мамонту», «С какво живеят хората», «Писмо до комитета за грамотността», «Писмо на Толстой до N. N.» и «Възпоми-

[33] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 20, л. 29—36.
[34] Пак там.

нание за Чернишевски» от Короленко.[35] В библиотеката се е намирала и работата на Чернишевски за «Естетическите отношения . . .», която Никола Петров, учител и завеждащ библиотеката, лично е дал заедно с други книги на пребиваващия нелегално в града Дамян Груев.

Изброените по-горе книги ясно показват,че идеите на революционния марксизъм, на анархизма и толстоизма са вече познати, че всред кукушките интелигенти бушува идеен кипеж и че почва социално, макар и неизяснено още брожение за изменение на съществуващия ред.

В кукушката библиотека, както свидетелствува Никола Петров, са се съхранявали и други книги, като «Слово о полку Игореве», дидактичната повест в ръкопис «Кукушкият вампир», написана и илюстрирана от загиналия през 1903 г. революционер-интернационалист Милан Стоилов, бичуваща пиянството — прекомерната употреба на мастика.[36]

В разглеждания списък не са дадени широко популярните стихове на Ботев, «Под игото» на Вазов, «Записки по българските въстания» на Захарий Стоянов и други подобни. Това бяха действително «опасни» книги, известни дори на простите полицаи и затова разпространявани, така да се каже, нелегално. Старият кукушки книжар Дино Станишев първият кукушки самодеец и привърженик на всичко ново съумяваше покрай учебните помагала да доставя и тази забранена литература и тайно да я разпродава.

В Кукуш можеха да се получават само официално излизащите в Турция вестници. От българските периодични издания имаха достъп и се получаваха предназначените за учители списания «Светулка», «Картинна галерия за деца и юноши» и «Младежка библиотека». Получаваха се също така сериозните на времето си списания «Художник» и «Библиотека». На кукушани бяха известни и някои руски периодични издания, като «Нива» и др. С пълно основание можем да допуснем, че освен позволените в Кукуш са влизали и много непозволени вестници и списания.

Кукушките интелигенти — това бяха завършилите солунските гимназии, търговското училище и Зейтинлика в Солун, педагогическото училище в Сер и следвалите висши

[35] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 20, л. 29—36.
[36] Устни сведения на Никола Петров.

училища в София или чужбина — познаваха добре както руски, така и западноевропейските езици. За тях беше достъпна европейската преса, широко разпространена в Солун. С особен интерес кукушани следяха хода на Руско-японската война и развитието на Първата руска революция, като се осведомяваха от демократичните и социалистическите западноевропейски вестници. Кукушките интелигенти можеха да задоволят по-високите си литературни и научни интереси с разнообразната литература от еврейските библиотеки — частни предприятия в Солун.[37]

* * *

Икономическото положение на Кукуш и Кукушкия край след Берлинския конгрес не само не се подобри, но в някои отношения стана още по-лошо. Почналата още през 60-те и 70-те години криза в занаятите, промишлеността и селското стопанство още повече се засили и доведе до известни стопански промени, които с нищо не подобриха положението на народните маси.

Построената през 70-те години железопътна линия Солун — Скопие — Зибевче свърза Солун и Македония с Централна Европа. Свързан по море и суша с европейските индустриални страни и с далечния колониален свят, Солун стана антрепозит на всевъзможни колониални и фабрични стоки. През 1897 г. беше открита и свързващата Солун с Цариград линия, която минаваше край Кукуш. Железопътните линии улесниха проникването на фабричните стоки дълбоко във вътрешността на Македония. Градовете (Гевгели и Дойран) и селата, които спадаха в миналото в стопанския обсег на Кукуш, добиха пряка железопътна връзка със Солун и натам насочиха своята търговия. Поради своята непосредствена близост до Солун Кукуш беше наводнен с европейски стоки още преди постройката на железопътната линия край Кукуш. А и след построяването ѝ кукушките търговци намираха за по-износно да пренасят стоките си с коли направо от солунските складове до магазините, за да избягнат двойното товарене и разтоварване по гарите и платените услуги на комисионерите. И с най-бавните превозни средства—

[37] Устни сведения на Никола Петров, бивш учител в Кукуш.

биволски коли, стоките от Солун до Кукуш стигаха за един ден.

Конкурирани силно от европейските фабрични стоки, занаятите в Кукуш още повече западнаха. Тъкачеството отдавна беше забравено. Абаджийството и кожухарството бяха на път да изчезнат. В целия град имаше по един абаджия и кожухар. Не се разви и френктерзийството — в града имаше само двама шивачи, понеже повечето от тези, които носеха «френски» дрехи, купуваха за себе си и за децата си готови дрехи от големите конфекционни къщи в Солун — филиали на европейски фирми. В града съществуваха още три-четири бакърджийски работилници, които задоволяваха нуждите на града и околията от медни съдове, а при поръчка изливаха и бронзови камбани. Бакърджийството беше сериозно конкурирано от по-евтините емайлирани съдове. В града работеха четирима златари и часовникари, трима въжари и по двама-трима ковачи, арабаджии (майстори-колари), налбанти, сарачи, самарджии, опинчари, грънчари, тенекеджии, марангози (дърводелци), бояджии и по един чибукчия и тюфекчия (оръжеен майстор). В града имаше още четири-пет работилници за захарни изделия, доста много фурни, някои от които подобно на халваджийниците бяха държавни отгурбетчии-албанци. От всички занаяти в Кукуш самообущарството запази старото си положение. Кукушките папукчии и обущари работеха еминии главно за селското турско население и хубави, дори елегантни обувки, част от които се пласираха в Солун.[38] Занаятчии имаше и в някои по-големи села, като Моларци (28 души), Долни Тодорак (10 души), Мутулово (10 души), Планица (много зидари), Драгомирци (рибари), Гавалянци (рибари и рогозинари) и др., а многото цигани в с. Раяново бяха главните производители на клинци и подкови в околията.[39] В борбата за самосъхранение папукчийският еснаф създаде в 1907 г. «акционерно спестовно дружество» с участието на майстори, калфи и чираци. Тази взаимоспомагателна каса имаше за цел да притъпи и противоречията между майсторите собственици и работниците-калфи.[40]

[38] К. Станишев, Спомени . . ., стр. 6—7; Непечатани бележки на Туше Делииванов.

[39] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 328, л. 322, 325, 331, 334, 335 — сведенията са извлечени от доклада на училищни власти до Екзархията.

[40] Пак там, арх. ед. 317, л. 182.

След 80-те години дълбоки промени станаха и в селското стопанство. Памук в Кукушкия край не се произвеждаше вече. Дори и за личните си нужди селяни и граждани купуваха вносна памучна прежда и всевъзможни памучни тъкани. Западна съвсем и лозарството. Като изключим трима-четирима по-заможни кръчмари, които имаха по няколко декара лозя, мнозина граждани притежаваха по лозе от половин, един или два декара за задоволяване на личните им нужди от грозде. Част от някогашните лозя бяха изкоренени и обърнати в ниви. Старите дъбови корита гниеха разглобени по зимниците. От Кукуш не само не се изнасяше вино, но дори за нуждите на града се внасяше отвън — главно от Гумендже. Промишленото лозарство беше подбито от вносния евтин спирт. От спирта приготовляваха мастика, която стана основна спиртна напитка. Консумираше се също вносен, може би по контрабанден път, гръцки коняк. В околията лозарството се запази донякъде в карадашките села, а главно в черналските махали. Черналското грозде се продаваше в Кукуш и Солун като десертно и отчасти се закупуваше от кръчмарите за вино. Лозарите турци-койнари произвеждаха само петмез и го разнасяха по пазарите в кожени мехове.

От 80-те години нататък зърнените храни бяха основна селскостопанска култура в Кукушкия край. Кукушкото жито беше висококачествено — едро зърно, твърдо, червеникаво, и друг един сорт—усатка — с по-меко и по-бяло зърно. Сееше се също така ечемик, овес и немного царевица. Сусамът заемаше все още видно място в селското стопанство. В Кукуш се обработваше и мак, от който се получаваше висококачествен афион (опиум) и маково семе за шарлаган. По лозята и бахчите на Кукуш и на някои села като, Моларци, Мутулово, Тодораците, Планица и Грамадна, изобилствуваха облагородени черници. Клоните им се изсипваха още през май и не засенчваха ниско засетите култури. Във връзка с изобилието на черничев лист силно беше развито бубарството в града, в поменатите карадашки села и в някои села около Арджанското езеро. Само в с. Моларци годишно се произвеждаха над 15 хиляди кг висококачествени пашкули. От края на XIX в. беше възобновена старата тютюнева култура. Тютюнът се обработваше както в Кукушкото землище, така и в карадашките села Мутулово, Пла-

ница, Моларци и особено много в Кушово. Кукушкият тютюн по качество не отстъпваше на кавалския.[41]

На почвата на селскостопанската продукция в Кукуш съществуваше от по-рано и се разви към 90-те години известна промишленост. До 80-те години в града имаше «фабрика» за ръчно рязане на тютюн, която след създаването на тютюневата режия престана да съществува. Сравнително добре беше застъпена хранителната индустрия. Както се изтъкна вече, в Кукуш отрано имаше много маслобойни за сусамово масло (шарлаган). Макар и подбито в Солун от «френския» шарлаган (памучно масло), кукушкото сусамово масло все пак намираше пласмент. Към 80-те и 90-те години в Кукуш работеха, макар и с намален капацитет, около седемнадесет маслобойни. Не след дълго обаче една след друга се закриха десет маслобойни и останаха да съществуват само седем.[42]

Противно на маслобойната мелничарската промишленост в Кукуш се развиваше по възходяща линия. Вятърните мелници около Кукуш и водениците по р. Галик и Стара река през 90-те години бяха заменени с модерни мелници. Първата голяма парна мелница беше построена в Кукуш към 1890 г. След две години изникна до нея още една също така голяма парна мелница, след това бяха построени още три модерни нафтови мелници, а накрая се откри още една мелница за сусамов тахан и брашно. Кукушките мелници произвеждаха висококачествени брашна и грис, които се изнасяха в Гевгели, Дойран, Сер и особено в Солун, където имаха свои представители. Кукушкото брашно особено се предпочиташе от макаронената фабрика в Солун. Високо се ценеше и кукушкият грис.[43]

Въпреки западането на занаятите Кукуш запази своето значение на пазарно средище за обширната си околия. Тихият замрял градец се оживяваше в четвъртък — пазарния ден. Пазарът беше особено оживен пред и след жътва. Селяните — българи и турци, изнасяха за продан зърнени храни, добитък, грозде, плодове, дърва, дървени въглища, масло и др., а купуваха необходимите им сечива, занаят-

[41] К. Станишев, Спомени . . ., стр. 6—10; ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 328, л. 322, 324, 325, 327, 331.

[42] Непечатани бележки на Туше Деливанов; устни сведения на Христо Станишев и Дино Янев.

[43] Пак там.

чийски, манифактурни бакалски, и колониални стоки. Основните стоки, които селяните и гражданите купуваха, не бяха вече произведения на местната занаятчийска промишленост. Всички манифактурни и галантерийни стоки — от конци, ширити и копчета до фини памучни, вълнени и копринени платове — се внасяха отвън. Вносни бяха също така почти всички бакалски, колониални, кинкалерийни и железарски стоки. А и малкото занятчии освен грънчарите и опинчарите работеха също така с вносни материали.

* * *

Промените в икономиката водеха закономерно и до промени в социалното положение на кукушани. В първите години на робството имотното и класовото разслоение бе ясно разграничено — от една страна, турци-земевладелци, а, от друга — рая от изполичари и дребни собственици. С течение на времето почнаха да се отделят от раята единици от по-заможни земеделци и занаятчии, появиха се и търговци. Истинско имотно и класово разслоение обаче настъпи поне всред българската рая през първата половина на XIX в., когато в Кукуш и в по-големите карадашки села, като Моларци и Тодораците, силно се разви платнарската промишленост. Тогава над масата платнари (предачи и тъкачи), занаятчии и дребни земеделци се издигнаха шепа търговци-платнари, трима-четирима търговци на манифактурни и колониални стоки и не повече закупчици на зърнени храни и кожи.

След пропадането на платнарската промишленост няколкото забогатели търговци-платнари откриха маслобойни (шарлаганджийници) и с излишните си пари почнаха да закупуват земи (чифлици). Същото важи и за двама-трима забогатели от събирането и продажбата на кожи закупчици; и те станаха шарлаганджии и чифликчии. Закупуването на чифлици беше един от начините за влагането на парите в сигурен имот. Няколкото българи-чифликчии не превърнаха чифлиците в модерни капиталистически стопанства, а ги експлоатираха по стария феодален начин— даваха земята на изполичари срещу определена рента и в редки случаи сами стопанисваха част от земята с ратаи. Само един от кукушките чифликчии стопанисваше чифлика си с ратаи и беше известен като жесток експлоататор. Чифлиците, изглежда,

не носеха големи доходи. Българите-чифликчии от второто поколение отчасти бяха разпродали земите си, отчасти бяха ги заложили в разни банки.[44]

Както се спомена по-рано, всички села в Кукушко почти без изключение бяха чифлици. Големите карадашки села, като Мораpци и Тодораците, където част от земята от време е била собственост на селяни-земеделци, още към 80-те години бяха откупили изцяло земята си. В останалите карадашки села, като Планица, Грамадна, Мутулово, Междурек и др., се откупуваха постепено земи от брегoвете, докато многобройните полски села все още бяха чифлици. Ако някои бегово-чифликсайбии извличаха сравнително по-големи доходи, те постигаха това чрез жестокото ограбване на изполичарите. Общо взето, чифлишкото стопанство беше в упадък. Много чифлици на бегове бяха заложени срещу заеми, а някои бяха минали вече в ръцете на кредиторите—лихвари и банкери. Солунският банкер Саул Модиано притежаваше големи села-чифлици, като Драгомирци, Гаволянци и др. По същия начин бяха преминали в ръцете на солунски гърци-лихвари големите села-чифлици Енешово, Кpондирци и Аматово. И в тези чифлици не се създадоха капиталистически селски стопанства, и в тях земята се обработваше от изполичари. Саул Модиано с готовност преотстъпваше земята на селяните за откупуване срещу изплащане. Някои чифлици, като Женско, Пустолар и др., бяха притежание на албанци, остатъци може би от времето на Шахпендиевци. Повечето турски бегове живееха в Солун или Цаpигpд, а малцина живееха в селата при чифлиците си. В Кукуш също така имаше трима-четирима турци-чифликчии, от които само Молловци бяха запазили що-годе старото си положение. Останалите продаваха нива по нива земите си. Въпреки упадъка на чифликчийството селяните-българи в грамадната си част бяха изполичари или ратаи. В чифлиците наистина имаше селяни, които като в Междурек се занимаваха с дребна търговийка. В много други чифлици често се срещаха т. нар. «кокошкаре» — селяни, които събираха птици и яйца и ги продаваха в Солун. И все пак в основната си част селското население беше чифлигарско население,което работеше на чужда земя.[45]

[44] Непечатани бележки на Туше Делииванов и устни сведения на съвременници.

[45] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 161, л. 46; арх. ед. 328, л. 322—337; К. Станишев, Спомени . . ., стр. 41—42.

Турското население в околията се занимаваше изключително със земеделие. По-богати турци-аги имаше в големите турски села Армутчи, Коркутово, Варлан, Щемница и Раяново. Турците от махалите по Круша планина бяха в грамадната си част бедняци. Турците от града вземаха съвсем слабо участие в стопанския живот. По-заможните турци даваха земята си на изполичари и дояждаха имотите си, като от време на време продаваха по някоя нива; по-бедните сами обработваха земята си. От около 160 турски семейства градски професии упражняваха двама налбанти, двама кафеджии и един сарач. Едвам по-късно по внушение на един енергичен каймакамин бяха открити от турци — бивши изпаднали чифликчии, три манифактурни магазина, един оръжеен магазин, една махленска бакалница и един склад за дървен материал.[46]

Ние не разполагаме с емлячните и данъчните книги на Кукуш и Кукушката каза и не сме в състояние стриктно да определим имотното и социалното положение на населението. Но все пак по данните, събрани от съвременници, можем да нарисуваме в общи линии социалната картина, що се отнася поне до българското население. Към богатите или заможни граждани спадаха няколкото мелничари и шарлаганджии, двама-трима земевладелци и лихвари, няколко търговци на манифактура и колониал. Богатството на горните двадесетина кукушани не беше особено голямо, а на някои от тях даже съмнително. Останалите десетина търговци на манифактура, двадесетината бакали, двама търговци на железария, толкова на зърнени храни, един на дървен материал, един-двама прекупвачи на кожи и вълна и десетина по-заможни кръчмари, гостилничари, касапи и други занаятчии бяха средна ръка хора, чиито доходи осигуряваха едно обезпечено скромно съществуване. Масата от занаятчии, кръчмари, кафеджии, бръснари, арабаджии-кираджии и дребни земеделци образуваха дребнобуржоазната прослойка, която едвам свързваше двата края. От останалите граждани мнозина не притежаваха друг имот освен къщичка и парче земя — нивичка или лозенце от два-три декара, а не бяха малко и безимотните.[47]

Мнозина граждани, включително занаятчии и дори «търговци», допълваха скромните си доходи с обработване на лозе

[46] К. Станишев, Спомени . . ., стр. 31.
[47] Непечатани бележки на Туше Делииванов.

или нива с тютюн, хранене на буби и с други подобни странични занятия. Безимотни бедни граждани работеха като аргати-надничари при обработката на интензивни култури, като мак и тютюн, които от края на XX в. намираха все по-широко разпространение. През лятото цели семейства — мъже, жени, та и деца — отиваха на жътва по чифлиците, за да припечелят някоя пара за зимата. Изворите отбелязват и безимотни селяни (извън изполичарите), означавани като «надничаре». Това са били или ратаи, или аргати, които са работили с гюндулук (надница) било в своето село, било извън него.[48]

В Турция не съществуваха условия за заменянето на пропадащите занаяти с нова модерна фабрична промишленост. Даже съществуващата от по-рано «фабрика» — работилница за ръчно рязане (дробене) на тютюн, не се разви в истинска фабрика и прекрати съществуването си. Мелниците и шарлаганджийниците бяха предприятия, които ангажираха съвсем малко работни ръце.

При съществуващата в Турция система в Кукуш не се откриваха почти никакви перспективи за по-живо стопанско развитие. Занаятчиите и дребните търговци и тия граждани, които нямаха определено занятие и работеха каквото им попадне, не можеха да уплътнят времето си в работа. Съществуваше хроническа скрита безработица. Жителите на града в грамадната си част преживяваха доста оскъдно. Като изключим малкото богати и по-заможни граждани, останалото население представляваше от себе си затруднена икономическа или пропаднала вече полупролетаризирана дребнобуржоазна маса.

Тежкото материално положение принуждаваше мнозина кукушани и селяни от околните села да търсят препитание главно в Солун. Установени там, те работеха като работници и занаятчии, някои отваряха гостилници и кафенета, други, разбира се, малцина, се залавяха за търговия и комисионерство, а отделни единици упражняваха свободни професии, като лекари, зъболекари и адвокати. С течение на времето в Солун изникна цяла кукушка махала.

При съществуващата в Турция стопанска организация особено трудно намираше приложение на своя труд подраст-

[48] Непечатани бележки на Туше Делииванов ; ЦДИА, ф. 246. о. 1, арх. ед. 328. л. 324—327, 336—337.

ващото поколение. Много младежи и девойки, след като завършваха третокласното училище в Кукуш или гимназиите в Солун, отиваха като учители по селата в Кукушко, Гевгелийско, Дойранско, Демирхисарско, Драмско и Серско, та дори в Ксантийско и Гюмюрджинско. За интелигенцията в Македония вратите на турските държавни и общински учреждения бяха затворени и затова учителстването беше единственото възможно поприще за младите интелигентски сили. Кукуш стана разсадник на учители за цяла Югоизточна Македония.

Положението на селяните беше още по-тежко и по-безизходно. Ясна картина за положението на селяните в Македония през десетилетието в навечерието на Илинденското въстание ни дава Мемоарът на вътрешната организация. Господарите земевладелци вземаха «по право» половината от производството на изполичаря, като без никакво право го принуждаваха да плаща юшура за цялото производство. Така че господарите вземаха най-малко 60% от добива, а на изполичарите-производители оставаше в най-добрия случай само 40%. Извън това изполичарите бяха обременени да превозват стоката на бея до посоченото от него място, да му доставят най-малко по четири кола дърва за огрев, да работят в личното му стопанство ангария, да му дават «подаръци» при тържествени за него случаи и да изпълняват всичките му прищевки. Положението на ратаите беше още по-тежко. Ратаят получаваше за своя и на цялото си семейство едногодишен труд определен «хак», който се изразяваше в 80—100 крини жито (ръж, царевица и овес смесени), 100—120 гроша текущи пари, 3—6 оки петрол и 10 оки фасул.[49]

Мемоарът рисува положението на македонското селячество изобщо. Никакви данни не говорят, че кукушките селяни са били в по-добро положение. И в Кукуш при сватби и при обреда на обрязването на членове от семейството на бегачифликчия ставаха големи тържества и се даваха народни угощения едва ли не на целия град, разбира се, за сметка и с «подаръците» на селяните-чифлигари. Немного по-добро беше положението и на селяните-дребни собственици. И те бяха обременени с юшура и други всевъзможни данъци,

[49] Мемоар на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), София, 1904, стр. 31.

и те наравно с чифлигарите бяха ограбвани от лихвари, от корумпирани представители на властта и от обикновени насилници. Между селяните съвсем рядко се срещаха по-заможни хора. Само в по-големите карадашки и полски села имаме тук-там по-богати, и то между ония, които освен недвижимия си имот притежаваха стада от овце или пък се занимаваха с някаква търговия. Граждани и селяни бяха силно ощетявани при продажбата на селскостопанските си произведения. Например години наред тютюнът се изкупуваше само от тютюневата режия на диктувани от нея цени, т. е. на безценица. Един безочлив закупчик на тютюни беше дал до фирмата в Солун такава телеграма: «Пращам един вагон спанак», т. е. тютюн, закупен на цената на спанака.[50]

Кукушани — граждани и селяни — в грамадната си част бяха зле икономически. Все пак и бедните преживяваха някак благодарение на евтините зеленчуци, овощия и грозде. Достъпна по цена беше и рибата, която всеки ден се доставяше съвсем прясна от Арджанското и Дойранското езеро.

* * *

Тежкото материално положение на населението се утежняваше още повече от политическото безправие, от грабежите и издевателствата на професионалните бандити и насилници, които върлуваха обикновено със знанието или мълчаливото съгласие на местните власти. През последните две-три десетилетия Македония беше се превърнала в класическа страна на пладнешко разбойничество. Малкото документи и откъслечните сведения на съвременници говорят за непоносимото тегло на българското население и в Кукушкия край.

През 70-те години върлуваха бандите на Неджип от Куркутово и Караасан от Камберли. Властите унищожиха тези две банди, понеже от тях страдаше и турското население. За жалост властите в много редки случаи проявяваха усърдие за унищожаване на разбойниците.[51]

В един доклад до екзархията се донася, че на 15 юли 1878 г. турци-деребеи съсекли на късове българката Петра Стойкова от с. Ириклия. В същия ден прочутият разбойник Чолак Исмаил нападнал с бандата

[50] ЦДИА, ф. 241, о. 1, арх. ед. 317, л. 182; К. Станишев, Спомени . . ., стр. 7—8.

[51] К. Станишев, Спомени . . ., стр. 40.

си с. Ливади, отрязал ушите на мнозина селяни и жестоко ги изтезавал, за да изкара от тях повече пари. През 1880 г. друг прочут разбойник (Али бей) съсякъл на късове двама българи от Гевгели, а полякът (пъдаринът) на с. Гавалянци убил по същия начин селянина Трайко. Все през същата година се дават сведения за ограбени до голо и пребити от бой търговци, за убит рибар, за отсечени уши на селяни,за ограбени и убити воденичари във Валандово, за убит жител на Гевгели, за развилняло се заптие в Кукуш, който стрелял върху събрани в една къща българи и убил едного от тях, за убит всред кукушкия пазар гражданин от синовете на Рушидбей.[52]

В друг доклад става дума за вилненията и безобразията на Неджиб Абдилагов от Кукуш през 1882/1883 г. Този деребей поискал пет лири златни от Димо Митров, селянин от с. Стрезово, задето сгодил сина си без негово разрешение. Понеже Димо не можал да плати исканата сума, Неджиб го извел вън от селото и го убил. Този главорез си присвоил правото да получава определена от него сума за всеки годеж и за всяка сватба в селата Стрезово, Сеслово, Неманци и др. Така той глобил някой-си Христо от Неманци, задето сгодил дъщеря си без негово позволение и наредил момата да се даде на друг. Христо не се съгласил на това. Тогава Неджиб с бандата си нападнал къщата му, изнасилил пред него жена му и дъщеря му и дал момата на своето протеже. В документа се споменава,че подобно на Неджиб Абдилагов същата професия упражнявали и бандите на Хасан, Велия, Хюсеин, Дели Мехмед и Али Пехливан.[53]

В друг документ се говори за системни грабежи и насилия, вършени от черкезки банди, за чифликсайбии, които обсебват ниви на българи и т. н.[54]

През 90-те години в Кукушкия край върлуваха разбойниците Мехмед бей, Хюсеин ефенди, Кьор Алията и 12-членната банда на Ешреф Капетан. Имало е и други, малко известни разбойници, които пресрещаха и обираха хората по пътищата. Например Кьор Алията, необезпокояван от властта, редовно събираше данък от всички арабаджии, пътуващи от Кукуш за Солун и обратно. Срещаха се и харамии българи. Зулуми, грабежи и убийства вършеха също така и арнаутите, дошли уж като пазачи на зимуващите в Долновардарската низина стада.

През 80-те години на XIX в. турските власти разрешиха да се създаде местна милиция, която да брани населението от вилненията на арнаутите. По сведенията на Гоце Поптанов пръв се отзовал на това начинание кукушанинът Иван Кантарджията. С подбрани от него двадесетина кърсердари Кан-

[52] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 15, л. 8.
[53] Пак там, л. 37.
[54] Пак там, арх. ед. 20, л. 194.

тарджията турил за известно време край на арнаутските зулуми. Неговото дело през 90-те години беше продължено от Вътрешната революционна организация.

Населението страдаше още от пъдарите, назначавани от властите да пазят уж имота на селото, а в същност да бъдат око и ухо на властта. Пъдарите се избираха между корумпираните мюсюлмански елементи. Ползувайки се с доверието и подкрепата на властта, от служители на селото те се превръщаха в негови господари — грабители и мъчители. Селяните страдаха също и от бейските наместници — субашите, които ги ограбваха и за бега, и за себе си.[55]

Тези грабежи, издевателства и убийства в един край, лишен от удобни убежища (високи планини и гъсти гори) за разбойници, могат да се обяснят било с пълната дезорганизираност на властта, било със съучастничеството на местните административни органи. При безразличието или безсилието на властите, при всесилието на беговете-феодали експлоатацията и гнетът над безправните чифлигари достигаше в някои случаи до чудовищни форми. С една дума, българското население беше непрекъснато тероризирано, експлоатирано и спъвано в стопанската си дейност. Всичко това идваше още повече да засили кризата в икономиката и да направи непоносимо положението на народа.

---

[55] Хр. Силянов, пос. съч., стр. 27, 28, 29 (забележка 2). Сведения на Гоце Поптанов.

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ В КУКУШ И КУКУШКО

Прогресивното влошаване на икономическото положение и пълната безперспективност на бъдещото развитие предизвикваха всред народните маси дълбоко недоволство, което нарастваше с всяка измината година. Населението на Македония — в частност на Кукуш и Кукушко — не можеше повече да понася икономическия гнет и политическото безправие.

Турската господствуваща класа — бегове-земевладелци, административни органи, бирници и разбойници, олицетворяваха османската обществено-политическа система, свързана както с националното потисничество, така също с експлоатацията и пладнешкото ограбване на народните маси. Народът с право виждаше злото преди всичко в султанската власт, която се явяваше крепител на съществуващата система на експлоатация, на грабежи, на безправие и насилие. За голяма част от населението, особено за българите-селяни, националното потисничество почти напълно се покриваше с класовото. Селяните инстинктивно свързваха политическото освобождаване с ликвидирането на феодалните отношения, със завземането на земите, на които работеха като чифлигари, и премахването на експлоатацията. Тези стремежи на селячеството обуславяха масовото им участие в революционното движение и му придаваха облик на аграрна революция.

Страшно угнетените селяни, пропадащите занаятчии и търговци и произлязлата от техните среди интелигенция търсеха изход от непоносимата стопанска криза, от икономическия гнет и от политическото безправие в отхвърлянето на турското владичество, в борбата за независимост. Затова именно бушуващото недоволство в цяла Македония — по-специално в Кукуш и Кукушко, трябваше да се насочи в единствено правилния път — да се оформи като прогресивно-демокра-

тично национално-революционно движение, пропито със социалните стремежи на потиснатите и жестоко експлоатирани народни маси.

Революционното движение в Македония назряваше в периода, когата капитализмът навлизаше в своя последен стадий — в стадия на империализма, когато големите капиталистически хищници точеха зъби за ново преразпределение на света, когато господствуващите в балканските държави млади буржоазно-монархически клики поставяха вече в ход своята шовинистично-завоевателна политика. При тези условия македонци и одринци не можеха да очакват в борбата си за освобождение помощ нито от едните, нито от другите. Затова именно наложително беше зараждащото се национално-освободително революционно движение да се запази самостойно да не смесва чистата и свята борба с нечистите сметки на господствуващите класи в балканските страни, а да търси, доколкото е възможно, помощта и съдействието на прогресивните обществени среди — преди всичко на работническата класа.

Верен на борческите традиции от времето на училищната и черковна борба, Кукуш, населен с относително изтигнато политически еднородно българско население, зае видно място в започнатата революционна борба.

Кукуш закърми в своята среда Гоце Делчев, вожда на македонската революция.

* * *

Начало от революционната организация се постави по инициативата на Даме Груев в Солун към края на 1893 и началото на 1894 г. Създадени бяха така наречените «Български македоно-одрински революционни комитети», а създателите ѝ се обявиха за «Централен български македоно-одрински революционен комитет» (ЦМОРК). В този пръв революционен комитет Кукуш беше представен от своя съгражданин, книжар в Солун, Иван Хаджиниколов, който преди Освобождението още беше правил, макар и наивни опити да създаде революционна организация в родния си град. Този комитет наподобяваше по-скоро интелигентско-дребнобуржоазен идеен кръг, чужд още на каквато и да е практическа революционна работа, макар че Даме Груев

ИЛЧО ДЕЛЧЕВ

беше «покръстил» в разни градове по един-двама доверени хора.[1] «Централният комитет — пише Туше Делииванов в спомените си—не можа да развие никаква дейност, защото, както обяснявал Даме, и нямал никакви средства, нито даже един грош, за да изпрати някое писмо. Попитан във връзка с това един вид оплакване от Централния комитет, Даме се някак ядоса и ни (пред Гоце Делчев и Туше Делииванов—б. м.) обрисува положението така: Централ. комитет като че не са занимава с организиране и агитация; той сам наистина е покръстил сам-там по един двама, но че деятелност никаква няма налице.»[2] Организацията доби плът и кръв през есента и зимата на 1894 г., когато Гоце Делчев дейно се включи в революционното движение.

Гоце е роден на 23 януари 1872 г. в семейството на Султана и Кольо Делчеви. От майка си Гоце унаследил дълбоката изключителна човечност, обичта и състраданието към отрудените бедняци. В родната кукушка среда той вдъхна свободолюбивия борчески дух на своите съграждани. В ранните му детски години кукушани продължаваха упоритата борба против домогванията на фанариотите и католиците и правеха първите стъпки за изграждане на революционна организация. Невръстният Гоце беше преживял заедно с целия град надеждата за близко освобождение и глухия ропот на възмутените от извършената на Берлинския конгрес неправда.

Гоце Делчев завърши Кукушкото трикласно училище през 1886—1887 г. Консервативният Кольо Делчев намери, че не е нужно за сина му по-високо образование. Гоце трябваше да изгуби две години, докато упоритият чико Кольо, и то под натиска на общественото мнение, разбере, че е грях умният и даровит юноша да бъде спънат в желанието си да учи. През есента на 1888 г. Гоце заедно с Христо Тенчов, Гоце Имов, Гоце Петков и други младежи от Кукуш постъпиха в Солунската гимназия.

По онова време Солунската гимназия приютяваше най-

---

[1] Материали за историята на македонското освободително движение (Мат. за МОД) — спомени на Дамян Груев — съобщава Л. Милетич, София. 1927, кн. V, стр. 11; спомени на д-р Хр. Татарчев, София, 1928, кн. IX, стр. 102—103. Вж. К ь о с е в, Д и н о, Гоце Делчев, София, 1867, стр. 30—31.

[2] Т у ш е Д е л и и в а н о в, Спомени за Гоце Делчев, сп. Македонска мисъл, год. I, кн, 9—10, стр. 383.

будните младежи от всички краища на Македония. В задушевни беседи всеки един от младежите-ученици рисуваше непоносимото положение на родния си край. Солунската гимназия беше огледало, в което се отразяваше страдалческият лик на Македония. Естествено беше именно всред учениците ентусиазисти и всред някои от учителите да се постави въпросът за изход от робското положение, да се потърсят пътищата за освобождение на Македония. Идеята за революция, за борба против тиранията доминираше над всичко. В атмосферата на гимназията витаеха вече неясните още социалистически идеи. Всред кипежа на идейните спорове 17—18-годишният Гоце почна да разбира, че само с беззаветна борба — борба, каквато водиха Левски и Ботев — ще може родината да се изведе от тежкото положение, в което се намираше.

През лятото на 1891 г. Гоце Делчев заедно с Гоце Имов постъпи в Софийското военно училище. Гоце влезе във военното училище не да прави кариера на офицер, а да добие, така да се каже, техническа подготовка, необходима за бъдещата му дейност на революционер. Бунтарските настроения против тиранията от Солунската гимназия постепенно се изясниха в Софийското военно училище и взеха по-определена форма. Гоцевото пребиваване в София съвпадаше с момента, когато Д. Благоев поставяше основите на марксистката революционна партия в България. Избрал за себе си попрището на борец против тиранията, на революционер, Делчев не остана чужд на проповядвания от Благоев социализъм. Във «Военното училище на Негово Височество княз Фердинанд», в това шовинистично и реакционно гнездо Гоце Делчев се оформи като социалист и начерта пътя на бъдещата си революционна дейност.[3]

Ето как Туше Делииванов, учител в Кукуш, пристигнал в София през август 1894 г., описва решението на Гоце Делчев да се посвети на делото за освобождението на Македония: «По поръчка на майката на Гоце потърсих го във Военното училище . . . Оказа се, че Гоце е под арест и съд . . . След десетина дни от дохождането ми доде да ме потърси Гоце,

[3] За Гоце Делчев виж: Я в о р о в, П. К., Гоце Делчев — Събрани съчинения, т. II, София, 1959; К р у м Х р и с т о в, Гоце Делчев, София, 1955; К ь о с е в, Д и н о, Гоце Делчев, София, 1967.

който ми разказа патилата си: заловили го, като чете социалистически книги, претърсили чекмеджетата му, намерили доста още такива книги, разпитали и ученици и се дошло до обвинението, че не само той е социалист, но че и върши такава пропаганда в училището. Съдили го и получил наказание: дават му свидетелство, че е завършил курса на училището, но без право на производство. Той е много доволен от тоя край на делото и намира, че надали би могъл да очаква решение, което толкова да подхожда на неговите планове. Определихме си среща за другия ден в Борисовата градина (Парка на свободата — б. м.) . . . Какво ще правим — това беше най-близката тема на определената среща.»[4]

При тази среща Гоце излага пред своя съгражданин и приятел своите планове. «Робското ни положение в Македония — казва Гоце за себе си — определя ясно какво трябва да правя: това, което са предприели всички потиснати, това, което предприе и Левски . . .» Гоце Делчев заявява още, че не може да остане в България, «когато знае в какво бедствено и унизително положение са поставени» поробените братя, че ще отиде в Македония и ще се отдаде на революционна дейност, като се заеме с организирането на населението за борба срещу угнетителите. Той добавя, че търси вече учителско място в Македония. Заявление за учител в Македония подава и Туше Делииванов. Изглежда, желанието на двамата кукушани е било да получат учителски места в едно и също селище. Гоце Делчев получи назначение от Щипското училищно настоятелство, а Туше Делииванов беше назначен от екзархията за главен учител пак в Щип.[5]

Към края на октомври 1894 г. Гоце и Туше пристигнаха в Щип. «Не бехме слезнали още от конете — пише Делииванов, — когато при нас довтаса Даме, когото аз познавах от Солун.» Даме Груев, назначен същата есен за учител в Щип, покани новите колеги да се настанят на квартира при него. «На вечерята — разказва Делииванов, — когато се отвориха разговорите, при поставения от Даме въпрос, защо не сме останали в България, Гоце разгъна своите планове надълго и нашироко. Даме само слушаше и след като Гоце свърши, той с радост извика: «Добре сте ми дошли», и извади и ни подаде

[4] Т. Делииванов, пос. съч., стр. 379—380.
[5] Пак там, стр. 380—381.

един устав.» Събрани така щастливо в Щип, трите учители — Гоце, Даме и Туше — решиха да изградят революционна организация не на книга и на думи, а на дело. На следната вечер те си определиха районите за провеждане на агитационно-практическата работа за изграждането на революционната организация. «Даме и аз — съобщава Делииванов — взехме града със селата откъм неговата страна, а Гоце Ново село (махала на Щип — б. м.) със селата, принадлежащи към тая страна.»[6]

За два месеца трескава работа в Щип беше изградена широка революционна организация. В същото време Гоце се зае и с организиране на селата и главно с уреждане на канали към и от България. «Всяка събота вечер — разказва Туше Делииванов — той изчезваше от Щип, кога преоблечен, кога не, и се връщаще в неделя вечерта или рано в понеделник. За два месеца той завърши това ... и една вечер, самодоволно усмихвайки се, каза, че можем вече кервани да отправяме за България и от България чак до Радовиш и Струмица. Селата, спадащи към нашия район с Даме — продължава Делииванов, — минаха и те незабелязано под негово ръководство все под прикритата цел за уреждане на каналите, а главно защото беше толкоз деятелен, че не можеше да не уреди и види всичко. Така що, всички села бяха под негово ръководство и грижа.» За пръв път в Щип се основа наистина революционна организация, свързана със сигурни канали както с България, така и във вътрешността на Македония. Заслугата за това принадлежи преди всичко на Гоце Делчев.[7]

През пролетта на 1895, по време на великденската ваканция, Гоце Делчев и Туше Делииванов заминаха за Кукуш, за да основат и там, и другаде революционни комитети и да съберат малко пари, така нужни на ЦК в Солун. «Тук (в Кукуш — б. м.) — пише Туше Делииванов — работата ни тръгна гладко и резултатно; подведохме под клетва петнадесетина души от дружините[8]: 1) Кольо Бучков, Христо Хаджидельов, Ицо Вълчов и др.; 2) Христо Влахов, Гоце Икономов и др.; 3) Гоце Бояджиев, Туше Гугушев, Дино Ральов и др.; а съ-

---

[6] Т. Делииванов, пос. съч., стр. 381.

[7] Пак там.

[8] «Дружините» са били другарски «тайфи» (групи), съставени от свързани с тясно приятелство едноврътници.

бирането на пари продължи до Томина неделя, като даде сумата триста и тридесет и няколко лири, които се отнесоха в Солун и предадоха на д-р Хр. Татарчев.»[9] Така през пролетта на 1895 г. сам първоапостолът на македонската революция постави здравите основи на организираното революционо движение в Кукуш.

Два дни след основаването на революционния комитет в Кукуш Гоце се упъти за Щип през Дойран, Струмица, Радовиш все с цел да постави и там началото на революционни комитети. След приключването на учебната година, която беше и първата революционна година на революционното движение, Гоце Делчев обиколи новооснованите комитети и мина през организираните от него канали за София, за да уреди изходните бази на каналите в България (Дупница и Кюстендил) и да разучи въпроса за снабдяването на организацията с оръжие.

На следната 1895/1896 г. Даме Груев и Туше Деливанов напуснаха по общо решение Щип, за да продължат делото другаде, а Гоце остана в Щип като главен учител. През тази година Гоце изгради напълно революционната мрежа от Североизточна Македония чак до Солунско. Други дейци на революционното движение, следвайки Гоцевия пример, създадоха революционни комитети в останалите части на Македония, дори и в Одринско.

При практически изградена вече революционна организация през лятото на 1896 г. в Солун се събраха нейните повидни дейци на учредителен конгрес. Тук се изградиха здравите основи на Тайната македоноодринска революционна организация (ТМОРО). По поръка на конгреса Гоце Делчев и Гьорче Петров изработиха устава и вложиха в него своите крайно радикални идеи. Гоце Делчев съчета идеално националноосвободителната борба на македонеца и одринеца с интернационализма на социалиста. Изградената организация имаше за цел «да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско без разлика на народност за извоюване чрез революция пълна политическа автономия за тия две области» (чл. 1 от Устава на ВМОРО). «Организацията се бори за премахването на шовинистичните пропаганди и национални

[9] Т. Деливанов, пос. съч., стр. 384.

разпри, които цепят и обезсилват македонското и одринското население в борбата му против общия враг» (чл. 2). В първия устав изрично се казва, че в организацията членуват само българи. В новия устав се подчертава, че в нея може да членува «всеки македонец и одринец, който не е компрометиран с нищо нечестно и безхарактерно пред обществото и който обещава и се задължава да бъде полезен на революционното и освободително дело» (чл. 4).[10] Този член премахва националните прегради между българите и останалите народности и призовава всички потиснати за обща борба против кървавия деспотичен режим на султан Хамид.

Имайки пред вид, че Македония и Одринско служат за разменна монета в тъмните комбинации на империалистическите сили и са обект на завоевателната политика на балканските буржоазно-монархистически клики, че в тия две области освен българско население живеят доста турци, гърци, власи и албанци, дейците на Вътрешната организация начело с Гоце Делчев издигнаха лозунга на автономията, на пълната независимост и самостойност на революционното движение. Македонско и Одринско не трябваше да принадлежат нито на една балканска държава, нито пък да бъдат разпокъсани!

Великата заслуга на Гоце Делчев се състои в това, че той схвана с една забележителна, гениална прозорливост тенденциите на назряващите революционни борби и даде на Вътрешната организация чисто народнодемократично направление и я предпази от опасността да бъде завлечена във водите на буржоазния национализъм и великобългарския шовинизъм. «Аз не мразя османците — казваше Гоце — като народ. Аз воювам против турската държава като господарствена система.» Своите антишовинистични и интернационалистически схващания Гоце Делчев изрази с една бележита, дълбока по съдържание фраза: «Аз разбирам света като поле за културно съревнование между народите.[11]

При това Гоце притежаваше във висша степен редкия дар да прелива своето верую в съзнанието на масите. «За пръв

---

[10] Уставът на ВМОРО е даден в сборника «50 години от Илинденското въстание», София, 1953, стр. 143. Оригиналният устав носи названието Т (тайна) МОРО, но гражданственост доби горното заглавие.

[11] Христов, Крум, Гоце Делчев, София, 1955, стр. 149; Кьосев, Д., пос. съч., стр. 72, 74.

път в Разлог — разправя Яворов — аз виждах Гоце между народа и всичкото му обаяние като агитатор . . . Може би никога правдата и истината, обожанието и благоговението пред идеала не са добивали повече осезателност в човешки думи, както в ония, които излазяха от неговата уста. Седнал по турски сред събранието, виещ цигара след цигара, ту спокоен и хладен, ту нервен и пламенен, Гоце не учеше, а разсъждаваше, и не проповядваше на другите, а изповядваше сам себе си. И той преливаше ярката светлина на душата си у слушателите по ония най-сигурни пътища, които често пъти не са освен един лъч в погледа, една нота в гласа или едно скършване в движението. Така необикновената любов и вяра на тоя необикновен човек ставаха любов и вяра на целия народ. И Македония — заключава Яворов — се кълнеше в негово име . . .» (Събрани съчинения, т. II, стр. 70).

Организацията беше изградена върху крайно демократична основа. Чужда на шовинизма, тя беше организация на експлоатираната селска маса, на пропадащите градски еснафи, на народната интелигенция, с една дума, на угнетените и социално слабите слоеве, които се бореха за свобода, за земя, за по-сносен човешки живот.

Със своите социални тенденции Вътрешната организация спечели сърцата не само на народните маси в Македония и Одринско, но и на мнозина българи от България, които в романтиката на освободителните борби на останалите под робство братя търсеха да изживеят своите социално-революционни блянове. Михаил Попето, Христо Чернопеев, Марко Леринski, Кръстьо Асенов, Михаил Герджиков, Слави Мерджанов, Пейо Яворов, Никола Пушкаров, Димитър Стефанов, Тодор Паница, Чудомир Кантарджиев, Парашкев Цветков и др. дадоха най-хубавите си години, а повечето от тях и живота си за каузата на македонското дело. Други, като Иван Кепов, Антон Страшимиров и Павел Делирадев, поставиха талантливите си пера в служба на македоно-одринското революционно движение.

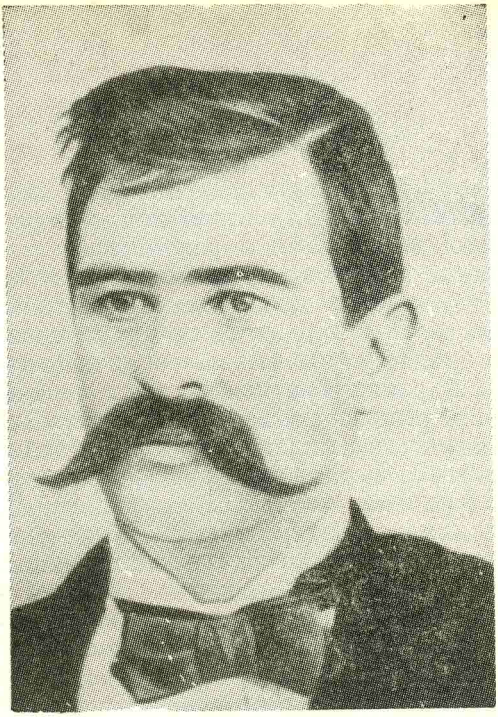
Паралелно с изграждането на Вътрешната организация в София бе създаден по внушение на двореца и шовинистичната българска буржоазия така наречения Върховен македонски комитет. През лятото на 1895 г. Върховният комитет организира и изпрати в Македония няколко провокационни чети, съставени от стари разбойници (харамии) и български

офицери. Шовинистичните буржоазни клики начело с Фердинанд Кобургготски смятаха чрез Върховния комитет, респективно чрез създаването на едно патриотарско-шовинистично течение, добило отпосле името «върховизъм», да парализират изникналото в Македония и Одринско самостойно революционно движение, да го подчинят на своите интереси и да направят от него оръдие на своята шовинистично-хегемонистична политика. Върховизмът, който донесе неизмерими злини на Вътрешната революционна организация, беше най-фин идеологичен продукт на шовинизма и най-удобно прикритие на провежданата от Фердинанд и българските буржоазни правителства агресивно-хегемонистична политика.

Под влиянието на върховния Македонски или Македоно-одрински комитет бяха попаднали мнозина честни патриоти, членове на Македонското дружество в България. Тези македонски емигранти, отвратени от шовинистично-патриотарския курс на ръководения от ген. Данаил Николаев върховен комитет, избраха в 1897 г. кукушанина инж. Христо Станишев за председател на върховния комитет. За разлика от генералите, Фердинандови агенти, Хр. Станишев схващаше правилно задачите на Македоно-одринската емиграция в България. Той смяташе, че емиграцията в България начело с Върховния комитет трябва не да командува, а да подпомага материално и морално вътрешното македоно-одринско революционно движение. Затова Станишевият Върховен комитет работеше в съгласие с Гоце Делчев, по това време задграничен представител на Вътрешната организация. В 1899 г. Върховният комитет за жалост пак попадна в ръцете на типичните «върховисти» — Борис Сарафов и ген. Ив. Цончев. Но на конгреса на македоно-одринските дружества в 1902 г. привържениците на Вътрешната организация се отцепиха и избраха свой върховен комитет пак начело с кукушанина инж. Станишев, Пейо Яворов и др. Станишевият комитет остро осъди авантюристично-провокационната дейност на Цончевия комитет.

По подобие на Върховния комитет в България в Белград и Атина бяха създадени комитети, които провеждаха по отношение на Македония завоевателната политика на великосръбските и панелински шовинисти.

Вътрешната организация трябваше да се бори не само против турските власти, но да отстоява позициите си срещу

ТУШЕ ДЕЛИИВАНОВ

въоръжените пристъпи на върховистките, андартските (гръцките) и сръбските чети.

След основаването на революционния комитет в Кукуш Гоце Делчев остави завинаги своя роден дом и пое своята велика апостолска мисия. За председател и ръководител на кукушкия комитет остана Туше Делииванов, който след приключването на учебната година — към 15 юли 1895 г., се завърна в Кукуш и остана там като учител. В ръководството на комитета при основаването му влизаха освен ръководителя Туше Делииванов още Кольо Бучков, Туше Гугушев, Христо Влахов и Христо Хаджидельов. В периода до Илинденското въстание в ръководството на комитета влизаха още Джорджо Дупков, Мицо Икономов, Мицо Гълъбов, Мицо Бояджиев, а също така и външните учители Стефан Димитров и Кочо Иванов. Активно са подпомагали работата на комитета учителите Никола Минцев, Славейко Нечев и Никола Янев.[12]

[12] Непечатани бележки на Туше Делииванов.

В Кукуш, както видяхме, бяха налице всички предпоставки за изграждане на масова революционна организация. Кукушани, както и селяните, които в грамадната си част бяха чифлигари, не виждаха друг изход от нерадостното си положение освен в борбата за освобождение. Затова организацията в Кукуш и околията още с основаването си доби масов характер.

Почти всички по-бедни и средна ръка люде бяха организирани членове или съмишленици на организацията. Настрана от комитета останаха само малцина богаташи. Но дори и за тях при всеобщия революционен подем беше съвсем неудобно да се обявят открито против организацията — всички биха погледнали на тях като на предатели на народното дело и биха били удавени от всеобщото презрение. Съществуването на революционния комитет беше публична тайна за българското население в Кукуш. По селата пък, където нямаше представители на турските власти, събранията, устройвани от организационно-пропагандните чети, често пъти добиваха характер на общоселски митинги.

Жените в града и селата не бяха чужди на организацията. По своето активно участие в революционното движение особено изпъква Руша Делчева-Чопова, сестра на Гоце Делчев. При нея търсеха убежище и приют пристигащи в Кукуш четници. Безстрашната Руша Делчева криеше и пренасяше оръжие, служеше като куриер и съветник на комитета и се поставяше всецяло в служба на революционното дело. Когато един след друг геройски загинаха тримата ѝ братя, Руша не падна в униние, а с още по-голяма всеотдайност заработи за делото, за което паднаха братята ѝ. Тя не се поколеба да прати в четата на Апостол войвода и петнадесетгодишния си син Владимир.

Революционната организация в Кукуш беше поставена на съвсем здрави основи. Организираните членове плащаха редовно определен ежемесечен членски внос според доходите и възможностите си. Членовете, разпределени организационно на десеторки, правеха редовно тайни събрания, на които обикновено присъствуваше и някой от ръководството на комитета. На тези събрания се разясняваха целите и задачите на Вътрешната организация, разглеждаха се текущи въпроси и се даваха насоки за действие. От по-младите членове се комплектуваше милицията, готова да дей-

ствува в случай на нужда; имаше и група от избрани смелчаги — терористи, които играеха ролята на екзекутивен орган.[13]

Кукушани проявиха своята привързаност към Вътрешната организация (ВО) и с щедрата си парична помощ. Освен членския внос в Кукуш се събираха значителни суми и се предоставяха на Централното ръководство в Солун. При самото основаване на комитета бяха събрани над 330 златни лири. Заслужава да се отбележи, че и богатите хора, като съдружниците мелничари Мицо Станишев и Тено Тодоров, дадоха значителни суми — по 40 лири. Ръководството на кукушкия комитет умееше да извлича пари и от хора, които стояха настрани от революционното движение. Така например в отсъствието на Туше Делииванов млад функционер отива при Тено Тодоров и в ултимативна форма иска от него определена сума пари. Несвикнал да му се говори с такъв тон, гордият чорбаджия изгонва нашия функционер. Поставя се вече въпрос за убийството на чорбаджията. Завърналият се Туше Делииванов узнава за всичко това, отива при Тено Тодоров, спокойно му обяснява, че парите са нужни за народното дело, и старият Тено с готовност дава 40 лири. В Кукуш ежегодно се събираха по стотина и повече лири за централния комитет в Солун.[14] Не Солун със своите тежки българи търговци и банкери, а сиромашкият Кукуш, както признава това д-р Татарчев, беше постоянният финансов резерв на централния комитет.[15] Към 1902 г., когато централният комитет беше крайно затруднен финансово, пак кукушкият комитет му отпуска 250 лири.[16]

Централният комитет имаше и моралната подкрепа на живущите в Солун кукушани, когато се разгоря борбата между екзархистите-еволюционисти и революционерите. Първите начело с гимназиални учители (Ив. Гарванов, Васил Кънчов, М. К. Сарафов, Андрей Тошев, Н. Колушев, А. П. Стоилов— някои от тях бъдещи български министри и дипломати) се опираха на богатите търговци, а вторите начело с Констан-

[13] Устни сведения от покойния Хр. Влахов.

[14] Непечатани бележки на Т. Делииванов.

[15] Мат. за МОД, спомени на д-р Татарчев, пос. съч.

[16] Григор Попев, Спомени, Известия на Института за българска история, София, 1956, стр. 505.

тин Величков и хората на ЦК (Даме Груев, Татарчев, Ив. Хаджиниколов, Гьорче Петров, Пере Тошев) имаха на страната си еснафа, работния народ от кукушката махала, майсторите дебралии и най-будната част между учениците[17].

Без да бъде главна задача на Вътрешната организация, четничеството се появи като един институт, предизвикан и наложен от самите обстоятелства. Преди създаването още на организацията съществуваха харамийски чети. Покрай хайдутуването и обирничеството харамийските чети в някои случаи играеха и ролята на народни закрилници. В Долновардарския край (Ениджевардарско, Гевгелийско и Кукушко) се подвизаваше с четата си Павле капитан, станал особено популярен всред населението с упоритата борба срещу арнаутите разбойници.[18] Организацията се нуждаеше от помощна материална и физическа сила — от чети, за да обезсилва действията на предатели, да дава убежище на подгонени дейци и отпор на гонителите, да пренася оръжие и да извършва екзекуции над вредни за делото злостни врагове. На първо време организацията беше принудена да прибегне до услугите на харамийски чети.

Гоце Делчев в качеството на задграничен представител на организацията (от 1896 г.) и подвижен член на централния комитет пръв създаде малка чета, с която обикаляше революционните райони. Гоцевата чета беше школа за подготовка на ръководен четнически кадър. Като родоначалник и организатор на агитационно-организаторски чети той подготви първите войводи на подобни чети. Когато в 1898 г. ЦК излезе с решение за създаване на постоянни околийски и районни чети, Гоце Делчев стана общопризнат ръководител на целия четнически институт. Четите бяха замислени не като ударна сила на организацията, а като подвижни ядра за пропагандиране идеите и целите на революционното движение и за изграждане на организации по селата.

Кукушката околийска чета се създаде през 1896/1897 г. Тя беше ръководена за известно време от такива видни войводи като Михаил Попето и Христо Чернопеев, също така от Григор Иванов. Образувани бяха и селско-районни чети — на Трайко Йотов, Гоце Нисторов и др. Кукушките села бяха

[17] Хр. Силянов, пос. съч., стр. 124.

[18] За Павле се пееше: «Павле слезе от Балкана долу в Туркия, арнаути не забравят Павле Капедан.» Вж. Яворов, пос. съч., стр. 29—32.

спохождани и от четите на Андон Кьосето, Кръстьо Българията, Аргир Манасиев и др. В Кукушкия край нямаше високи планини и гъсти гори. Четите намираха прием и убежище в селата и в града, а при опасност те се укриваха в Арджанския гьол (езеро) — дълъг 15—20 и широк няколко километра. Върху преплетените коренища на гъстата тръстика, растяща в по-плитките места на езерото, четниците имаха колиби, до които се стигаше през тесни водни канали, известни само на малцина най-доверени хора. В гьола винаги имаше запас от хранителни припаси за изхранването на потърсилите там убежище. За дълго време скривалищата в Арджан бяха неподозирана тайна за турските власти. Когато пък тайната беше разкрита, все пак те останаха неизвестни и недостъпни за тях.[19]

Въпреки масовия си характер революционната организация в Кукуш и Кукушкия край не допусна никакви разкрития. Нейните ръководители живееха легално и със самообладание вършеха своята пропагандна и организаторска работа. Кукуш беше посещаван от видни легални и нелегални дейци на организацията. В качеството си на мним училищен инспектор Даме Груев и Туше Делииванов, главен учител на кукушките училища, обиколиха през 1900 г. на коне и пеш много от кукушките села под предлог да инспектират училищата, в същност да се запознаят с работата на местните организации и да им окажат помощ. През същата година, в четвъртък (пазарен ден в Кукуш) пред Великден в Кукуш пристигна Чернопеев като гост на Туше Делииванов. Като привършиха деловата си работа, Чернопеев и Делииванов излезнаха да се поразходят из града и се отбиха да пият кафе в реномираното кафене на Дино Попгутов. Така пред очите на турските власти хората на организацията вършеха своята работа. По агитация в Кукушко мина и четата на Михаил Герджиков. Идването на Герджиков беше използувано от Туше Делииванов за една своеобразна пропаганда — «Образован момък, баща му банков директор, има златна табакера и дошъл да ни освобождава!» — разправяше Делииванов за Герджиков и прибавяше — «Нима ние ще стоим със скръстени ръце?»[20]

---

[19] Устни сведения от Хр. Влахов.
[20] Устни сведения на Т. Делииванов.

Селяните чувствуваха пропагандата на въоръжените чети някак особено осезателно. Герджиков с четата си беше направил неизгладимо впечатление в с. Крецово. Дълго след неговото заминаване крецовчани разправяха, че били виждали учени люде, ама «такъв учен човек не били виждали — взел пушка при нозе, отворил уста и спиране няма»[21].

Основна задача на четите беше да вършат организаторско-пропагандна работа по селата, като избягват стълкновения с турските власти. Обстоятелствата налагаха обаче да бъдат обуздани някои самозабравили се деребеи, разбойници, пъдари-мъчители, бегове-насилници, изедници и предатели. Тази работа на първо време се вършеше от легални революционери-терористи, а в някои случаи и от четници. Две години почти кукушката чета бродеше едва ли не свободно по селата и чак през март 1898 г. част от нея беше открита в с. Гавалянци. В завързалото се сражение седмината четници начело с Кольо Мъжкото нанесоха доста загуби на аскера и се отърваха само с един убит четник.[22] Това първо сражение за щастие не доведе до разгром на четата, нито до разкриване на организацията.

Арестуваните стопани на къщата, в която са били четниците, по нареждане на организацията заявиха пред турските власти, че у тях се е укривала разбойническа банда, а не революционна чета.

Все по това време кукушки чети влязоха в стълкновение с турски аскер, но извън кукушкото землище. Трайко Гьотов разправя, че той като начинаещ четник е бил в чета на известния анархист Върбан Килифарски, млад неопитен войвода. Заедно с него в четата са били кукушаните Христо Джорлев, Христо Пехливанов, Милан (по-вероятно Мицо, б. м.) Делчев и други трима. Четата при сняг стигнала до някакво колибарско селище в Кожух планина, но там била разкрита. В станалото сражение — продължило до късна нощ — бива ранен Хр. Джорлев, който, за да не падне в турски ръце, се самоубива. Главата му била разнасяна от мъгленските помаци из Тиквешията.

Друго стълкновение с турски аскер става в с. Бугариево (Солунско). Трайко Гьотов, вече войвода, отива там с де-

[21] Сведения от покойния Хр. Янков, който през 1901 г. е бил учител в с. Крецово.

[22] Мемоар на . . ., стр. 81.

сет четници, за да основе комитет на революционната организация. Предадена на попа на селото, четата с мъка се изтегля, като дава двама убити.

В спомените си Трайко Гьотов разправя за идването на Михаил Попето при кукушката чета в Арджанското езеро. Войводата Михаил Попето, предан революционер и бележит инструктор по военната подготовка на четите — при него бяха стажували Чернопеев, Михаил Герджиков, Трайко Йотов, Карчо и др., — идвал с цел да организира отвличането на сестра Пурталес, настоятелката на католишката мисия в Кукуш. За сестра Пурталес се носеше мълва, че била от аристократически княжески род и че пристигнала в Кукуш с буренце жълтици. Поради силно наводнение в Арджан четата с Михаил Попето се преместила в село Чугунци. При придвижването към селото обаче арнаути овчари забелязали четата и обадили на близкия турски участък. Четата тутакси бива обсадена. На излизане от селото войводата Михаил Попето пада убит.

Покрусена от загубата на любимия войвода, четата начело с Трайко Гьотов решава сурово да накаже арнаутите, които винаги действували в помощ на аскера. При с. Енешово бива обградено голямо арнаутско търло, сборище на арнаутите от цялото поле, подпалват колибите и стоборите, убиват няколко души, а останалите панически бягат в Енешово. С това се туря край на арнаутските вилнеения.[23]

Значението и влиянието на революционната организация в Кукуш и Кукушко скоро се почувствува от всички. Организацията се отнасяше напълно толерантно към всички турци, незамесени в насилия и грабежи над населението. Но тя не прощаваше на разните насилници, бегове експлоататори и разложени типове. Убити бяха няколко селски субаши и пъдари, които издевателствуваха над селяните. По решение на комитета смелите терористи Тано Хаджиолов и Туше Танов (Учуменут) бяха натоварени да ликвидират прочутия пладнешки разбойник Кьор Алията, който на солунския път събираше данък от пътниците. Поднасяйки искания «подарък» — скъп чепкен от сърма, Тано и Туше Учуменут се хвърлиха върху разбойника и го съсякоха с камите

[23] Гьотов (Йотов) Трайко, Спомени, записани от сина му Александър Йотов, л. 1—3, 4—8, 9—11.

си. Друг смел терорист Гоце Бояджиев уби някъде по пътищата известен по своята жестокост турски бег. Кукушката чета разгроми и унищожи разбойническите банди на Мехмед бей и Юсеин ефенди.[24] След дълга и упорита борба, придружена със засади, взаимни дебнения и преследвания, четата на Андон Кьосето унищожи дванадесетчленната банда на Ешреф капетан, която се използуваше от турските власти в борбата им против революционната организация.[25] В Кукушко се подвизаваше с петчленна дружина и един турски, така да се каже, разбойник-рицар — Вели капетан от Щемница. Велията хайдутуваше като че ли за да брани сиромаси и да преследва изедници.[26] Той беше преследван от богатите аги и от турските власти, но не и от революционната организация.

Общо взето, с горните случаи се изчерпват наказателните екзекуции, извършени от терористите и четите на революционната организация. Това беше достатъчно, за да бъде очистена околията от разбойници, насилници и изедници. Турците селяни, като изключим някои аги от Раяново, Щемница, Коркутово и Армутчи, бяха мирни, в грамадната си част бедни хора, непричастни в каквито и да е зулуми спрямо българското население. Това важи и за турците в града. Малкото на брой екзекуции изиграха обаче своята роля. Бейовете и техните субаши разбраха, че не могат вече да потискат и да грабят чифлигарската рая като по-рано.

Селяните, опрени на организацията, не бяха вече плахи раи. Те знаеха да защищават правата и интересите си. Къде прикрито, къде по-смело те се противопоставяха на експлоататорите и насилниците. Изполичарите намираха всевъзможни начини да не дават на земевладелците всичко, което по правило бяха длъжни да дадат. При новите условия, създадени след изграждането на организацията, чифлиците не носеха вече сигурни доходи и някои чифликсайбии се принудиха да продадат чифлиците си на селяните-изполичари. Така някои села се отърваха от експлоататорите-бегове, макар и да задлъжняха към банките. До Илинден-

---

[24] Сведения на кукушани-съвременници.

[25] Андон Кьосето, записани от Боян Мирчев, съхранявани в Македонския дом, 71—72.

[26] Станишев, К., Спомени . . ., стр. 41.

ското въстание селяните, общо взето, се въздържаха да откупуват бейски земи. Те живееха с надеждата, че след една успешна революция автоматически (без откуп) ще станат собственици на обработваните от тях земи.[27]

Организацията не прощаваше антинародните дела и на декласирани, разложени морално българи. Така двама млади кукушани-фурнаджии, известни като сподвижници и оръдия на разпуснати турски офицери, бяха убити във фурната от терористите-екзекутори Тано Хаджиолов и Гоце Бояджиев, защото по внушение на турски офицери бяха обидили мома на хорото. Смелите екзекутори не бяха открити, но поради засилената подозрителност на властите те минаха заедно с неколцина активни членове на организацията в четата на Чернопеев.[28]

Организацията направи хората по-смели, а в някои случаи — даже и дръзки. Денят на славянските апостоли продължаваше да се честву̀ва с изключителна тържественост. Бунтовните песни се пееха не само с въодушевление, но и с подчертана тенденциозност. Порасналото борческо съзнание най-сетне се проявяваше и във факта, че ако не всички, мнозина граждани престанаха да стават на крака и да правят обичайните темането на каймакамина, когато минаваше по улиците на града.

Революционната организация в Кукуш и Кукушко беше една от най-здравите. В Кукуш не станаха провали, или, както ги наричаха тогава, афери, поради издайничество или предателство. Разбира се, и в Кукуш имаше хора, лоялни към турските власти и враждебно настроени към комитета. Но масовият народен характер на организацията парализираше всеки техен опит за противодействие и всяко тяхно желание да предателствуват — те просто се страхуваха от революционно настроените маси. Не станаха провали и във връзка с първите сблъсквания на чети с турския аскер.

Турските власти се добраха до известни смътни сведения за Кукушкия революционен комитет едва в началото на 1901 г., по време на солунската афера и във връзка със сражението при с. Баялци. Към края на януари 1901 г. в Солун беше арестуван прислужникът на ЦК — случаен човек

---

[27] Сведения на Никола Петров.
[28] Сведения на Христо Влаков.

в движението, който издаде, каквото знае. При направените обиски бяха намерени списъци на организационни работници и други компрометиращи книжа. Арестувани бяха членове на ЦК начело с д-р Татарчев и мнозина други. След няколко дни властите заловиха на излизане от Солун талигата на кукушанеца Анго Арабаджията, с която бягаха някои хора от комитета. Александър Ников се самоуби, но други двама, заловени живи, направиха нови издайничества.[29] Тогава група кукушани минаха в четата на Чернопеев. Почти по същото време, февруари 1901 г., Чернопеевата чета беше открита и обградена в с. Баялци. Разкъсала с щурм неприятелския обръч, 13-членната чета цял ден води в открито поле неравен бой с 500 души турски аскер и даде седем души убити, между които кукушаните Мицо Делчев, по-млад брат на Гоце, Гоце Бояджиев, Мицо Сандъкчиев, Вано Петров и Гоце Бангов, ранен беше и кукушанинът Гоце Шишков.[30]

Във връзка със солунската афера и сражението при Баялци, в което турците дадоха 70 души убити, в Кукуш и в кукушките села Моларци, Калиново, Гавалянци и Крецово бяха арестувани и жестоко изтезавани няколко десетки граждани и селяни. Въпреки зверските побоища — двама от изтезаваните умряха, двама останаха сакати и един полудя — властите не можаха да разнищят революционната мрежа.[31] Арестуван беше и ръководителят на комитета Туше Делииванов. Закаран в Солун и затворен в Йедикуле (солунския затвор), той скоро беше освободен по «погрешка». Ключарят попитал кой е Туше Кълкъшлъ (от Кукуш), Делииванов се обадил и тутакси бил освободен. Следвало да бъде освободен някой си друг Туше от Кукуш. Разбрали «янлъшлъка» си, властите наново го потърсиха, но не го намериха вече — той бе минал в нелегалност. От Кукуш Делииванов се прехвърли в с. Междурек при местния ръководител Стоян Стойчев. Но в момента в селото беше пристигнала потеря от аскер и налице беше опасността от повсеместен обиск. Тогава Стоян Стойчев прибягна до една диверсия — подпали на другия край на селото плевнята на тъста си.

---

[29] Силянов, Хр., пос. съч., стр. 112; Мемоар . . ., пос. съч., стр. 52

[30] Мемоар . . ., пос. съч., стр. 53, 81.

[31] Пак там.

Аскерите се отправиха към пожара и в суматохата Туше Делииванов излезе от селото и с четата на Чернопеев се прехвърли в България, където стана задграничен представител на Вътрешната организация.[32]

След Туше Делииванов ръководител на революционния комитет в Кукуш остана членът основател Христо Влахов, а на мястото на починалите Кольо Бучков и Христо Хаджиделев в ръководството влезнаха Джорджо Дупков, Мицо Икономов, Мицо Бояджиев и Мицо Гълъбов. И при новото ръководство кукушката организация остана все така стегната и строго дисциплинирана. Единствен местният «войвода» от Грамадна Станиш Наков (Станиш Нако — сърце яко) проявяваше авантюристични наклонности, но при строгия контрол на комитета и той, ще, не ще, беше принуден да върви в крак. Кукушката организация беше в редовна връзка с централния комитет в Солун чрез своя верен куриер Кольо Таукчията, който във връзка с личната си работа ежедневно почти пътуваше до Солун и обратно. Чрез него в Кукуш се получаваха всички нелегални материали на Вътрешната организация.[33]

Някои кукушани, предани революционери, работеха като изтъкнати дейци на Вътрешната организация извън Кукушко. Както разправя Тина Измирлиева-Паница, учителка в с. Скрижево, когато през пролетта на 1902 г. Гоце Делчев пристигнал в селото, в четата му имало дванадесет души кукушани, между които Тано Хаджиолов, Гоце Думчов (Карчо) и Мицо Кирлиев. Карчо, известен революционер — четник и войвода, обикновено придружава Гоце и взема участие в най-трудните и рискувани акции. Мицо Кирлиев, също така близък сътрудник на Гоце, работи като районен агитатор в Серския революционен окръг, а от февруари 1903 г. участвува като помощник на Яворов в издаването на революционния лист «Свобода или смърт». Заедно с Яворов Мицо взема участие в бележитото сражение в с. Голешево.[34] Кукушанецът Христо Куслев действува като войвода в районите на Струма и подобно на Сандански, Чернопеев, Кръстьо Асенов води упорита борба против

[32] Сведения на Георги Стойчев.
[33] Сведения на Т. Делииванов, Хр. Влахов и други съвременници.
[34] Яворов, П. К., пос. съч., стр. 77, 80, 117—130.

върховистките чети.[35] Мирчо Икономов работи като деец на Вътрешната организация в Струмишкия революционен окръг, Дилбер Илия от Гавалянци — в Горноджумайско (Благоевградско), а Каравашил от Мутулово, четник на Гоце Делчев, е участник в четите на Сандански и Чернопеев при пленяването на мис Стон.[36]

Кукушката организация, изградена върху здравите принципи на Гоцевата Вътрешна организация за самостойността на революционното движение в Македония и Одринско, не допусна върховизмът да свие гнездо в Кукуш. Промъкналият се в организацията Анго Попов веднага беше отстранен и изолиран, щом се разбра, че клони към върховизма. Натоварена от ръководството комисия разгледа случая и от нейно име Вано Тодоров предупреди въпросния Анго Попов да не се меси в живота на организацията.[37] Неколцината върховисти не представляваха никаква опасност за движението. Тяхната дейност се изразяваше в пълна лоялност към турските власти.

Кукуш и Кукушка околия останаха също така недостъпни както за андартските и сръбските чети, така и за панелинската и великосръбската пропаганда. Плахите опити на гръцката и сръбската пропаганда да спечелят терен в Кукуш завършиха съвсем плачевно. Изпратеният в Кукуш гръцки поп бе принуден да живее като същински затворник, без да смее да покаже носа си на улицата. Дошлият от Сърбия учител — някой си Йованчо, направи опит да набере ученици, като раздаваше бонбони на сиромашките деца и обещаваше на родителите им безплатна издръжка. Ала скоро сам Йованчо разбра, че напразни са усилията му да създаде сръбско училище в Кукуш. Той чистосърдечно беше си признал, че стои в града, защото му се плаща.[38] Агенти на сръбската пропаганда бяха взели осем деца от с. Моларци на пълна издръжка в солунското сръбско училище. Достатъчно беше обаче родителите да схванат какви са целите на тези «благодетели», за да приберат обратно децата си.[39]

---

[35] Мат. за МОД, кн. VII, Движението отсам Вардар, Спомени на Хр. Кусиев.
[36] Непечатани спомени на Илия Манолов (Дилбер Илия).
[37] Сведения на Хр. Влахов.
[38] По сведения на съвременници.
[39] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 161, л. 42.

Заслужава да се отбележи, че Димитър Неделков от Кукуш, завършил сръбското училище, стана български учител в същото село Мораpци.[40]

Организацията беше в лоши отношения и с екзархийските органи. Дейността на екзархията по своята същност беше върховистка с тази разлика, че се провеждаше само с легални средства. Екзархийските органи, изразявайки настроенията на чорбаджийските заможни буржоазни елементи, бяха напълно лоялни спрямо турските власти, а проявяваха открито своята ненавист към Вътрешната организация и преследваха ония учители и свещеници, които участвуваха в революционното движение. Екзарх Йосиф I изхождаше от схващането, че трябва да се работи само за културно-просветното издигане на българите в Македония и Одринско и търпеливо да се чака удобният момент за осъществяването на «националните идеали» — изграждането на обединена България. Макар и да не одобряваше авантюристичната политика на Фердинанд, екзархът в същото време беше принципен противник на самостойното македоно-одринско революционно движение.

Организацията в Кукуш благодарение на своя масов характер и стегнатост беше внушила известен респект даже и на турските власти. «Черният» каймакамин — сириецът Джемал бей, тогавашният шеф на Кукушката каза, по сведения на съвременници в много случаи съзнателно си е затварял очите пред това, което се върши от революционната организация, само и само да не се стигне до кървави стълкновения. «Черният каймакамин» и «черният полицин» (полицай) правеха усилия да проумеят това, което става, но избягваха да дразнят населението. Турските власти попадаха в някои случаи в положението на обсадени всред революционно настроеното население. Като изключим побоищата над селяни, вършени от аскери във връзка с откриването на чети, в Кукуш паднаха убити трима-четирима българи, но нито един от тях не беше убит от турчин или от турските власти.

* * *

В 1902 г. Върховният комитет провокира горноджумайското «въстание». Правителството на султан Абдул

[40] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 328, л. 331.

Хамид намери удобен повод да предприеме повсеместен терор. Под предлог да бъде приложено султанското ираде за реформи войските и башибозуците на «реформатора» Хилми паша нахлуваха в селата уж да издирват скрито оръжие и да преследват размирните елементи. Селяните «се подлагаха на жестоки мъки и изтезания, за да кажат скрито оръжие и посочат царските душмани». На места тези терористични екзекуции завършваха с опожаряване на села, масови избивания на селяни, грабежи и насилия над жени.[41]

Повсеместният терор и безчинствата на аскера и башибозука създаваха всред населението психологически предпоставки да се отговори на терора с въоръжен отпор. Вътрешната организация полагаше усилия да предотврати едно преждевременно въстание. За жалост прикрити върховисти използуваха създалото се настроение всред тероризираните маси, за да повдигнат въстание без оглед на какъв да е шанс за успех.

Вътрешната организация (ВО) с успех се бореше против въоръжените банди, пращани в Македония от правителствата на България, Сърбия и Гърция, но не проявяваше необходимата бдителност по отношение на върховисткия уклон вътре в самата организация. Докато беше в ход яростната борба против откритите върховисти, прикритите върховисти като Гарванов незабелязано се промъкнаха вътре във ВО и се добраха даже до ръководни постове.

Иван Гарванов, учител в Солунската гимназия и предан човек на екзархията, създаде в Солун и застана начело на т. нар. «благодетелно братство», малко по-късно прекръстено от демагогски съобръжения в «революционно». Това революционно братство наред с Върховния комитет поведе борба против ВО. Но тъй като извън няколкото реакционери никой не се повлече по «революционното» им братство, Гарванов и гарвановци се «обединиха» с ВО, станаха уж същински революционери, а в душата си останаха такива, каквито си бяха. Когато в 1901 г., по време на солунската афера, почти всички членове на ЦК попаднаха в затвора, Гарванов автоматически се самоназначи и оглави ЦК на ВО.[42]

---

[41] Мемоар . . ., пос. съч., стр. 96.

[42] Силянов, Хр., пос. съч., стр. 125—127; Кьосев, Дино, История на Македонското национално-революционно движение, София, 1954, стр. 204.

Прикритите върховисти начело с Гарванов свикаха в първите дни на януари 1903 г. непълен и уставно незаконен конгрес. «Делегатите» на конгреса бяха повикани лично, без да им се съобщи предварително дневният ред, дори без да им се каже за какво ги викат. Най-видните представители и ръководители на ВО Гоце Делчев, Гьорче Петров, Перс Тошев, Яне Сандански, Чернопеев и много други не присъствуваха на конгреса по простата причина, че не бяха поканени, а Даме Груев по това време беше на заточение в Подрумкале. В отсъствието на най-авторитетните водители на ВО и под впечатлението на съществуващите настроения за отпор на терора много от делегатите лесно се поддадоха на Гарвановите внушения и почти единодушно гласуваха за вдигане на въстание, макар че нито международната обстановка, нито подготовката вътре в страната даваха някакви изгледи за успех. На конгреса присъствуваше като делегат и ръководителят на кукушкия комитет Христо Влахов. В Кукуш за въстанието са били младежите — предани революционери-ентусиазисти, но неосведомени за истинското положение на нещата. Затова може би безотговорните приказки на Гарванов и Сарафов за помощ от Европа и намеса на България намираха добър прием.[43]

Гоце Делчев и почти всички по-видни дейци на ВО, макар и да готвеха народа към въстание, бяха против всяка прибързана и неоправдана акция. Гоце Делчев, който най-добре познаваше силите и възможностите на народа, гледаше на общото народно въстание като на най-висока проява на революционното народноосвободително движение. За него и неговите съратници беше ясно, че при недостатъчна морална и материална подготовка, при липсата на благоприятни условия от вътрешен и международен характер въстанието би могло не само да се провали, но дори да се изроди във фатална за революционното движение авантюра. Затова решението на Солунския конгрес дойде за тях като гръм от ясно небе. Те рязко осъдиха решението на конгреса. Но въпреки това да се отмени решението се оказа невъзможно. На много места изтерзаните народни маси бяха приели решението за въстание с облекчение. ВО трябваше да оглави

---

[43] Кьосев, Д., пос. съч., стр. 217—228; устни сведения на Хр. Влахов.

въстанието, за да не добие то характер на неорганизиран стихиен бунт.[44]

Гоце Делчев замина за Солун, за да разбере дали може да се отмени взетото решение. На срещата между Гоце и завърналия се от заточение Даме решението на конгреса се коригира донякъде. Въстанието трябваше да се развие по-масово в по-добре подготвения Битолски окръг. Останалите революционни окръзи трябваше да засилят четнишката дейност, за да отвлекат част от турските сили и по такъв начин да улеснят масово въстаналия край. В тези окръзи организационните чети трябваше да увеличат кадрите си и да се разгънат в партизански отряди, които, без да вдигат широките народни маси, да пристъпят към повсеместни акции, за да държат в тревога турските сили.[45]

* * *

Преди да избухне Илинденското въстание, в Солун и Кукуш станаха събития, които малко или много спънаха работата на Кукушката революционна организация. Две-три седмици след Солунския конгрес в един от солунските хотели беше извършено покушение срещу кукушкия върховист Анго Попов. Покушението (Анго беше само наранен) извърши Туше Иджиларски по нареждане на солунския окръжен комитет без знанието на кукушкия. Въпреки това по донесението вероятно на близък на Анго чорбаджия беше арестуван, съден и осъден в Солун ръководителят на кукушкия комитет Христо Влахов. Организацията обаче се запази. При извършваните от време на време арести в ръцете на турските власти попадаха предимно работници на комитета, ала до разкриване и разгромяване на организацията не се стигна.[46]

Вечерта на 16 април 1903 г., след като с взрив беше прекъснато газовото осветление и градът потъна в мрак, страхотен гръм разтърси Солун — Отоманската банка бе хвърлена във въздуха. Атентаторите бяха отчаяно смели младежи — предимно велешанчета, попаднали под влиянието на народнически и анархистическо-нихилистически среди.

[44] Кьосев, Д., пос. съч., стр. 228—231.
[45] Пак там, стр. 231—233.
[46] Устни сведения на Хр. Влахов.

«Гемиджиите» — таково прозвище бяха добили атентаторите — чрез своето страшно дело и личния си подвиг изразиха своя протест както против тиранията в султан Хамидова Турция, така и против капиталистическа Европа, крепителка на Абдулхамидовия режим. Непосредствено след атентата, като оръсиха града с бомби и предизвикаха невъобразима суматоха, «гемиджиите» сами загинаха в стълкновенията из улиците и със своята саможертва предизвикаха почтително удивление и в средите на врага. Техният подвиг обаче обективно доведе до разстройство на революционното народноосвободително дело. Атентатът беше удобен повод да бъдат организирани от властите кървави погроми над населението, да бъдат извършени масови повсеместни арести с цел да бъде обезглавено революционното движение.

По време на погрома в Солун бяха убити над 200 души, затворите Едикуле, Беяскуле, подземията на Сарая (Вилаетското управление) бяха препълнени с арестувани. Тогава загинаха и няколко кукушани, а десетки и стотици бяха арестувани. Масови арести бяха извършени и в Кукуш. Навързани на дълга редица с опасани около шиите им синджири, арестуваните бяха закарани в Солун. Арестуван беше още преди атентата и ръководителят на кукушкия комитет Хр. Влахов. В услуга на «гемиджиите» бяха кукушаните братя Хаджисулфови, съдържатели на кафене в Солун, майсторът-чибукчия, куцият Гоце Чанов, сам анархист по убеждение, а също така и някои ученици. По делото на атентаторите бяха съдени и осъдени кукушаните Никола Влахов, ученик в Солун — осъден на 101 години и изпратен на заточение в Акия (Сирия), Христо, Туше и Милан Хаджисулфови. Малолетният Милан не издържа непоносимия режим в затвора, заболя и скоро почина. Подобна беше участта и на Крум Хаджипейков, ученик в IV клас на гимназията. Арестуван по показанията на Милан Арсов, Крум заболя в затвора и впоследствие почина.[47] Милан Арсов, ученик в V кл. и член на атентаторската група, се показа много словоохотлив пред съда и издаде много хора на организацията. В писмените си показания Арсов между дру-

[47] Сведения на Никола Влахов, Христо и Туше Хаджисулфови и други съвременници.

гото беше заявил, че «Всички ученици от Солунската гимназия от IV клас нагоре, родом от Кукуш, са членове на комитета»[48]. Във връзка с това бяха арестувани много младежи. От Кукуш и Кукушката каза бяха осъдени и изпратени на заточение осемнадесет души. Голяма част от арестуваните бяха след няколко месеца освободени. Кукушката революционна организация, разбира се, не загина — издържа изпитанието, но макар и за известно време, работата ѝ беше разстроена.

Не беше минал и месец от Солунския атентат, Кукуш и цяла Македония бяха потресени от едно неизмеримо нещастие — на 4 май 1903 г. загина Гоце Делчев, вождът на революцията в Македония и Одринско.

* * *

В изпълнение на решението за усилена четническо-партизанска дейност в местата, където не се предвиждаше масово въстание, революционната организация в Кукуш почна трескаво да се готви. От Кукуш трябваше да излезе голяма сборна чета, която да влее усилията си в помощ на въстаналия народ в Битолския окръг. С организирането и ръководенето на четата беше натоварен Кръстьо Асенов от Сливен, сестрин син на Хаджи Димитър. Социалист по убеждение и предан до смърт на македонското революционно дело, Кръстьо Асенов напуска студентската скамейка, става учител и революционен деец в Горноджумайско и се проявява като смел и непримирим борец против върховизма.[49] Въпреки масовите арести през пролетта на 1903 г. в Кукуш усилено се вършеше моралната и материалната подготовка за екипирането на въстаническата чета. Специален червен копринен плат за знамето беше купен в Солун от Милка Ковачева-Романова, а самото знаме беше изработено от Райна Измирлиева по идейна скица на Мицо Измирлиев, бащата на Христо Смирненски.[50]

[48] Ат. Шопов, български търговски агент в Солун, е изпратил препис от показанията на Арсов в Министерството на външните работи (рапорт № 710 от 2. IX. 1903 г.), цитирано по С и л я н о в, стр. 264, заб. 1.

Милан Арсов почина на заточение във Фезан (Сахара).

[49] Виж С т р а ш и м и р о в, А н т о н, Кръстьо Асенов, София, 1905.

[50] Сведения на Милка Ковачева-Романова, Дино Кирлиев, Дино Попниколов и други съвременници.

Кръстьо Асенов още в началото на 1903 г. пристигна в Кукуш и се зае с организирането на въстаническа чета. Почна усилена подготовка за по-масовото участие на града и селата в предстоящото въстание. Все нови и нови четници се присъединяваха към местните кукушки чети и към средищната чета начело с Кр. Асенов. В Арджанското езеро всред обраслите с тръстика площи се изграждаха складове за хранителни припаси, колиби за четниците, фурни от камък и тухли за печене на хляб. Специален член от ръководството на комитета беше натоварен със задачата да се запасят скривалищата в Арждан с храни. Куриерът на организацията Димитър Фил. Делев редовно пренасяше пушки, доставяни тайно в Солунския залив от гърци-гемиджии. Така кукушката организация снабдяваше своите членове и четите на съседните околии с оръжие. След солунските атентати, когато турските власти станаха особено бдителни, контрабандното доставяне на оръжие пресекна.

През пролетта на 1903 г. четата на Кр. Асенов излезе в Круша планина; още при с. Грамадна беше открита, към с. Междурек се сблъска с турски аскер, а при Тодораците

КРЪСТЬО АСЕНОВ

в продължение на дванадесет часа води кърваво сражение с турски потери и даде дванадесет души убити. Част от четата, една голяма група начело с Гоне Парадов, слезе в с. Мутулово за храна, попадна на засада, но успя да се изскубне без жертви. Милан Делчев обаче се откъсна с няколко души от ядрото и попадна в курията на с. Неманци. В упорит бой Милан и другарите му загинаха до един.[51] След първите стълкновения кукушката чета се добра през юни в Арджан. Арджанското езеро беше главната база и убежище на Кръстьо Асеновата чета, както и на всички по-ранишни и по-сетнешни кукушки чети. Не един и два пъти преследваните от турските потери чети намираха там сигурно убежище. Не един и два пъти турските власти правеха опити да унищожат това комитско свърталище — пръскаха с пожарникарски помпи тръстиките с газ (петрол) и се мъчеха да ги подпалят, обстрелваха с артилерия тръстиковите пространства — но всичко беше напразно.[52]

Кукушката чета в Арджан смяташе да дочака избухването на въстанието и тогава да влезе в акция. В Арджан беше се приютила от по-рано местната селска чета на Трайко Йотов; там се прибра и другата местна кукушка чета на Гоце Нисторов. Така съставената сборна чета начело с Кръстьо Асенов наброяваше вече над 200 души. За жалост сега — след 60 години — мъчно може да се възстанови поименно целият личен състав на тази бележита чета.

Според списъка, изготвен от Дино Кирлиев и Дино Попниколов, сами активни революционери, в четата са участвували, доколкото си спомнят тези двама ветерани, следните войводи и четници: Христо Янков, Димитър Попстаматов, Милан Делчев, Туше Ковачев, Дино Кирлиев, Дино Попниколов, Милан Караманов, Гоце Стоилов, Кольо Димов Таукчията, Мирчо Кушовалиев, Доне Кушовалиев, Мицо Леунов, Милан Балджиев, Христо Иванов Наков, Насо Джорльов, Дино Кюпов, Гоце Михайлов (Кусето), Мирчо Икономов, Вано Икономов, Мицо Ангелов, Туше Пеликанкин, Поне Гробарът, Христо Хаджидинов, Туше Гульов, Вано Ичев (Мурарски), Трайко Мечев, Мито Патарозлията, Дино Кръндирски, Вано Кръндирски, Йордан Прилепски (учител в Грамадна), Кольо Балтов, Мицо Данов, Ильо Коджамарлийски, Дино Николов (Ашланът), Вангел Караколев, Иван Андонов, Гоце

---

[51] Устни сведения на Димитър Фил. Делев; ръкописни записки на Тр. Йотов.

[52] Мемоар на ВМОРД, стр. 81; сведения на Хр. Янков; Йотов, Тр., ръкописни записки, л. 18.

Поцков, Гоне Андонов, Мицо Капитанов, Трайко Стамболията, Вано Стамболийски, Насо Гошов, Тено Хаджитенов, Насо Гълъбов, Кольо Галебов, Насо Миндизов, Вано Джинов, Христо Джинов, Христо Кюлев, Стоян Междуречки, Мицо Христо Междуречки, Тенчо Вапцаров, Милан Гулев, Киро Томов, Христо Терзиянов, Гоце Червенивановв, Нишо Узун Наков, Гоце Дуров, Кольо Попов (Лацката), Кольо Сотиров (Черното), Мицо Енешки, Нишо Дуганджиев, Нано Ратарлиев, Нано Камчев, Ильо Дойранлиев, Христо от Хърсово, Костадин Хаджипонев, Киро Катранджиев, Туше Катранджиев, Ташо Сафронов, Йордан Икономов, Кирил Илиев, Ичко Чолев, Мито Междуречки, Гоне Бигинин, Гоце Тодорашки,Гоце Шишков,Тано Калайджиев, Насо Садразанов, поп Стойо, Туше Балтов, Гоце Думчов (Карчо), Васил Терзиянов, Гоце Лельовски, Гоне Парадов, Гоце Нисторов (Павле), Гоце Гульов, Трайко Арнаутинът, Дюлбер Илия, Христо Стойов (Реджепът), Туше Йоров, Дино Люлянов (Джемо), Гоце Мазниянов, Данчо Джингалозов, Тано Хаджийолов, Ноле Джоров, Дино Калински, Манол Калински, Ицо Вълчев (Кекерето), Гоне Дончев Калински, дедо Дончо, Ицо Джорлев, Дино Червенков, Вангел Казански, Туше Хаджиянов, Ристо Стаменов, Христо Гавалянски, Дино Балтов, Трайчо Нимански, Стоян Бердана, Киро Бердана, Гоце Кереметчиев, Христо Пехливана (знаменосецът), Кръсто Джуфо, Кръсто Ореховски, Гоне Коджамарлийски, Трайчо Кьосето, Яко Лисицата, Андон от Драгомирци и много други,чиито имена засега не са още издирени. В четата участвуваше и бившият четник на Гоце Делчев Яно Попдельов, паднал убит при с. Даутлия; в четата беше преминал и синът на Руша Делчева Владимир Доне Чопов, дотогава четник при Апостол войвода.

Турските войски в състав на цяла дивизия от 12—15 хиляди души обградиха езерото — «гьоля сардисаха» (обсадиха) с намерение да уморят от глад скритите в тръстиките четници. Положението на обсадените действително беше лошо. Със задачата да се запасят с храни скривалищата в Арджан беше натоварен членът от ръководството на комитета Мицо Бояджиев. Но тъй като той сам попадна в затвора след Солунския атентат и беше изпратен на заточение в Подрумкале, поставената задача, изглежда, не е била изпълнена докрай.[53]

Обсадата на Арджан продължи повече от три седмици. Хранителните запаси бяха привършени и четата трябваше да напусне скривалищата си. В тъмна нощ четниците се добраха с лодки до плитчина, газейки до гуша във вода и подкрепвайки по-ниските си другари, като Доне Кушовалиев, успяха да се промъкнат през турския кордон. В края на юни 1903 г. малка част от кукушките чети се сблъска с

[53] Мемоар на ВМОРО, стр. 81; сведения на Дино Кирлиев и Дино Попниколов; Йотов, Тр., рък. Записки, л. 22—23.

турски войски при с. Драгомирци до Арджанското езеро и даде един убит. В навечерието на самото Илинденско въстание — на 16 юли — четата на Кръстьо Асенов даде голямо сражение при с. Пустолар.

Според Трайко Йотов през юни е бил изготвен план да се вдигне цялото население от града и селата, да се атакува и превземе Кукуш. Организиран бил дори специален акционен комитет и определени били задачите на всеки отряд и на всяка десеторка. В изпълнение на този план сборната чета след излизането си от Арджан се събрала в с. Постолар, та оттам да започне замислената акция. Според Трайко Йотов някой кукушанин, изплашен, че градът може да пострада — да изгори, съобщил на каймакамина, че чета е влязла в Постолар. «Черният» каймакамин, макар че нямал никакво желание да открива и преследва чети, отишъл с група конни жандарми в селото, колкото да изпълни формално служебния си дълг. Каймакаминът не предприел повсеместни обиски в селото, а поискал да види черквата, която се оказала затворена. Докато чакали епитропа да донесе ключа, каймакаминът наредил да се направи обиск в една малка къща до черквата, без да предполага, че в такава къщурка може да има комита. Оказало се, че и в нея са разквартирувани четници. Щом жандармите пристъпили към къщата, отвътре отговорили със стрелба. Каймакаминът тутакси излязъл извън селото и наредил да бъдат извикани турските гарнизони от Кукуш, Дойран и Гевгели.

Така в самото навечерие на Илинден — на 16 юли 1903 г., пламна голямото сражение при с. Постолар. Войводите Кръстьо Асенов и Трайко Йотов решиха да не излизат всред бял ден от селото. С помощта на намиращите се в селото зидари укрепиха крайните селски къщи, пробиха дупки в стените и направиха удобни бойници. Четата, която по сведенията на Трайко Йотов и други четници наброяваше 200 души, трябваше да издържи натиска на 3000, а според Тр. Йотов на 6000 аскери. Добре прикрити на удобните си позиции, четниците успешно отбиваха пристъпите на аскера. Войводите обикаляха бойците и даваха своите нареждания.

Сражението продължава безспир до късна нощ. В тъмнината аскерите се приближават към долния край на селото до реката, подпалват някои къщи и там се окопават. Аскерът прекратява атаките. Селото е обкръжено. Кр. Асенов и Тр.

Йотов за последен път обикалят позициите, за да решат откъде трябва да направят опит за пробив. Войводите решават да минат през най-открито място. Всички четници се прибират в горния край на селото. Разделени на групи, прикрити зад плетове, група след група излизат из селото. Първата група с прибежки излиза на открито, взима позиция, готова да открие огън надясно и наляво, за да открие път за следващата група. Така цялата чета се изтегля, като дава само един убит и един тежко ранен. Излезлите от Постолар четници група по група се прибраха пак в Арджанското езеро и в свързаното с него Аматовско езеро, а оттам в Аматовската нисия (вървалак).

Дали е имало действително план да се нападне и превземе гр. Кукуш, не може да се твърди със сигурност. Не е изключено да се е предвиждало нападение над Кукуш с цел за диверсия. С положителност може да се твърди, че Кр. Асенов е дошел в Кукуш и е възглавил голяма сборна чета с цел да предизвика сериозно революционно раздвижване.[54]

Партизанската дейност в Кукушко трябваше да се разгъне широко с избухването на готвеното въстание. Но тъкмо когато на Илинден се дигнаха народните маси в Битолския революционен окръг, загина при обстоятелства колкото възмутителни, толкова и прискрьбни, организаторът и войводата на сборната кукушка чета.

През 1902/1903 г. в Кукуш учителствуваше 18-годишната Ана Малешевска, свършила преди една година Солунската гимназия, дъщеря на близкия Гоцев съратник Никола Малешевски и годеница на Кръстьо. Когато Асенов изведе четата от Кукуш, с него тръгна и Ана Малешевска. След сражението при Постулар четата беше се изтеглила в с. Корнишор — Ениджевардарско. Тук бяха дошли с четите си Апостол Петков («Ениджевардарското слънце») и Иванчо Карасулията, войводи от стария харамийски кадър с неоформена напълно революционна идеология. В селската черква на Корнишор пред триста четници беше осветено знамето на кукушката чета. След това Кр. Асенов помоли селския свещеник да го венчае с Ана; той искаше да узакони връзките си с Малешевска, за да не се говори, че води любов-

---

[54] Мемоар на ВМО, стр. 81; сведения на Дино Кирлиев и Дино Попниколов; Й о т о в, Тр., рък. Записки, л. 22—23.

ница със себе си. Скритите врагове на Кръстьо Асенов из ползуваха венчавката, за да създадат настроение срещу вой водата. Разнесе се умело подклаждан ропот: «Ние ще правим въстание, а той се жени.» Низки и подли души с подобни подмятания посмяха да хвърлят кал върху един от най-безкористно преданите на революцията дейци на ВО. На 7 август 1903 г. Кръстьо Асенов човекът-хала беше убит насъне. Това безкрайно низко и подло убийство без съмнение беше извършено по върховистки внушения. Физическият убиец беше съден и екзекутиран от четите на Сава Михайлов и Аргир Манасиев. Истинският виновник за убийството на Кръстьо Асенов—Гоне Бигинин, успя да избяга в България.[55]

След убийството на Кр. Асенов кукушката чета се прибра в Арджанско-Аматовското езеро. На излизане от езерото кукушката чета начело с Трайко Йотов и Гоце Нисторов беше нападната при Аматово от многолюдна войска. В кървавото сражение паднаха убити последователно знаменосецът Хр. Пехливанов и още трима четници-знаменосци. След три дни четата даде още едно сражение при Гъндач в Паяк планина.[56] През зимата същата година четата на Аргир Манасиев издържа още една обсада в Арджанското езеро. През паметната 1903 г. немалко кукушани, като напр. Христо Куслев, Мирчо Икономов, Гоце Думчов (Карчо), Мицо Кирлиев, Милан Стоилов, Кара Вашил, Никола Гърков и др., действуваха като войводи или четници в други райони.

Масовите арести в Кукуш и Кукушко, извършени след солунските атентати, и настъпилата покруса всред населението при вестта за мерзкото убийство на прекрасния войвода-революционер попречиха партизанските акции да се разгънат с всичката си сила. Все пак кукушките чети ангажираха в станалите сражения не по-малко от двадесет хиляди турски войници, които инак биха били изпратени срещу въстаналия Битолски окръг. Така кукушани дадоха своя принос в помощ на Илинденското въстание, осъдено за жалост на неуспех още преди да избухне.

В революционните борби още в периода на Илинденското

---

[55] Манасиев, Аргир, Спомени, съхранявани в Македонския дом, стр. 34—35; сведения на Хр. Янков, Хр. Терзиев, Дино Кирлиев и други участници в четата: Йотов, Тр., записки, л. 24.

[56] Мемоар на ВМОРО, стр. 81.

въстание вземаха участие млади кукушани — главно завършилите солунските гимназии и студентите в София и чужбина, революционните идеи на които надхвърляха тесните рамки на народоосвободителната борба. Възгледите на тези млади хора, които считаха себе си за социалисти или анархисти, не бяха съвсем избистрени и по-скоро бяха израз на войнствуващо недоволство, готово да се прояви в бунтарство от всякакъв род. При липсата на оформена работническа класа трудно беше в един западнал градец като Кукуш да се появят напълно оформени социалисти-марксисти. При все това кукушки социалисти и анархисти по примера на Гоце Делчев бяха се включили в македонското революционно движение и искрено се стремяха както към освобождението на Македония от турско иго, така и към установяването на по-съвършен социален ред без оглед на това, че представите им за «новия ред» бяха съвсем мъгливи. Те свързваха борбата за освобождаване от турския национален и политико-феодален гнет с борбата за освобождаване от веригите на капитализма.

МИЛАН СТОИЛОВ

За интернационалните веения на някои кукушки социалисти особено характерен е един надпис-посвещение от Милан Стоилов, студент във Военно-медицинската академия в Петербург (Ленинград). На гърба на собствения си портрет, оставен като «последен спомен» на Туше Делииванов — негов «учител в полето на образованието и революцията», и на своя «единствен приятел Митю» (Влахов) б. м., Милан Стоилов пише дословно: «Не за свободата на една нация жертвувам аз своя живот, не като патриот, но като революционер боря се аз за щастието и благоденствието на цялото човечество.» Милан Стоилов, макар и далеч от България, живо се интересува от това, което става в Македония. В писма до Туше Делииванов изказва опасенията си, че в Македония екзархията гледа да изпрати за учители хора с попски настроения. В друго свое писмо пита какъв характер има Горноджумайското въстание. Ако то е дело на Вътрешната организация, Милан е готов заедно с други студенти да се озове в Македония.

В разгара на въстанието Милан Стоилов замина с четата на Чернопеев за Македония и там загина.

Социалисти бяха и падналите още в 1901 г. Мицо Делчев и Вано Петров. Социалисти бяха също Джорджо Дунков, Мито Влахов, Мицо Кирлиев и Христо Янков, по-късно съратник на Димо Хаджидимов. Също и увлечените от анархизма дадоха своя принос за македонското дело. Анархистът Милан Манолев не само активно съдействуваше на организацията, но по-късно прегърна идеята на единния фронт и падна убит в 1924 г. от македонските фашисти.[57]

* * *

След Илинденското въстание революционно-освободителното дело трябваше да се справя с извънредни мъчнотии. Извън разрухата и покрусата, преки последици от неуспешното въстание, Вътрешната организация беше изложена на безогледни нападения от страна на въоръжената гръцка и сръбска пропаганда.

Организацията, както видяхме, беше чужда на всякакъв национализъм и шовинизъм. Нейният устав отваряше ши-

[57] Сведения на Туше Делииванов, Никола Влахов и други съвременници.

роко вратите за всички потиснати без разлика на вяра и народност. На практика обаче ВО — по членския си състав българска — не можа да осъществи уставната си платформа — да привлече в редовете си освен малцина власи другите народности в Македония и Одринско: гърци, албанци, евреи и бедните турски селяни. В това направление не беше работено достатъчно системно, а не съществуваха и благоприятни обективни условия за това. Гръцкото простолюдие беше под пълното влияние на патриаршията, а гръцката интелигенция — отровена от панелинизма. Бедните мохамедани, които отдаваха всичко — и сиромашията си, на аллаха, не можеха и да си представят дори единодействие с гяурите против султана — халифа на правоверните. Евреите пък, населяващи главно Солун, не чувствуваха така остро гнета на султанската империя. Демократичните сили в Турция и на Балканите бяха много слаби, за да дадат на борещите се македонци и одринци морална или материална подкрепа.

Гръцките и сръбските чети, съставени от декласирани наемници начело с офицери-шовинисти, нападаха и тероризираха селата, вършеха масови и единични убийства. Те не само не бяха преследвани от турските власти, но бяха съзнателно поощрявани в борбата им против ВО. Тези чети действуваха като сътрудници и съюзници на турските власти.

След въстанието ВО беше застрашена още по-сериозно и от върховизма. Софийският официален върховизъм по това време беше съвсем дискредитиран. Борбата срещу него беше открита и затова по-лесна. Върховизмът стана особено опасен, когато дейци от ВО, като Иван Гарванов, Христо Матов, Христо Силянов, Тодор Александров и др., минаха фактически на върховистки позиции, а продължаваха да се издават за правоверни централисти. При това най-авторитетният след смъртта на Гоце ръководител на революционното движение — Дамян Груев, със своето примиренческо отношение към първите върховистки прояви неволно поощряваше загнездването на върховизма във ВО. Получи се така, че турското правителство и балканските буржоазно-монархистически правителства, макар и да изхождаха от различни съображения, еднакво се явяваха противници на ВО.[58]

---

[58] Кьосев, Дино, пос. съч., стр. 395—416.

В тези тежки за Македония времена в Кукуш и кукушките села беше сравнително спокойно. В ръководството на комитета влязоха нови хора — некомпрометирани пред властите, като Гоце Имов, другар на Делчев от военното училище, Вангел Казански, рибар от Арджан и опитен четник, представители на по-младата генерация: Дино Кирлиев, Дино Ральов и учителите Доне Митров и Милан Конев. В 1904 г. беше дадена амнистия. Излезе от Едикуле старият ръководител на комитета Христо Влахов, завърнаха се от заточение: Мицо Бояджиев в Подрумкале, Петко от Мутулово; Никола Влахов и други 21 заточеници от Кукуш и Кукушко в Акия, прибраха се в града и мнозина от взелите участие в четите. Кукушката революционна организация излезе здрава и читава от изпитанията на страшната 1903 г.[59]

Вътрешният върховизъм не намери почва в Кукуш. В Кукушко, макар че се намираше до вратите на Солун, андартски (гръцки) чети не можаха да проникнат — липсваше им база за това. Кукушката организация продължаваше да следва строго принципите и заветите на Гоце Делчев. В такъв дух бяха и решенията на окръжния конгрес в Солун (1905 г.). В заключителния протокол се препоръчваше борбата да продължи върху базата на автономията и пълната самостойност на революционното движение. В него се нареждаше още борбата срещу гръцката препаганда и срещу турците да не се води на национална основа, да се толерират мирните гърци и турци, да не се прибягва до убийства и ако все пак се наложи убиването на някой самозабравил се деребей, с писмо до селището на убития да се разяснят причините, които са накарали комитета да прибегне до такава крайна мярка.[60]

Кукушката революционна организация, запазила напълно своята чистота, клонеше към формиращото се след въстанието ляво течение начело с Яне Сандански и Димо Хаджидимов. По това време организацията в Кукуш косвено се ръководеше от Христо Янков, който, изпратен на организационна работа в Солун, заемаше там поста секре-

---

[59] ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2022, л. 141—142; сведения на Никола Петров, Дино Кирлиев, Никола Влахов.

[60] Силянов, Хр., Освободителните борби на Македония, т. II, София, 1943, стр. 368; Кьосев, Д., пос. съч., стр. 353—354.

тар на организацията. От Христо Янков е подписано пълномощното, с което кукушкият комитет упълномощаваше Туше Делииванов да го представлява на Рилския конгрес на ВО. Пълномощното обаче не е дошло навреме и кукушкият комитет не е бил представен на конгреса.

В 1905 г. по почин на дошлия в Кукуш Христо Чернопеев в Арджанското езеро се проведе околийска конференция. Между кукушките делегати беше и учителят Милан Конев. Взетите решения имаха за цел да се преустрои революционната организация на по-демократични начала и да се постави на по-широка обществена основа. В духа на решенията всички ръководни органи трябваше да се избират непосредствено от народа. Към организацията се създаваха изборни районни съдилища — Кукуш бе разделен на четири, пред които да се разглеждат всички дела, даже и бракоразводните. С това се целеше да бъдат саботирани както турските власти, така и екзархийските органи. Пред конференцията Чернопеев постави въпроса за масовото въоръжаване на народа и предложи да се съберат за тази цел пет хиляди златни лири от кукушките чорбаджии. Едвам като се изтъкна, че в Кукуш няма такива чорбаджии, които да могат да понесат такава глоба, сумата беше намалена. Събрани бяха три хиляди лири, като около хиляда лири дадоха—кое с добро, кое с по-други средства — неколцината градски чорбаджии.[61] Преустройството на революционната организация в Кукуш беше в тясна връзка с новия курс, провеждан от левицата в революционното движение: да се изостави постепенно четническата тактика, да се масовизира организацията и да се премине към открита политическа борба, като се потърси съдействието на демократически настроените среди в самата Турция. Четите преставаха вече да играят ролята, която играеха до Илинден.

През есента на 1906 г. Даме Груев и кукушанинът Гоце Думчов (Карчо), виден революционер, неразделен другар на Гоце, а сега на Даме, посетиха Кукуш. В редица срещи с ръководството на комитета, с Христо Влахов, Никола Петров и др. бяха обмислени мерките за още по-здравото затягане на организацията.[62] Месец след посещението си в Кукуш Даме

---

[61] Сведения на Никола Петров, Никола Влахов, Дино Кирлиев.
[62] Сведения на Хр. Влахов и Никола Петров.

и Карчо паднаха убити някъде из Малешевията. През същата 1906 г. стана случайно сблъскване на кукушка чета с аскера при излизане от Арджанското езеро, при което падна тежко ранен войводата Трайко Йотов.

До Илинденското въстание чифлигарите от кукушките села избягваха да откупуват земите, на които работеха като изполичари. Селяните, изглежда, са вярвали, че при едно успешно въстание тези земи автоматически и безвъзмездно ще станат тяхна собственост. Неуспешният край на Илинденското въстание отдалечи тази надежда за неопределено време. Тогава откупуването на земи почна с особено бърз темп. В някои случаи селата-чифлици наведнъж и изцяло се откупуваха. Такъв е случаят със с. Грамадна и споменатите по-рано големи карадашки села. Драгомирчани в 1904 г. наеха селото под наем от собственика Саул Модиано за 7 години, но преди да изтече този срок, те се откупиха изцяло. Изцяло се откупи и голямото село-чифлик Крецово.[63] В някои случаи чифлиците се откупуваха на етапи. Голямото село Мутулово (към 180 къщи) от по-рано беше откупило голяма част от чифлишката земя; по-късно мутуловяне откупиха още 1000 погона (декара) от бея за 2100 лири. По такъв начин се откупи и с. Междурек. Все пак най-разпространено си оставаше единичното откупуване на отделни чифлигари. Така в Планица само две къщи работеха на чифлишка земя; останалите 50—60 къщи бяха се откупили вече. В Гавалянци, чифлик на Саул Модиано, само седем къщи бяха останали на чифлишка земя, 25 бяха се откупили вече, а други упражняваха занятия (риболов, рогозинарство), несвързани със земята. В Рошлово само десет къщи бяха на чифлишка земя.[64] В други пък села-чифлици, като Гърбошел, Калиново и др., селяните-изполичари бяха се изхитрили да дават незначителна част от добивите си на чифликчията. Например изполичарите в Гърбушел даваха само по една лира на собственика. Чифликчиите имаха сравнително по-големи доходи от къшлата (зимно пасище) и язлата (лятно пасище), давани под наем на едри овцевъди.[65] Стремежът на селяните да откупват земя се отбелязва и в един доклад до екзархията,

[63] Сведения на Андон от Драгомирци и Хр. Терзиянов от Крецово.

[64] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 328, л. 322—327, 334.

[65] Сведения на Хр. Влахов и Хр. Станишев.

като се изтъква, че на собствена земя биха могли да торят, да засаждат трайни култури, градини и т. н.[66]

От появата на Вътрешната революционна организация чифлишкото стопанство отиваше към постепенно ликвидиране. Закриляни от организацията, селяните можаха да използуват създалата се благоприятна стопанска конюнктура (развитието на мелничарската индустрия в Кукуш и добрия пазар на селскостопанските продукти от животински произход в Солун) и да скътат някоя пара, за да откупят земите си. Паралелно с процеса за ликвидиране на чифлигарството вървеше и имотното разслоение в чифлиците. В доста села имаше вече селяни без свои стопанства — «надничаре». Във връзка с разслоението някои селяни напускаха чифлиците и търсеха препитание другаде. Изворите от онова време отбелязват, че жителите на големите чифлици Драгомирци, Крецово, Енешово и др. значително намаляват.[67]

След Арджанската околийска конференция дейността на четите беше извънредно ограничена, но затова пък революционната организация беше станала масова. Навсякъде по селата бяха изградени революционни организации; всяко село имаше своя милиция. Селските ръководства бяха в редовна връзка с околийския комитет в града. Масовият характер на организацията правеше четите в известен смисъл ненужни — селските милиции с успех изпълняваха функциите на четите.

В новообразуваното ръководство на ВО влезнаха Никола Петров, Мицо Гълъбов, Дино Кирлиев, Вангел Казански и Тено Червениванов. В името на единството в комитета беше привлечен и Анго Попов, който скоро се отдръпна и стана кмет на града.

Масовият характер на революционната организация се отразяваше и в културните прояви на кукушани. Старинните традиционни обичаи се спазваха, както и по-рано, но добиваха все повече ново, съвременно съдържание. На гроздобер, при низане на тютюн или при приготвянето на лист за буби, при сватби и веселби покрай обичайните закачки и смехове кънтяха бунтовните песни на Чинтулов, Ботев, Каравелов и на незнайни местни творци. Особено по-

---

[66] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 317, л. 178—179.
[67] ЦДИА, ф. 246, о. 1, арх. ед. 328, л. 324, 327, 335, 336, 337.

пулярни бяха песните, съчинени във връзка с революционните борби в Македония. В тях се възпяваха страданията на народа и борбите против зулумджии и разбойници («Павле слезе от Балкана долу в Туркия»); подвигът на предани до смърт революционери («Гавазов, Ченков — чада геройски»); твърдостта на попаднали в турски ръце революционери («От Гавалянци дори до Богданци всичко е в плам — спици под нокти, менгеме на глава»); бунтовният стремеж към свобода («Не ща, майко, на султана вергия да плащам»); тежката съдба на революционера-затворник («Ище бен гидиорум Йеди Куле йолуна» — «Ето аз вървя по пътя за Едикуле» (централния затвор в Солун). Пееха се още песни с подчертан свободолюбив дух, нагласени по стихотворения на Пушкин, Мицкевич и др. Под влияние на Средиземноморието карнавалът в Кукуш се провеждаше особено шумно. В карнавалните групи обаче не се явяваха само «арапчетата» с тарабуките от котешка кожа, палячовци и други подобни. И на карнавала се придаваше нов, политически смисъл. Между маските се срещаха харамии и бунтовници — фигури, които напомняха за новите веения. Новото се чувствуваше дори и при празнуването на чисто религиозни празници. Възгласът «Христос возкресе» се възприемаше като скорошен край на тиранията, като изгряваща зора на свободата и се посрещаше с бясна пушечна стрелба в черковния двор и в целия град. Денят на Кирил и Методий се чествуваше все така тържествено, като голям народен празник, без да изгуби наследената от Възраждането бойкост.[68]

С организационното преустройство на революционното движение и със затихването на четническата дейност в Кукушко настъпи относително затишие.

За положението в Кукуш към 1907 г. интересни сведения ни дава секретарят на солунското българско агентство Янко Пеев, който през лятото на 1907 г. е посетил града и някои села. «Това е — пише Пеев за града ни — може би единственият град в Македония, дето българите сравнително са най-числени и българският дух буден и бодър. От 1660 къщи само 200 са турски, а всички други български.» Янко Пеев е бил приет «твърде любезно» от каймакамина Джемал бей. «Ку-

[68] Сведенията за културния живот са почерпени от живи съвременници — главно от учителя Никола Петров и Никола Влахов.

кушкият (църният, б. м.) каймакамин — пише той — е сравнително млад, крайно честен и твърде интелигентен сириец.»

Според Янко Пеев каймакаминът полагал грижи за поминъка на турците — съветвал ги да отварят магазини, да посещават училищата. Подпомагал и българските училища. Джемал бей се разпоредил да се събира малък процент от тютюнопроизводството — събрани били 400 лири. Дал 50 лири на българските училища и щял да даде още 50; такава сума дал и на турските. Пеев намира, че не е имало никакви преследвания и ограничения за българския елемент. Джемал бей укорявал турските кметове, които подпомагали андартите. Всред кукушани се разправяше, че каймакаминът затварял за три-четири дни ония турци, които идвали да обадят къде има чета, докато четата мине и замине през дадено село. Пеев бележи, че чети в Кукушко няма.

Пеев дава и някои данни от стопански характер. Седем фабрики-мелници (4 в града и 3 в околността му); 250 хил. оки тютюн и 100 хил. оки пашкули годишно с надежда да стигнат 350—400 хил. оки. Той рисува режима в Кукуш като сносен — либерален. «Десятъкът — пише той — се събира износно за производителите. Предприемачите събират десятъка от това, което обявяват мухтарите. Житото вече е във фабриките, а тогава едвам стават търговете за юшура.»[69]

Интересни сведения за Кукуш по това време намираме и в доклада на главния вилаетски училищен инспектор Христо Тенчов до екзархията. Тенчов дава подробни сведения за екзархийските училища, за училището на българите-униати и за това на католишките сестри и даже за сръбско училище, в което се прибирали от улицата крайно бедни деца по-скоро на препитание.

В доклада на Христо Тенчов, както и в доклада на главния учител през 1898 г., Кукуш се рисува като икономически западнал градец. «Икономически градът запада от година на година и болшинството (граждани) са сиромаси, от които голяма част търсят прехраната си в Солун.» Янко Пеев също пише за «Кукушка махала в Солун», населена с «буйни и размирни елементи».

---

[69] ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 1023, л. 39—51.

В две писма от началото на 1907 г. до екзархията кукушкият архиерейски наместник (председател на черковно-училищната община) също изрично подчертава, че в околията е спокойно, мирно и тихо — няма оплаквания за безчинства и насилия. В същото време архиерейският наместник се оплаква от кукушани. «Самото българско население — пише той — изпомежду е станало много размирно» и се е отдало на крайно пиянство.[70]

Причина за размирието всред населението беше самият архиерейски наместник. След като не можаха да отнемат от униатите старото солидно училище, кукушани събираха средства за ново училище, тъй като използуваните за училища сгради бяха неудобни и нехигиенични. Архиерейският наместник начело на шепа чорбаджии и консервативни граждани искаше да употреби наличните пари на черковно-училищната община за постройка на черква при гробищата. Гражданите в грамадното си мнозинство бяха против попските проекти и искаха парите да се употребят за постройка на училище. В това се криеше причината на размирието между гражданите. Архиерейският наместник като председател на общината действително построи никому ненужна черква и кукушани трябваше наново да събират пари за училище. На тази почва конфликтът между представителя на екзархията и демократичното гражданство, включително и функционерите на организацията, до такава степен се изостри, че през пролетта на 1908 г. беше извършено несполучливо покушение срещу архиерейския наместник Върбанов. Дино Амбаркьойлиев и неговият другар паднаха убити в престрелка с турските жандарми.[71]

Затишието в Кукушко не продължи дълго време. На 20 август 1907 г. учителите Никола Петров и Мицо Гълъбов — и двамата членове на революционния комитет — бяха арестувани, защото, както се казва в донесението на главния учител до екзархията, «изскубвали пари от граждани с побоища и заплаха»[72]. Тези арести станаха при следните обстоятелства. В изпълнение решенията на Арджанската конференция комитетът определи сумите, които всеки гражданин

---

[70] ЦДИА, ф. 246, о. 1, а. е. 317, л. 172; а. е. 330, л. 130—134.
[71] По лични и на съвременници спомени.
[72] ЦДИА, ф. 246, 1, а. е. 317, л. 110.

трябваше да даде за организацията. Намериха се обаче един двама чорбаджии, противници на революционните методи на действие, които подбуждаха гражданите да не дават пари. Под влияние на подобни внушения един заможен гражданин отказа да даде исканата сума. При опита да му се въздействува морално работата стигна до скандал. Потърпевшият беше посъветван от Петруш Ярцев да уведоми за станалото жандармерийския инструктор капитан Агура. Последният го посъветвал да се оплаче на каймакамина. Всичко това стана известно на комитета посредством Вано Дарев, който беше на работа при инструктора на жандармерията в Кукуш. Случаят стана известен на каймакамина. Последва арестуването на Никола Петров, Йордан Икономов, Милан Танчев, Мицо Манолов, Мицо Гълъбов, Аспарух Измирлиев, Тено Червениванов, Вангел Казански, Дино Кирлиев, Петър Мончев и Христо Янков. Каймакаминът повика в конака двадесетина градски «първенци» и ги покани да подпишат един махзар, с който се искаше арестуваните да бъдат наказани като смутители на реда. Поставени натясно, «първенците» подписаха поднесения им документ. Когато обаче работата стигна до съда в Солун, изплашените махзарджии с изключение на двамина заявиха, че не са знаели точно съдържанието на махзара, и се отказаха от подписите си.[73]

Съдът осъди Никола Петров, Йордан Икономов, Милан Танчев и Мицо Манолев, а останалите оправда по недоказаност. В отговор на това кукушкият революционен комитет реши да наложи санкции и репресии на «първенците-махзарджии». Със специално окръжно от 18. II. 1908 г. до всички селски организации в околията комитетът нареди под страх на строго наказание никой селянин да не купува, ни да продава на 20 поименно изброени чорбаджии и по-заможни граждани, които вероятно са отказвали да дадат исканите от организацията пари. В окръжното се съобщава още, че са

---

[73] ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 1255, л. 1256. Жандармерийският офицер Агура предаде един екземпляр от окръжното на българския агент в Солун Ат. Шопов, а последният го препрати на ген. Паприков, министър на външните работи. Капитан Агура беше в лоши отношения с революционната организация в Кукуш. Когато избухна младотурската революция, той избяга в Солун от страх да не бъде убит от кукушките революционери. По сведения на Ник. Петров.

осъдени на смърт главните противници на организацията: Петруш Ярцев, Дино Попгутов и архимандрит Антим Върбанов. Не след много време двамата чорбаджии (Петруш Ярцев и Дино Попгутов), които не се отказаха от подписите си, паднаха убити от хора на организацията. Властите не извършиха нови арести, понеже семействата на убитите заявиха, че арестуваните по-рано нямат пръст в тези убийства.[74]

През 1907 г. убити бяха «кокошкаре», дребни прекупвачи на кокошки и яйца. Тези убийства бяха извършени от криминални престъпници, след като разбойникът-рицар Вели Капетан, покровителят на сиромашта, беше убит.[75]

В годините преди младотурската революция в Кукушкия край беше сравнително мирно и тихо; тиранията на Абдул Хамид не се чувствуваше така силно, както в други краища на Македония. Поради чисто българския характер на нашия край и благодарение на здравата и стегната революционна организация гръцката и сръбската въоръжена пропаганда не можаха да се загнездят в Кукушко. Но в по-голямата част на Македония (Костурско, Леринско, Воденско, Ениджевардарско, Гевгелийско, Битолско, Кумановско, Скопско, Тетовско, Охридско) беше осъществен негласен, но добре съгласуван съюз между гръцките и сръбските чети, от една страна, и турските военнополицейски части и турско-албанските башибозуци — от друга, с цел системно да се унищожава българското население — да се разредява българският елемент в Македония.

Под комбинираните удари на гръцки, сръбски, турски власти и потери ежедневно падаха убити българи, а понякога се извършваха масови убийства на българи — на мъже, жени и деца. Зачестиха покушенията над българи и в Солун. С една дума, в навечерието на младотурската революция положението на българите в Македония беше адско. Масовият терор над българите беше добре известен на чуждите дипломати в Турция и намери отражение в английските сини и френските жълти книги.[76]

---

[74] Устни сведения на Никола Петров и Дино Кирлиев.

[75] ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а. е. 317, л. 195.

[76] В л а х о в, Т у ш е, България и Младотурската революция, Годишник на Соф. университет, т. LIX, кн. III — История, София, 1966, стр. 7—39.

* * *

През 1908 г. в Турция настъпиха събития, които особено силно се отразиха в Македония. Още от края на XIX в. всред турските буржоазни и интелигентски кръгове се надигаше все по-силно недоволство от съществуващата политическа система. Абсолютистко-феодалният режим при Абдул Хамид не само угнетяваше покорените народности, но спъваше обществено-икономическото развитие на цялата страна — по-специално на самата турска буржоазия. Дори и хора, произлезли от господствуващата турска класа, особено млади офицери, виждаха причината за крайната изостаналост и военно-политическа слабост на Турция в закостенелия режим на Абдул Хамид. На такава основа се зароди и под влиянието на Първата руска революция от 1905 г. се засили младотурското движение. То имаше за цел да смъкне деспотическия Абдулхамидов режим, да реформира държавата и да доведе турската буржоазия на власт. Младотурците в същото време бяха противници на германското икономическо и политическо проникване, което превръщаше Турция в полуколония на германския империализъм.

Буржоазно-националистическо по своята същност, младотурското движение още със зараждането си излезе с декларация за широки демократически реформи и равноправие на всички народности в Турция. Младотурците направиха опит да влязат във връзка с някои национално-революционни организации — поканиха дори представители на Арменската революционна организация и на ВМОРО да вземат участие в техните конгреси, които се събираха извън пределите на Турция. Младотурското движение, което беше подмолно, нелегално, не засегна обаче широките турски маси. Главно затова то не можа да обедини демократическите сили на различните народности в Турция за обща борба против султанския деспотизъм. Все пак всред дейците на левицата във ВМОРО вече си пробиваше път гледището, че разрешаването на македоно-одринския въпрос трябва да се търси в общата демократизация на Турция. Такова гледище, което съвпадаше с декларативната платформа на младотурците, застъпваха Павел Делирадев, Ангел Томов и други дейци на левицата в сп. «Одрински глас».

Младотурците имаха особено силно влияние всред младите офицери в Македония. Солун и Битоля бяха главните средища на младотурското движение. Затова Младотурската революция почна от Македония и понеже младотурците не бяха свързани с масите, се изрази във военен преврат.

В началото на юли 1908 г. паднаха убити в Солун, Битоля и Сер някои генерали, полковници и султански шпиони, крепители на режима. Младотурчинът майор Ниази бей изведе гарнизона на Ресен в планината и с прокламация прикани мюсюлмани и християни да се вдигнат на борба против деспотичния режим. В течение на няколко дни всички гарнизони в Македония бяха спечелени от младотурците. Докараните от Анадола войскови части отказаха да се бият против въстаналите. На 23 юли (н. ст.) младотурците в Битоля, Скопие и Солун провъзгласиха конституцията от 1876 г. Младотурците от Македония се готвеха вече да потеглят към Цариград.

Изплашеният Абдул Хамид побърза да възстанови прословутата конституция от 1876 г. Така се извърши Младотурската революция, която по определението на Ленин остана чисто буржоазна революция, без да може да се развие като буржоазнодемократична.[77]

С обявяването на Хуриета (Свободата) — така се нарече Младотурската революция — Вътрешната организация излезе от нелегалност. Ръководителите на Гоцевата организация начело с Яне Сандански сметнаха, че след станалата промяна македоно-одринският въпрос ще може да се разреши в рамките на една из основи демократизирана Турция. Те застъпваха гледището, че македонци и одринци рамо до рамо с всички демократични обществени сили в Турция ще могат да водят вече открита политическа борба за пълна политическа еманципация и за социална правда. Яне Сандански излезе с манифест «към всички народности в империята», в който с горещи думи призоваваше мюсюлмани и християни с братски усилия да доведат докрай борбата против тиранията в името на свободата за всички народи в Турция.[78]

---

[77] В. И. Ленин, Соч., т. 25, стр. 388.

[78] Манифестът е даден изцяло от Павел Делирадев, Яне Сандански, София, 1946, ст. 30—32; Дино Кьосев, История на македонското национално-революционно движение, София, 1954, стр. 437—439.

В Кукуш вестта за станалата промяна —за Хуриета, се схвана като край на тиранията, на феодалния и национален гнет, като начало на напълно свободен живот. Като съвременник аз съвсем ясно си спомням събитията от първия ден на Хуриета. В горещ юлски ден бяхме се събрали на игра в широкия двор на наш другар. Южното слънце така силно припичаше още от ранна сутрин, че скоро се прибрахме в прохладния трем. Към 9 часа преди обяд внезапно влезе домакинът на къщата и със силно развълнуван глас произнесе само две думи: «Даде се свобода!» Под влияние по-скоро на изключителната радостна възбуда, която се четеше по лицето и се чувствуваше в гласа на солидния възрастен мъж, ние разбрахме инстинктивно, че се е случило нещо много важно — някое рядко щастливо събитие; заскачахме от радост, тупнахме каскетите си о̀ земята и изскочихме на улицата. Аз припнах до в къщи, повторих тайнствено двете съкровени думи и изхвръкнах навън, повлякъл по-малките си братя. По улиците тичаше вече поток от хора към най-горната висока част на града — към конака (управлението на каймакамина). Скоро и ние се озовахме там.

Войниците от гарнизона бяха строени в редици пред високата около два метра земна тераса, на която се намираше каушът (казарменото помещение) на жандармите. Зад аскера бяха се струпали турци, а зад тях — граждани-българи и много деца. На терасата ораторите — офицери, цивилни и ходжи — произнасяха слово след слово, като завършваха речите си с «амин». По едно време се разнесе команда и аскерите мигновено натъкнаха ножовете на пушките си. Неразбрали значението на командата и изплашени от щракането на щиковете, ние ударихме на бяг. Зер, отгде да знаем какво има да става, щом щиковете вече играят. Тутакси след нас се разнесоха викове: «Дурунус! Дурунус! (Стойте! Стойте!).» Скоро се разбра каква е работата. Дадена била заповед за арестуването на двама старотурци, противници на Хуриета. Аскерите обградиха един прибледнял висок, кокалест чалмалия турчин с рядка прошарена брада и го отведоха в конака. Арестуван беше и някакъв военен. Така почна ерата на Хуриета в Кукуш.

Вестта за станалата промяна скоро обходи целия град. Неописуема радост обхвана народните маси. Настъпи като че ли край на вековната вражда между господствуващата

турска нация и покореното население. Стари турци и българи със сълзи на умиление се прегръщаха по улиците. Конакът отвори широко вратите си и народът нахлу в недостъпните по-рано помещения. Прислужници с подноси разнасяха и гощаваха всички с локум и шербет. Опиянени от лъха на свободата, хората като че ли забравиха всекидневната си работа. По цели дни до късна вечер думкаха тъпани и свиреха зурли, хора се виеха по улиците, навсякъде се чуваше напевът «Яшасън хуриет, адалет, мусавет» (Да живее свободата, братството, равенството), а в кръчмите пийнали и развеселени граждани стреляха в таваните. Това безкрайно веселие се прекратяваше за миг, когато народът се събираше на митинги или за някакво тържество.

Един-два дни след обявяването на Хуриета целият град се дигна да посрещне нелегалните дотогава дейци на Вътрешната организация. Нашите комити изскочиха из лозята и след обичайните поздравления под ръка с турски офицери застанаха начело на народната манифестация и влезнаха тържествено в града. След няколко дни беше дадена амнистия на политическите «престъпници». Всички граждани се стекоха на гарата (4—5 км далече от града) да посрещнат политзатворниците от Едикуле в Солун и от далечно заточение. Народното шествие начело с портрета на Гоце Делчев и политзатворниците пое тържествено от гарата и завърши в дома на Делчев. След други няколко дни бяха освободени от затвора в Кукуш и дребните криминални затворници, като преди това бяха, така да се каже, приковани на позорния стълб, и то по чисто ориенталски маниер. В пазарен ден, вързани един за друг по низходяща линия, няколко дребни крадци (българи, турци, цигани) бяха развеждани с тъпани и чалгии из препълненото с хора пазарище. От време на време някои от зрителите — обикновено стари турци — даваха иширет (знак) да спре шествието, излизаха пред редицата на затворниците и се обръщаха към тях с патетично слово от подобен род: «Абре едипсизлер, абре утанмазлар, абре маскаралар! — няма ли за вас почтена работа, та сте тръгнали да крадете!» След тези «назидателни» думи възбудените оратори заплюваха затворниците в лицето и отваряха път на шествието, за да бъде спряно по-нататък от друг морализатор.

Младотурската революция беше посрещната с изключителна радост в цяла Македония. Генералщабен майор — пише българският агент в Битоля — държи пламенна реч. Множеството — граждани и военни, слуша оратора със затаен дъх и плаче от радост. Поддържаната изкуствено от Абдулхамидовия режим омраза между разните народности за миг изчезва. Мохамедани и християни, българи, турци, албанци и евреи със сълзи на очи се прегръщат като братя. «Всички съсловия на разните народности из града — донася завеждащият солунското агентство до българския външен министър ген. Паприков — направиха грандиозни шествия из улиците, за да маркират радостта си за спечелената свобода.» В Солун пристигат увеселителни влакове с българи и турци, за да вземат участие в народните манифестации. В Солун очакват специален влак с кукушани, които заедно с кукушаните от кукушката махала щели да манифестират с портретите на Гоце Делчев и младотурския лидер Енвер бей.

Всички сведения единодушно говорят за изключителното дружелюбно отношение на младотурците към българския елемент. Това проличава особено при посрещането на четите в Битоля, описано от българския агент в писмо до ген. Паприков. На тържеството присъствуват младотурският комитет в пълния си състав, турските власти и почти целият турски гарнизон — юнкерите от военното училище, строени в шпалир; три пехотни дружини с музиките си; един ескадрон кавалерия; инородните общини с изключение на гръцката, еснафските сдружения и многохиляден народ. Начело на кортежа черно знаме с надпис: «На падналите борци за свободата.» Следват четите със знамената си. С пламенни речи младотурците честват четниците на ВМОРО като най-заслужили борци за сгромолясването на Абдулхамидовия режим.

С подобна тържественост бяха посрещнати в Солун пристигналите с влак от Сяр Яне Сандански, Тодор Паница и другарите им. На гарата Сандански е приветствуван от специална депутация на младотурския централен комитет начело с Енвер бей. Сандански и Енвер държат речи от балкона на хотел д'Англетер. «Речта на Сандански, бележи завеждащият солунското агентство, беше с чисто интернационалистическа подкладка и я завърши с думите: «Долу

султанът и всички султани на света! Да живее свободата!» В Солун тържествено беше посрещнат и войводата Апостол— «Ениджевардарското слънце».

Като изказваха дълбокото си уважение към българите, младотурците не криеха своето неласкаво, даже презрително отношение към гърци и сърби. На тях те гледаха като на крепители и съюзници на Абдулхамидовата тирания. Дори противниците на младотурците, като например намиращият се в Солун Симеон Радев, изрично изтъкват особеното внимание към българите. «Турците, пише С. Радев до Ник. Генадиев, менажират българския елемент. . . Изказват извънредно почитание към нашите четници и имат високо мнение за българската войска. Презират откровено Сърбия и Гърция.»

Станалите промени в Турция бяха добре известни на българската общественост и на българското правителство. Генерал Паприков, министър на външните работи, редовно осведомяваше намиращия се в чужбина княз Фердинанд за всичко, което става в Турция. В доклад до Фердинанд Паприков съобщава, че в Македония и Одринско владее опиянение от успеха. «В Македония — пише той — българите, техните войводи и изобщо българщината са на особена почит, там владее пълна свобода. . . В няколко дена Македония стана неузнаваема. . . С една реч, става нещо необяснимо и невероятно. Границата е отворена. Отиването в Македония е най-свободно. . . Падналите българи четници се величаят и от турците като народни герои. *Всичко това е невероятно, но е вярно. . . Това, което революцията даде на македонците в десет дни — пише Паприков, — реформите не можаха го дадат за толкова години. . .* Сега в Македония сръбски елементи вече не съществуват. . . .И гърците загубиха твърде много. . . Каквото и да става по-нататък, в Македония положението на българите е затвърдено (к. м. — Т. В) .»

След тази обективна, вярна, положителна оценка на станалото в Македония и Одринско би трябвало да очакваме, че българското правителство и управляващата българска буржоазия с радост ще приветствуват Младотурската революция и ще подкрепят новия режим. Получи се обаче тъкмо противното. Българското правителство прие станалите промени в Турция с неудоволствие, с неприязън. Неофициал-

ният орган на управляващата демократическа партия недвусмислено писа: «Конституционна Турция — това не значи още *безгрижна България*. България трябва да бъде готова сега повече от всякога на всяка евентуалност. *Барутът ни трябва да бъде сух и погледите ни обърнати към Цариград.*» В обширен доклад до Фердинанд от 25 юли (ст. стил) 1908 г. Паприков откровено пише: «*Нормалното развитие на работите в Турция не е в наша полза. Установяването и укрепването на конституционния режим в Турция не е в наш интерес. Да попречим на това непосредствено не можем и не бива. Тук ще ни помогнат македонците и младотурците* (к. м. — Т. В.).»

Българските правителствени кръгове, неприятно изненадани от станалото в Турция, като че ли предпочитаха да се запази Абдулхамидовият режим, ежедневно да се лее българска кръв, но да имат в ръцете си претекст да обявят един ден война. В едно обширно изложение до Фердинанд шефът на стамболовистите д-р Никола Генадиев, като предлага да се вземат преди всичко мерки спрямо «безотечествениците» и «предателите» около Сандански, едва ли не със съжаление признава, че не можем да обявим война — в Македония българите са свободни; в затворите няма нито един българин; Европа е за младотурците. Българските шовинисти не посмяха да предизвикат военен конфликт с Турция, но не се отказаха да действуват подмолно за постигането на целите си.

Паприков в докладите си до Фердинанд поставяше като първа задача на правителството да вкара по възможност повече «македонци» в Македония, които да създадат заедно с провърховистката десница на Вътрешната организация една силна българска партия, която да отнеме Струмишко и Серско от ръцете на санданистите. Правителството на Ал. Малинов побърза да осъществи така формулираните задачи. То взе мерки да отидат в Македония «по-главните и полезни македонци». Изпратени бяха около 60—70 учители, около 500 «македонствуващи» (върховисти, б. м.), а и надеждни еснафи; купени били две печатници, за да се издават в Солун и Битоля български вестници. Снабдени със средства, за Македония заминаха провърховистките шефове Хр. Матов, Тома Карайовов, Петко Пенчев, Павел Христов и др., а Генадиев изпрати в Македония Симеон Радев, негов близък помощник.

Старите и новите върховисти преследваха една цел — да дискредитират прогресивната демократична левица на ВМОРО начело със Сандански и да работят подмолно против новия конституционен режим в Македония. Симеон Радев сам признава в писмо до Генадиев, че основната му задача е да дискредитира Сандански и хората около него — Павел Делирадев, Димо Хаджидимов, К. Списаревски, Тод. Паница и др. Тома Карайовов пък предлага на Фердинанд същински гангстерски план за отвличането на Сандански, Паница и другарите им в България.[79]

От Младотурската революция — дело на буржоазноинтелигентски и офицерски елементи, мнозина от които произлизаха от бейско-феодални среди, не можеше да се очаква коренно преустройство в духа на широка демократизация и на социални реформи. Все пак Хуриетът имаше тази положителна страна, че направи възможна откритата политическа борба, даде свобода на словото и печата, даде амнистия и отвори тюрмите, създаде парламент, от чиято трибуна депутатите на малцинствата можеха да защищават интересите на своите избиратели.

Младотурците като типични буржоазни националисти имаха за цел да възродят Турция в единна сплотена държава. Те упорито внушаваха, че всички граждани — без разлика на вяра и народност — трябва да се чувствуват като «отомани» — равноправни поданици на Османската империя. Промяната на режима означаваше поврат и в турската външна политика. Младотурците направиха опит да се освободят от икономическото и политическото опекунство на германо-австрийския блок — принудиха султана да назначи за велик везир англофила Кямил паша. Австро-Унгария сериозно се опасяваше, че Турция ще поиска да ѝ се върнат окупираните от Австрия Босна и Херцеговина. Кобургът Фердинанд и буржоазномонархистическите клики в България също така се отнесоха враждебно към промяната в Турция. Те се страхуваха, че конституционният режим може да доведе до подобряване на вътрешното положение в Турция, да им отнеме повода за вмешателство във вътрешните ѝ работи и да попречи на хегемонистичните им планове. Вътрешните върховисти Хр. Матов, Т. Александров и др.,

[79] Влахов, Т., пос. съч., стр. 41—66.

изпълнявайки внушенията на Фердинанд и на реакционните буржоазни среди, направиха опит да запазят ВО като нелегална и положиха всички усилия, за да не позволят положението в Македония да се нормализира.[80]

Еднакво засегнати от станалата промяна в Турция, след една среща между Франц Йосиф и Фердинанд, последвана от един поверителен разговор на Фердинанд с австро-унгарския министър на външните работи Ерентал, Австро-Унгария и България предприеха съгласувани явно враждебни и предизвикателни акции спрямо Турция. Австро-Унгария обяви анексията (присъединяването) на Босна и Херцеговина, а Фердинанд, подкрепен напълно от българската буржоазия, провъзгласи независимостта на България и си прикачи титлата «цар на българите», т. е. и на българите извън пределите на България, в Македония и Одринско.[81] Провъзгласяването на независимостта само по себе си беше голямо прогресивно събитие. Но при обстоятелствата и по начина, по който беше замислено и извършено, то изигра ролята на грубо предизвикателство спрямо Турция.

Австро-българските провокации активизираха контрареволюционните елементи в Турция и подсилиха националистическия дух у младотурците. Войнствено-шовинистична вълна се понесе и за миг стана популярна съчинената по случая песен: «Илери, Илери — марш илери, алалъм душмандан ески йерлери Босна и Херцеговина и т. н.» (Напред, напред — марш напред, да вземем от душманите старите си земи). Обявен беше и бойкот на австрийските стоки, включително и на произвежданите в Австрия фесове, заменени за известно време с бели албански кюляфи.

Македонската левица начело с Яне Сандански и Димо Хаджидимов групира силите си в новообразуваната «Народна федеративна партия». Тази партия беше изградена върху крайно демократични начала, отразени ясно в програмата ѝ. Федеративната партия се бореше за «ревизия на конституцията върху базата на народния суверенитет, за премахване на всички национални и класови привилегии, за правото на всяка националност да се организира и самоопределя. Тя издигаше програмното искане за незабавна

[80] Кьосев, Д., пос. съч., стр. 440, 456.
[81] История дипломатии, т. II, стр. 196.

аграрна реформа — за оземляване на чифлигарите, за създаване на широко областно и общинско самоуправление и най-сетне за изграждането на «източна федерация.»[82]

Макар че се мъчеха да задържат четите, върховистите — агенти на Кобурга, и българската буржоазия основаха и своя легална организация «Съюз на българските конституционни клубове» — партия със силен националистичен уклон, прикрит проводник на целите и стремежите на великобългарската шовинистична политика. Тези две партии отразяваха и разположението на класовите сили всред населението. Народната федеративна партия групираше в редиците си революционно-демократично настроената дребнобуржоазна маса и трудещите се от града и селото. Съюзът на конституционните клубове обединяваше чорбаджийско-буржоазните и свързаните с екзархията среди. Шефовете на конституционните клубове начело с Тома Карайовов бяха богато финансирани от тайните фондове на българското правителство. Народната федеративна партия не получаваше отникъде субсидии и беше сериозно затруднена за издаването на своите печатни органи.[83]

Организацията на народната федеративна партия беше създадена и в Кукуш. В нея се вляха хората на Вътрешната организация начело с нейните активни ръководители — Туше Делииванов (завърнал се след Хуриета в родния си град), Христо Янков, Христо Влахов, Нако Илиев, Милан Конев, Кольо Петров, Мирчо Икономов, Туше Тишин, Джорджо Кьосев (Дойранлията), Дино Кирлиев, Гоце Гърков, Дино Попниколов, и представители на по-младото поколение, като Антон Попов (Доне Попчето), Мицо Народа и мнозина други. По-богатите граждани, които до 1908 г. стояха настрана от революционното движение, сега — след Хуриета — се активизираха и създадоха организация към Съюза на българските конституционни клубове начело с Анго Попов и д-р К. Станишев.[84]

Народната федеративна партия в Кукуш имаше широко влияние всред народните маси. Кукушката организация

---

[82] Кьосев, Д., пос. съч., стр. 447—452.

[83] Пак там, стр. 455—456.

[84] Сведения на Дино Кирлиев и Мицо Народа, съвременници на събитията.

активно подпомагаше и централното ръководство на партията в Солун. Кукушаните Дим. Влахов, Хр. Янков бяха членове на централното партийно ръководство и участвуваха в редактирането и издаването на партийните органи. Както на времето подпомагаха с пари ЦК на ВМОРО, така и сега кукушани направиха опит, макар и наивен, да подкрепят материално ръководството на федеративната партия. За сметка на партията партийни членове откупиха от държавата мирийното право (правото да събират определените такси от улова на риба и от изсичането на камъша и тръстиката) върху Арджанското езеро. Печалбите от това предприятие трябваше да улеснят финансово партийната организация. За ръководител на предприятието беше определен Туше Тишин. Около добродушния Тишин бяха се събрали на прехрана останали без средства политически съмишленици. Скоро предприятието се оказа пред фалит. Тогава сам Хр. Янков пое ръководството на работата и ако не беше осъществена особена печалба, подписалите договора поне бяха отървани от преследване за неустойка.[85]

При произведените избори за парламент от Македония бяха избрани четирима българи, двама от които бяха кукушани — Хр. Далчев и Дим. Влахов. Пред турския парламент те изнесоха програмното искане на федеративната партия за основна аграрна реформа. Дим. Влахов застъпваше интересите на работническата класа, поддържаше връзки с работнически организации, повдигаше въпроси за социално работническо законодателство. По негово внушение, изглежда, избухна и стачка на тютюноработниците в Цариград.

Федеративната партия в Кукуш подкрепяше с готовност всички начинания за запазването и демократизирането на установения от Хуриета режим. Но младотурската революция поради своята половинчатост — кървавият султан Абдул Хамид запази престола си, държавният реакционен апарат остана непокътнат, фанатичното мюсюлманско духовенство държеше под свое влияние невежествените турски маси — улесни надигането на контрареволюционните сили.

---

[85] По сведения на Хр. Янков.

През нощта на 12 срещу 13 април 1909 г. в Цариград беше извършен контрареволюционен преврат и Абдул Хамид беше възстановен в прерогативите на абсолютен монарх. Тогава кукушани без колебание застанаха в защита на Младотурската революция. Доста млади кукушани — от града и селата — се включиха в доброволческите отряди на Сандански, Паница и Чернопеев и заедно с младотурските войски от Солун потеглиха за Цариград и дадоха своя принос в борбата с реакцията. Контрареволюционният преврат бързо бе ликвидиран. Абдул Хамид беше свален и затворен в Солун, а на султанския престол бе поставен безличният Мехмед V. След потушаването на контрареволюционния метеж младотурците станаха пълни господари на положението. Сега те трябваше да покажат смятат ли да пристъпят към действителни преобразования и реформи, или не. Взела здраво властта в ръцете си, младотурската буржоазия скоро показа истинската си природа. Младотурското правителство не въведе обещаваните по-рано реформи, не пристъпи към разрешаването на най-болния въпрос — аграрния. Вместо да дадат земя на селяните и да съдействуват за съживяването на стопанския живот в градовете, правителството и младотурската партия «Обединение и напредък» възприеха открит буржоазношовинистичен курс, изразен в младотурския панотоманизъм.

Между това по внушение на дворцовите и правителствените среди вътрешните върховисти от типа на Христо Матов, Тодор Александров и др. още през 1909 г. почнаха да възстановяват своята четническо-терористическа дейност с цел да компрометират конституционния режим в Турция и да възвърнат старото положение в Македония. В същото време върховистите насочваха ударите си против народната федеративна партия. На два пъти те правиха опит да убият Сандански.[86] Използувайки по най-долен начин факта, че левицата във Вътрешната организация начело със Сандански съдействуваше в борбата против контрареволюцията за демократизирането на Турция, върховистите представяха без срам «санданистите» за приятели на младотурците. С тази безогледна демагогия върховистите от конституционните

---

[86] К ь о с е в, Д., пос. съч., стр. 456—457.

клубове в Кукуш добиха известно влияние всред някои непросветени политически люде, макар че социалната им база беше съвсем тясна. Върховистите не можаха да създадат нелегална организация, но създадоха чети — не от революционери, а от професионални корумпирани комити — оръдия на Кобургите и българското правителство.[87]

Провокационната дейност на организираните от матовци и тодоралександровци четички послужи като претекст младотурското правителство да предприеме в 1910 г. широка и брутална акция за разоръжаването на българското население в Македония. Специално в Кукушкия край обаче беше спокойно. Поради близостта до Солун може би младотурците не извършиха там насилия.

Кукушани в съгласие с принципите на народната партия и на образуваната със съдействието на БСДРП (т. с.) социалдемократическа организация в Солун отрекоха всякаква нелегална четническа дейност и не позволиха да се създадат такива чети в техния край.

Христо Чернопеев, известен войвода на ВО, разочарован от младотурците, мина през 1910 г. в нелегалност и направи през пролетта на 1911 г. безуспешен опит да възобнови четническото движение в Кукуш. Свърза се с дошлата откъм Родовиш тричленна «кукушка четица» на Трайко Морарцалията и обиколи селата Моларци, Мутулово, Долни Тодорак, Междурек. Тъй като знаеше, че кукушани са против възобновяването на четите, той влезе в Кукуш с голяма предпазливост. Чернопеев поиска да влезе във връзка с Тодор Зелев, касиер на организацията до Хуриета. Зелев обаче отказа да го приеме и откри огън при опита на двама Чернопееви четници да влязат в къщата му. Тогава Чернопеев се видя принуден да напусне Кукуш, без да постигне някакъв успех.[88]

Младите кукушани, особено тези, които работеха в Солун и бяха организирани в работнически синдикати, попадаха все по-силно под влиянието на социалистическите

---

[87] Изложението по-нататък е дадено по лични спомени на автора и на съвременниците Христо Янков, Христо Влахов, Никола Петров, Кольо Константинов, Дино Кирлиев, Хр. Станишев, Мицо Народа и др.

[88] ЦДИА, ф. 771 (необработен), Спомени на Тачо Хаджистоенчев, четник на Чернопеев.

идеи. Борбата за национално освобождение все повече се свързваше с борбата за социално освобождение.

Младотурският преврат не донесе някакви промени в икономиката на Кукушкия край. Кукуш си остана град със западнали занаяти и със значително оживен седмичен пазар. В годините след Хуриета в Кукуш намери много широко разпространение саденето и обработването на тютюн. Във връзка с това бяха построени големи складове за преработката на тютюна.

В тези години кукушани още по-масово отиваха на работа в Солун, навлизаха в предприятията като наемни работници и постепенно добиваха психиката на класово съзнателни пролетарии. В самия Кукуш работническият елемент нарасна числено. В 1909 г. се създаде в града и работнически синдикат.

При всичките отрицателни страни на младотурския режим все пак след Хуриета настъпи относителна свобода, която даде възможност за свободно разглеждане на наболели политически и социални проблеми, за редица културни начинания и прояви. В Солун и в Кукуш често ставаха събрания и митинги, на които масово участвуваха трудещите се от всички народности. На тези събрания излизаха като оратори и депутатът-кукушанин Д. Влахов, а и дейци на международното работническо движение, като Кръстьо Раковски. Посредством многото живеещи или временно пребиваващи в Солун кукушани всичко, което ставаше там, намираше отзвук и в Кукуш. В Кукуш редовно се разпространяваха излизащите в Солун вестници «Единство», «Конституционна заря», «Народна воля» и «Учителски вестник», в редактирането на които вземаха участие тесните социалисти Димо Хаджидимов, Ангел Томов, Йордан Шурков и др.

Културните прояви в Кукуш се изразяваха между другото в чести вечеринки и театрални представления, изнасяни от местни любителски артистични сили. На тях свободно се декламираха революционно-социалните и патриотични стихове както на Ботев, Вазов, Яворов и други български поети, така и на световно известни руски и западноевропейски автори. На кукушката любителска сцена се изнасяха известните по онова време пиеси, като «Иванко», «Хъшове», «Свекърва»; Гоголевите «Женитба» и «Ревизор» и др. Една

година по случай карнавала кукушките младежи вкараха в карнавалното шествие и парахода «Радецки» с Ботевата чета. Една-две години преди Балканската война в Кукуш бе основано по почин на толстоиста Дино Демирев ново читалище с по-определени цели — да пропагандира възгледите на Толстой. Все по това време (1910—1911 г.) кукушани въпреки бедността си изградиха нова солидна училищна сграда. Не остана в цялата Кукушка околия село без уредено българско училище.

Такива бяха политическата обстановка и духовната атмосфера в Кукуш, преди да настъпи гибелта на родното огнище на Гоце Делчев и Христо Смирненски.

БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ И ГИБЕЛТА НА КУКУШ

Агресивно-шовинистичните среди в България трескаво се готвеха за осъществяването на хегемонистичните си планове. От момента, когато Фердинанд провъзгласи тържествено «независимостта на България» и си прикачи титлата «цар на българите» (1908 г.), дворецът и шовинистичната българска буржоазия неотклонно тикаха събитията към война за осъществяването на «националните идеали», за създаването на «велика България». Нужно беше само да се довърши обработката на народа в духа на агресивния шовинизъм, да се създаде необходимото настроение за война.

Тази задача се възложи на глашатаите на великобългарския шовинизъм и на македонските върховисти. Заредиха се нови провокационни атентати, между които особено възмутителни бяха така наречените «магарешки» атентати. В товара на магаре върховистките «герои» зареждаха адски машини и в пазарен ден пускаха добичето само на пазарището в даден град. Жертви на подобни атентати бяха най-невинни продавачи и купувачи — турци и българи. След всеки такъв атентат турците се вбесяваха и се нахвърляха да избиват попадналите пред очите им българи. Такива атентати бяха извършени в Щип (ноември 1911 г.) и Кочани (юли 1912 г.). В тези два града бяха извършени погроми — същински кланета, при които загинаха стотици невинни българи. Тодор Александров е гласял подобен атентат и в Кукуш. Но малцината негови съмишленици, изплашени да не би да се повторят в града щипските и кочанските кланета, с голяма мъка успяват да го разубедят, като тихомълком събират от няколкото чорбаджии 1200 лири и му ги дават за «народното дело». Върховисткият шеф все пак извърши замисления атентат, но в Дойран.

Кланетата в Македония бяха добре дошли за целите на Кобурга и великобългарските шовинисти. Патриотарите пъл-

неха страниците на вестниците с подробни описания на турските зверства и сипеха огън и жупел по адрес на «анадолските тирани». По събрания и митинги оратори призоваваха правителство и народ към война против Турция. Българските граждани, незапознати с добре нагласения монтаж, чистосърдечно приемаха всичко и с накипяло чувство на мъст бяха готови да се хвърлят във вихъра на готвената война.[1]

По внушение на Антантата беше създаден Балканският четворен съюз (България, Сърбия, Гърция и Черна гора) като бариера за германо-австрийското проникване на Изток. По интимния замисъл на балканските буржоазно-монархически клики обаче съюзът беше създаден за война и разграбване на подвластните на турците земи. Балканската война беше приета от българския народ като война за освобождение на българите в Македония и Одринско от турско иго. Така беше приета войната и от българското население в Турско.

С избухването на войната бяха арестувани и закарани в Солун мнозина кукушани. С разгрома на турските армии турските власти и част от турското население напуснаха града преди появата на каквито и да било съюзнически войскови части. В момента на настъпилото кратко междуцарствие в Кукуш стана някаква случайна престрелка между градската милиция и преминаващи през града турци-мохаджири (бежанци), в която падна убит Туше Гугушев.

Между това, изчаквайки развитието на събитията, Тодор Александров се скри с четата си в Арджанското езеро. Известен за бягството на турските власти, върховисткият шеф бързо пристигна в Кукуш, където дойде и известният върховист-разбойник Дончо Златков с чета от отбор главорези. Върховистките комитети извършиха нечувани зверства и безчинства (убийства, изнасилвания на жени, грабежи) над мирното турско население. При създалата се обстановка някои неустойчиви и корумпирани граждани и селяни, у които бяха се пробудили животински и грабителски инстинкти, последваха примера на комитите. Между убитите

[1] За моралната подготовка на войната вж. Васил Коларов, Пътят към катастрофата, София, 1919, стр. 15—16, 19; Д. Кьосев, пос. съч., стр. 473—476.

беше и д-р Меджид — лекар, добре известен на гражданите като хуманен човек. Дончо Златков изгори живи затворените в плевни жители-турци на с. Коркутово.

Кървавите злодеяния на комитите възмутиха честните граждани и Хр. Янков приготви от името на мнозина граждани протест против вършените безчинства. Тогава обаче този протест не можа да стигне до широката общественост.

След тези кошмарни дни българските войскови части от 7-а рилска дивизия влязоха на 25. X. 1912 г. в града, посрещнати от кукушани с нечуван възторг. Българските войници бяха приети от тях със синовна и братска обич и като най-близки и скъпи гости настанени по домовете им. Кукушани месеци наред хранеха безвъзмездно своите освободители. Голяма част от турското население на околията беше избягало набързо към Солун, без да може да вземе имуществата си: около 30 хиляди глави дребен добитък, около 7 хиляди едър добитък и големи количества храни и фураж. В продължение на няколко месеца българските войски, установени в града и преминаващи през града, бяха обилно продоволствувани от Кукуш и околията.

Въпреки всичките си ужаси, въпреки че беше започната от балканските монархии, Балканската война, както отбеляза на времето Ленин, разруши полуфеодалната турска империя и заедно с това се създадоха условия да се изградят на Балканите жизнеспособни национално обединени, макар и буржоазни държави.[2] Буржоазномонархическите клики, които ръководеха съдбините на балканските страни, се оказаха обаче неспособни да разрешат правилно поставените от историята задачи.

* * *

След разгрома на турската армия, изплашено от вихрения устрем на българската армия и изпаднало в паника, турското правителство с телеграми до Фердинанд от 29 октомври и 2 ноември 1912 г. поиска примирие и помоли великите сили да посредничат за сключване на мир. Но самозабравилият се Кобург не искаше и да чуе за прекратяване на войната. Миражът да влезе като победител в Цариград,

[2] В. И. Ленин, Съч., т. 18, стр. 371—372.

столицата на византийските императори и турските султани, беше помрачил разсъдъка му. Фердинанд съзнателно скри турското предложение за мир както от българската общественост, така и от съюзниците си. Ако турското предложение за примирие и мир беше прието, турското правителство без възражение би приело едни умерени и разумни условия за мир, би се съгласило не само да признае автономията на Македония, но би било готово да отстъпи на съюзниците всички свои територии на запад от Марица и нейния приток р. Еркене. Но това не стана. Вместо да приеме предложението за мир, Фердинанд, подкрепен от най-шовинистичните български среди, даде заповед да се форсира Чаталджанската укрепена линия. Турците упорито защищаваха позициите си. Двудневните кръвопролитни боеве на Чаталджа завършиха неуспешно за България. Едвам тогава, при променена вече обстановка, беше сключено на 20 ноември 1912 г. примирие и бяха почнати преговори за мир. Преговорите се водеха в Лондон при посредничеството на английското правителство и на другите велики сили.[3]

Балканските съюзници начело с България поискаха Турция да им отстъпи всички територии на запад от линията Мидия на Черно море и Родосто на Мраморно море и беломорските острови. Турското правителство отхвърли тези искания. То държеше Одрин да остане турски.

В желанието си да не допуснат Сърбия до Адриатика австро-унгарските империалисти поставиха въпроса за независима Албания и наложиха на Лондонската мирна конференция решение да се създаде самостойна албанска държава. С това Австро-Унгария косвено забиваше клин в отношенията между България и Сърбия. Според сръбско-българския съюзен договор на Сърбия се признаваше правото да владее земите на запад и северозапад от Шар планина и заедно с това да излезе на Адриатическо море. Образуването на албанска държава лишаваше Сърбия от обещаните ѝ по договора земи. Още през декември 1912 г. сръбските дипломати повдигнаха въпрос за ревизиране на съюзния договор и поискаха териториални компенсации в южно направление — в Македония. С Гърция не беше сключен договор

[3] История на България, т. II, София, 1962, стр. 261—262.

за разграничаване на отвоюваните територии, а подписана беше само конвенция за общи действия против Турция.[4]

Отношенията между балканските шовинистично-монархистични правителства не бяха искрени. Балканският съюз беше съюз на хищници, които гледаха едни други да се надхитрят и да заграбят по-голям къс от завоюваната плячка. Възползувани от обстоятелството, че българските армии бяха заети в тежки боеве в Източна Тракия, войските на Сърбия и Гърция окупираха почти без жертви по-голямата част от Македония с интимното намерение да не излязат вече оттам. Сръбската окупационна зона стигаше до Гевгели в непосредствена близост до Кукушко. Гърците бяха окупирали голяма част от Егейска Македония заедно със Солун.

Като виждаше как се надигат противоречия между съюзниците, турската делегация в Лондон съзнателно протакаше преговорите. В Турция надигнаха глава крайните шовинисти-войнолюбци. На 10 януари 1912 г. младотурците начело с Енвер бей извършиха преврат. Правителството на Кямил паша беше заменено с войнолюбивия кабинет на Махмуд-Шефнет паша. На 17 януари преговорите за мир бяха прекъснати и военните действия възобновени. Жестоки боеве се разиграха на Чаталджа, Булаир и Шаркьой.

Колкото повече се затягаха военните действия по тракийските фронтове, толкова по-открито Сърбия и Гърция предявяваха все по-големи и по-големи териториални претенции в Македония. На 1 февруари 1913 г. сръбското правителство с нота до българското открито постави въпроса за ревизия на сръбско-българския договор. Със специална инструкция, предназначена за великите сили, сръбското правителство привеждаше редица аргументи в полза на ревизията на договора. Сръбските дипломати не закъсняха да отправят нападки против България. Българските представители не им останаха длъжни. Скоро взаимните нападки се пренесоха и в пресата. Крайните шовинистични кръгове вземаха връх и в Сърбия, и в Гърция, и в България.[5]

Между това Лондонската мирна конференция — респективно великите сили, приеха по предложение на Едуард

[4] В л а х о в Т у ш е, Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918, София, 1957, стр. 43—44.

[5] В л а х о в, Т., пос. съч., стр. 45.

Грей, английския министър на външните работи, проектодоговор за мир между Турция и балканските съюзници. Предложенията на Лондонската конференция бяха формулирани в следните точки: 1. Границата на Османската империя в Европа ще почва от Енос, ще следва течението на Марица, после на р. Еркене и ще свършва при Мидия на Черно море. 2. Всички територии, разположени на запад от тази линия, ще бъдат отстъпени от Турция на балканските държави с изключение на Албания. 3. Въпросът за Егейските острови ще бъде уреден от силите.[6]

Проектодоговорът беше съобщен през март 1913 г. на балканските правителства, а също така и на Високата порта. Турското правителство изказваше наистина някои пожелания, но все пак предоставяше всичко в ръцете на великите сили, т. е. фактически приемаше предложението на Лондонската конференция. Ако съюзените балкански правителства бяха приели безусловно проектодоговора, мирът можеше да се сключи още през март 1913 г., без да се задълбочават повече противоречията между съюзниците. Вместо това балканските буржоазномонархистически правителства предявиха редица искания, които практически водеха към продължаването на войната. Вместо да приеме безрезервно предложената граница Енос—Еркене—Мидия, командуването на българската армия готвеше щурма на Одринската крепост и на чаталджанските линии.[7]

Българските армии с героичен устрем се хвърлиха в атака срещу непревземаемата според германските военни капацитети Одринска крепост. В тридневни жестоки боеве българските войски овладяваха един след друг фортовете на крепостта и на 13 март сутринта нахлуха в Одрин. «Непревземаемата» твърдина не устоя пред вихрения полет на българския войник. Падането на Одрин се посрещна от кукушани, както и от целия български народ с неизразима радост — с ликуване и облекчение. Хората вярваха, че идва краят на победоносната война.

След падането на Одрин обаче в разрез с желанието на народа българските шовинисти станаха още по-непримирими. Те почнаха да бълнуват за линията Мидия—Родосто (на

[6] Влахов, Т., пос. съч., стр. 46.
[7] Пак там, стр. 46.

Мраморно море), а Фердинанд имà наглостта да поиска лично за себе си разположения срещу Дарданелите остров Самотраки.[8] Подновените боеве на Чаталджа не дадоха резултати. На 1 април беше сключено ново примирие. Подновените преговори за мир вървяха мудно. Колкото пò се отдалечаваше сключването на мира, толкова повече се изостряха отношенията между съюзниците. Напразни останаха усилията на Русия да притъпи противоречията между съюзниците.

Сръбското правителство в обширен и обстойно аргументиран меморандум доказваше, че Сърбия, след като не е могла да се разшири към Адриатика и да създаде общи граници с Гърция в Албания, има право да задържи окупираните македонски земи. Гърция, с която България нямаше договор, също така смяташе да запази за себе си окупираните от войските ѝ земи. Румъния, която беше получила вече срещу неутралитета си гр. Силистра, предявяваше искане за цялата българска Добруджа.

В желанието си да турне край на войната Лондонската конференция, по-специално силите от Антантата (Русия, Франция и Англия) упражняваха силен натиск над балканските съюзници и в края на краищата ги принудиха да подпишат изработения от конференцията проектодоговор за мир. На 17 май 1913 г. мирът между Турция и балканските съюзници (България, Сърбия, Гърция и Черна Гора) беше сключен. Според договора за мир Турция отстъпваше на съюзниците всички земи (без Албания) на запад от линията Енос—Мидия и о-в Крит. Специална комисия трябваше да реши съдбата на Егейските о-ви и Халкидически п-ов.

Войната с Турция завърши. Разприте обаче между съюзниците не престанаха и се изостриха още повече. Побеснелите шовинистични клики в балканските страни усилено тикаха събитията към нова война. Българските войски се изтегляха от Източна Тракия и с усилени маршове се отправщаха на запад срещу съсредоточените вече по демаркационните линии войски на Сърбия и Гърция.

Докато Антантата — по-специално Русия, полагаше сетни усилия, за да изгладе недоразуменията между съюзниците, за запазването на Балканския съюз и за в бъдеще, Австро-

[8] Влахов, Т., пос. съч., стр. 46.

Унгария и Германия правеха всичко възможно да разрушат съюза между балканските страни, да предизвикат даже братоубийствена война между съюзниците. Австро-Унгария и Германия, от една страна, тайно поощряваха агресивните, прекомерни претенции на Сърбия и Гърция, па и на Румъния, а в същото време «съветваха» българското правителство на Гешов—Данев да не прави никакви отстъпки, да се държи твърдо, да се готви за война срещу съюзниците си.[9] А беше повече от наивно да се мисли, че при сложилите се международни и междубалкански отношения България може да получи и цяла Южна и Югоизточна Тракия и «целокупна» Македония. Това не искаха да разберат Фердинанд и шовинистичната клика около него — военни и върховисти от рода на тодоралександровци. Те именно упражняваха силен зловреден натиск и тласкаха събитията към война. Зачестиха въоръжените инциденти по демаркационните линии.

В усилията си да предпази Сърбия и България от братоубийствена война руското правителство недвусмислено предупреди правителствата на Сърбия и България, че ще държи отговорно онова от двете правителства, което не би използувало всички мирни средства за разрешаването на конфликта. В същото време руският цар с телеграми до Фердинанд и крал Петър призоваваше наново министър-председателите на България и Сърбия да се съберат на съвещание, като им припомни, че те са поели задължението да представят на Русия разрешаването на споровете им. В телеграмите наново се напомняше, че Русия ще държи отговорна оная страна, която първа е предизвикала война.

Най-сетне под изключително силния натиск на Русия съюзените балкански държави приеха арбитража на руския цар. Заедно с това те бяха се съгласили да изпратят своите министър-председатели в Петербург. С посредничеството на руското правителство Петербургската конференция трябваше да направи последен опит за разрешаването на споровете между съюзниците; не се ли стигне до съгласие, руският цар — респективно руското правителство, трябваше да влезе в ролята на арбитър. Министър-председателите на съюзените балкански страни, в това число и д-р Ст. Данев, се готвеха вече за път. Изгледите за мирното разрешение на споровете между съюзниците бяха налице.

[9] Влахов, Т., пос. съч., стр. 48—54.

Австро-германската дипломация, която положи толкова усилия за провалянето на Балканския съюз, рискуваше да претърпи пълно фиаско. Точно в този момент влезе в ролята си австро-германският агент-мегаломан и претендентът за хегемон над Балканите цар Фердинанд. Когато стана ясно, че кабинетът Данев не може да се използува като инструмент за провалянето на Балканския съюз, с тази задача се зае сам Фердинанд. На 16/29 юни 1913 г., когато Данев трябваше да замине за Петербург, българските войски по заповед на ген. Савов, респективно на Фердинанд, нападнаха сръбските войски. Този акт на груба провокация беше извършен без знанието на отговорното правителство.[10]

Българското правителство направи опит да спре почналите мимо волята му военни действия. Правителствата на Сърбия и Гърция обаче, които от по-рано бяха сключили съюз, насочен срещу България, в нападението на българските войски намериха отдавна търсения повод да се нахвърлят против България. Така пламна Междусъюзническата война, която доведе до гибелта на Кукуш.

* * *

След като българските войскови части се настаниха в Кукуш, не се мина много време, бяха назначени отговорни административни органи: окръжен управител (Вл. Караманов) на Кукушкия окръг, кукушки околийски началник (Вл. Коцев), полицейски пристави, финансови и пощенски чиновници. Много кукушани постъпиха на служба като чиновници, пощенски раздавачи, милиционери и стражари. Животът в Кукуш и в Кукушкия окръг, чиито южни граници стигаха на десетина километра до Солун, скоро се нормализира. Кукушани заживяха с радостната мисъл, че е настъпил вече край на турското владичество, че е изгряла и за тях свободата.

Заедно с целия български народ кукушани следяха с трепет хода на военните действия и с възторжена радост посрещаха всяка вест за победата на българската армия. В желанието си да се сложи по-скоро край на войната кукушани бяха готови да окажат всякаква подкрепа на българ-

[10] Влахов, Т., пос. съч., стр. 62—63.

ската войска, разквартирувана в Кукуш, и да подпомогнат усилията на армията на фронтовете. Над 1500 младежи от Кукуш и Кукушко заминаха било като доброволци, било като войници и взеха участие във войната. Почти всички млади хора отидоха като войници в сформираните през пролетта на 1913 г. Драмска и Серска бригада.

Ентусиазираните доброволци заминаваха за тракийския боен театър, изпращани от цялото гражданство. Към доброволците се присъедини и сестрата на падналите за свободата на Македония Гоце, Мицо и Милан Делчеви — Руша Делчева-Чопова, с невръстния си син. Като доброволец замина и Христо Делчев, последният представител на Делчеви, въпреки настояванията на гражданите да остане при семейството си.

Още през есента на 1912 г. с приключването на всякакви военни действия в Македония българските войски се изтеглиха от Кукуш към тракийския боен театър. В града остана само една рота от 7-а допълняюща дружина. В Кукушко цареше спокойствие. Хората заживяха с всекидневните си грижи.

Между това отношенията между съюзниците почнаха да се влошават и от ден на ден да се изострят. И на кукушкия небосклон се появиха тревожни облачета. Съсредоточените около Солун гръцки войскови части проявяваха явен стремеж да се настанят в някои важни в стратегическо отношение села, в които още от есента беше установена българска власт. През март гръцко войсково отделение зае българското кукушко село Амбаркьой, разположено до р. Галик на път за Солун. След няколко дни гръцки войски направиха опит да турят ръка на жп. линия при с. Саламанли, но бяха отблъснати от квартируващите на гарата български части. През април гръцко войсково отделение зае кукушкото село Саръкьой, отдалечено само на десетина километра от Кукуш. Протестите на местните български власти, на българския представител при щаба на гръцката армия в Солун и на българското външно министерство останаха без резултати.[11]

Кукушката околия, най-западният край, зает от български войски, беше обграден от войските на съюзниците —

[11] Караманов, Владимир, Кукуш и околията му и българското управление в тях през войните на 1912—1913 години, Кюстендил, 1929, стр. 46—49.

гръцките от юг и запад и сръбските при Гевгели от север. При натегнатата атмосфера между съюзниците наложително ставаше да се вземат за всяка евентуалност предохранителни мерки. През март 1913 г. гарнизонът в Кукуш беше подсилен с една дружина на 14 македонски полк, два ескадрона кавалерия и 700—800 души спешени кавалеристи. През май, когато приключваше вече войната с Турция и трябваше да се очаква незабавна демобилизация на войските, в Кукуш пристигна първа бригада от трета балканска дивизия, съставена от 29 ямболски и 32 новозагорски полк, заедно с 24 скорострелни оръдия от 6-и артилерийски полк.[12] Ставаше ясно, че разрешението на споровете между съюзниците ще се търси по пътя на една нова война.

Още с пристигането си дошлите войскови части се заеха с изграждането на укрепителна система около Кукуш. Създадени бяха две укрепени линии. Предната се намираше на около 12 км от Кукуш от двете страни на пътя за Солун и се простираше от р. Галик до Аматовското езеро. Вътрешната укрепителна линия беше съвсем близо — само на три-четири км до града, и се простираше като дъга от с. Енешово до с. Саръкьой. Разузнавателната служба се ръководеше от известния костурски войвода Васил Чакаларов.[13]

Тези явни приготовления за война никак не смущаваха благодушните кукушани. Дали вярваха в здравия разум на държавниците и политиците и смятаха, че не ще стигнат работите до война, или дълбоката вяра във всепобеждаващата сила на българското оръжие подхранваше надеждата за бързото изтласкване на гърците от Солун! Тъй или инак в Кукуш животът течеше нормално. Без паника и без вълнение кукушани изчакваха развитието на събитията. Хората усилено се готвеха за жътва. Децата безгрижно играеха и често се навъртаха около войниците, които копаеха окопи в близост на града.

* * *

На 16 юни 1913 г. (ст. ст.) българските войски нападнаха по заповед на главнокомандуващия, на Фердинанд, без знанието на българското правителство сръбските линии.

[12] Караманов, Владимир, Кукуш и околията му и българското управление в тях през войните на 1912—1913 години, Кюстендил, стр. 40.

[13] Пак там, стр. 41.

Правителството на д-р Ст. Данев направи опит да спре — издаде заповед — почнатите мимо волята му военни действия. Правителствата на Сърбия и Гърция, уверени обаче, че ще бъдат подкрепени от Румъния, па и от Турция, не искаха и да чуят за спиране на военните действия. С какво нетърпение сръбското правителство е очаквало този момент, личи от телеграмата на сръбския министър-председател Н. Пашич до главнокомандуващия сръбската армия. «Българите са заявили, се казва в телеграмата, че нападението е станало без знанието на правителството и че то е наредило да се спрат враждебните действия и частите да се изтеглят. Има опасност великите сили да интервенират за спиране на военните действия. Затова «ускорете една решителна офанзива».[14]

На 19 юни армиите на Сърбия и Гърция почнаха военните действия против България. На 19 юни пламна и сражението при Кукуш. Срещу българските позиции при Кукуш беше съсредоточена поне половината от цялата гръцка армия — почти пет пехотни дивизии, една конна бригада и многочислена артилерия. Българските позиции се отбраняваха от двата пехотни полка — 29-и ямболски и 32-и новозагорски, две отделения (24 оръдия) скорострелна артилерия, една планинска бригада и два непълни ескадрона.[15]

На 19 юни 7 часа сутринта почна артилерийска канонада и три гръцки дивизии настъпиха на широк фронт срещу външната отбранителна линия на Кукуш. Калените в епичните боеве по тракийските фронтове храбри ямболци и новозагорци посрещаха твърдо яростните атаки на десетократно помногобройния противник. Малобройната българска войска, която не наброяваше повече от 7—8 хиляди бойци, не можеше продължително време да отбранява простряната на десетки километри бойна линия. Още на 19 юни следобед тя се изтегли в пълен боен ред на вътрешната отбранителна линия. На 20 и 21 юни боевете продължиха с още по-голямо ожесточение.

Зад българската отбранителна линия нямаше каквито и да е резервни части. Българското командуване явно беше подценило боеспособността на гръцката армия и главните

---

[14] Влахов, Т., пос. съч., стр. 63—64.
[15] Караманов, Вл., пос. съч., стр. 56.

си сили беше хвърлило против сърбите. Единствената помощ бяха няколкото дружини от новобранци на серската и драмската бригада. Тези дружини пристигаха една по една на Саръгьол (кукушката гара) и незабавно се вкарваха в боя. Гръцките дивизии, подкрепени от силен артилерийски огън, напираха все по-силно и в центъра срещу Кукуш, и по фланговете. А фланговете бяха слабо или просто незащитени. На лазаришкото градище (при с. Крецове) бяха от по-рано изкопани окопи, но не достигаха войски да ги запълнят.

На 20 юни българските войски запазиха позициите си. През нощта срещу 21 юни гръцката армия поднови атаките си срещу българските позиции. Подсилени с нови подкрепления, гръцките колони почнаха да обхождат фланговете на българските линии. Пред опасността да бъдат обградени измъчените в тридневни непосилни боеве доблестни защитници на Кукуш получиха заповед за отстъпление. На 21 юни следобед гръцката армия влезе в Кукуш. Така завърши битката за Кукуш.[16]

* * *

Както всеки ден, така и във вторник, 19 юни сутринта, ранобудните кукушки дюкянджии бяха отворили дюкяните си, домакините вършеха вече всекидневната си работа, станалите от сън деца се залавяха за своите игри. Към 7 часа в града се чуха първите оръдейни гърмежи. Боят пред Кукуш беше почнал. Кукушани слушаха оръдейния тътнеж с учудващо спокойствие, без тревога. Никой не се съмняваше в победата на българското оръжие. Безпределна беше вярата им в българската армия. Все пак се налагаше да бъдат взети някои предпазни мерки. Не беше изключено гърците да обстрелват града с дългобойни оръдия. В ранните предобедни часове на 19 юни мнозина — предимно жени и деца, почнаха да излизат извън града в североизточна посока. Но не да бягат, а просто да се поразходят — да не бъдат в града, в случай че гръцки гранати се изсипят върху домовете им, да почакат няколко часа, докато българската войска отхвърли нападателя към морето. Кукушани отиваха като че ли на полудневна екскурзия, облечени леко, по домашному — же-

[16] Караманов, В л., пос. съч., стр. 57—69.

ните по пантофи, а някои от децата боси, без багаж и без завивки. В бавен ход върволицата от тези неволни екскурзианти стигна пред с. Грамадна и се разположи на почивка по ливадите край Стара река.

Докато едни излизаха от града, мъжете се отправяха към гарата (Саръгьол), за да бъдат в помощ на сражаващата се войска. В следобедните часове на 19 юни през града започнаха да минават селски кервани. Бягаха селяните от подпалените от гръцката артилерия села. През града се изтегляше и обозът на българската армия. Потокът от бежанци се засили и увлече и излезлите «на разходка» граждани. При непосредствената близост на фронтовата линия кукушани напускаха до късна нощ родния си град, без да губят надежда, че скоро ще се върнат пак.

На 20 юни в 7 часа сутринта боят беше подновен. Дюкяните бяха затворени; само фурните работеха усилено за войската. Импровизираните набързо болници бяха препълнени с ранени. «Към 9 часа същия ден, пише един очевидец, боят се усили по протежение на цялата позиция и от минута на минута ставаше по-силен и ожесточен. Вземаха участие и артилерията, и пехотата. От това време насетне, дори до вечерта отделни изстрели не се чуваха, а само едно зловещо и грозно бумтене на стотиците оръдия и хилядите пушки и картечници — нещо, което наподобяваше цял ад и свършване на света.»

На 20 юни и последните кукушани напуснаха града. Останаха в Кукуш самотни немощни старци. Мнозина, около 300 души, главно стари хора и жени с малки деца, останали без мъже, потърсиха убежище и закрила при «калугрите» — сестрите монахини на католишката конгрегация (обществото «св. Йосиф»). На църковната камбанария монахините бяха развели голямо френско знаме.

Към обяд започнаха да падат снаряди в града. Тук-там пламнаха пожари. Всичко живо потърси спасение извън горящия вече Кукуш. На 21 юни гръцките войски влязоха в изпразнен от жителите пуст град. Къщите бяха разграбени и подпалени. По признанието на гръцкия генерал, началник на гръцкия генерален щаб, гръцките шовинисти съзнателно и системно подпалиха и унищожиха град Кукуш. Според Карнегиевата анкетна комисия са били изгорени и унищожени 1846 къщи, 612 дюкяна и 5 мелници. Изгорени

са били изцяло или частично около 40 села в околията. В пламъците на горящия Кукуш намериха смъртта си останалите в града стари хора. Оцеляха само приютените от «калугрите».

Гибелта на Кукуш настъпи така бързо и изненадващо, че не можаха да се вземат никакви мерки за организираното евакуиране на старите и немощни граждани. Пред опасността да бъде обкръжена и унищожена българската войска трябваше да отстъпи. Въпреки заповедта за отстъпление една рота от 32 новозагорски полк начело с командира подпоручик Донев остана на позициите си. Шепата храбреци до един почти загинаха, но с отчаяно смелата си съпротива задържаха за известно време настъпващата гръцка армия и дадоха възможност бежанската маса да вземе преднина и да се отдалечи от врага.

Безкрайната върволица от бежанци потече по неотдавна построения от самото население военностратегически път през безлесната и безводна Круша планина. Слънцето печеше безжалостно. Туркини от близки села, излезли на пътя със стомни вода, подаваха за «хаир» канче вода на зажаднелите хора. Бежанците вървяха и вървяха безспир.

През нощта срещу 21 юни кукушани забелязаха от билото на Круша планина заревото на грамаден пожар — гореше родният им град. Със свити сърца кукушани трябваше да продължат своя нерадостен път и понасяйки страшни лишения и страдания, да търсят приют в България. На втория ден от бягството си бежанците стигнаха до Порой. Отделни, съвсем малки групи бяха успели да вземат последния влак на гара Порой и през Сяр, Деде Агач, Одрин (турците още не бяха го заели) да се доберат до България. Новопристигнали бежанци нахлуха в намиращите се на гарата празни товарни вагони. Някакъв локомотив раздвижи за миг вагоните и спря. Оказа се, че няма свободен път.

Нови и нови тълпи от бежанци слизаха от Круша пред Порой. Някакъв самолет, вероятно гръцки, се появи отнякъде. Разнесе се слух, че гръцка кавалерия идва подире им. Всички бързо се запътиха към България. Едни пряко през Беласица се озоваха в Петричко, други — грамадното множество — минаха моста на Струма при Демир Хисар и все покрай реката, смесени с части на отстъпващия български обоз, преминаха Рупелското дефиле и през полето край

Струма навлязоха в Кресненските теснини. В горещите безкрайно дълги юнски дни бежанците вървяха до късна нощ, спираха за три-четири часа на почивка и в ранни зори пак тръгваха на път. В с. Симитли войната още не се чувствуваше. Имаше даже и отворени фурни, но нямаше хляб.

До Горна Джумая (Благоевград) бежанците отникъде никаква помощ не бяха получили. Едвам в Благоевград човечен и предвидлив кмет беше излязъл на пътя пред града с пълни с хляб коли и на всеки бежанец даваше по четвъртинка хляб и парче сирене. Нещастните бежанци почувствуваха, че навлизат в братска страна. В Благоевград те спряха — колкото да починат и да оберат джанките и крушите по дворовете на пустите турски къщи (турците ги бяха напуснали още в самото начало на войната) — и поеха пътя за Дупница (Станке Димитров). Малцина кукушани останаха в Дупница, малка групичка заседна в Самоков. Основното ядро на бежанската маса продължи през Радомир за София.

КУКУШАНИ В ЕМИГРАЦИЯ[1]

В резултат на безсмислената и престъпна Междусъюзническа война—дело на Фердинанд и българската шовинистическа буржоазия, на монархическите клики и шовинисти в Гърция и Сърбия — Кукуш, градът на славните възрожденски и революционни традиции, престана да съществува.

Оставили всичко, по летни дрешки, без храна, с невръстни деца на ръце или на гръб, кукушани поеха нерадостния път на изгнаници и потърсиха убежище в братска България.

Българската столица не беше виждала такава масова емиграция — да се изсипят наведнъж десетки хиляди гладни, окъсани, без никакви средства бежанци. Българската буржоазна държава, сама претърпяла страшна катастрофа в злополучната за нея война, не беше в състояние да окаже реална помощ на нещастните бежанци — жертва на нейната престъпна политика.

Бежанците изпълниха почти всички софийски училища — по пет-шест семейства в училищна стая — и тръгнаха да търсят препитание. Едни станаха хамали, копачи и общи работници, други се заловиха за старите си занаяти или за амбулантна търговия, като станаха продавачи на семки, на зеленчуци и други подобни, а някои постъпиха като служещи в магазините и дребни чиновници в учрежденията. Постепенно бежанците започнаха да се измъкват от ада на общежитията в училищните стаи и да изпълват малките и неудобни квартири по дворищата на Ючбунар и Коньовица, мазетата и таваните на софийските къщи.

Когато през есента на 1913 г. бяха установени вече новите граници на България, бежанци от Кукуш и Кукушко се

---

[1] Цялата глава е изградена върху личните спомени на автора и сведенията на живи свидетели и активни участници в събитията.

ОПОЖАРЕНИЯТ КУКУШ

заселиха в така наречените нови земи. Едни отидоха в Струмица, Петрич, Горна Джумая (Благоевград), други — в Гюмюрджина, Ксанти, Дедеагач и Софлу, трети заседнаха в Пловдив и в други градове на България. Основната маса от кукушани остана в София.

Две години само след претърпяната национална катастрофа Кобургът Фердинанд и продажното правителство на Радославов въвлякоха страната в нова авантюра. България се намеси в Първата световна война на страната на германо-австрийските империалисти. Още нестъпили на краката си, мъжете-кукушани бяха мобилизирани и отправени по фронтовете, а семействата им — оставени на произвола на съдбата. Войната завърши с нова национална катастрофа. България загуби Беломорието и Струмишко. Заседналите там кукушани наново трябваше да бягат и да се приберат при своите съграждани в София и Пловдив.

През тези тежки години — години на несгоди и мизерия, доста кукушани измряха.

След претърпените страдания кукушани, закърмени с демократическите идеи на Вътрешната организация, разбраха, че не може да се очаква разрешаването на македонския въпрос от империалистическите сили и от буржоазно-монархическите клики, че национализмът и шовинизмът не носят освобождение, а политическо робство и икономически гнет за народните маси. Със съвсем малки изключения кукушани се ориентираха към прогресивните обществени сили в България, включително и към Българската комунистическа партия.

Всред кукушката бежанска среда израсна и се оформи идейно под влияние на БКП Христо Смирненски. Големият пролетарски поет възпя, както никой друг, Великата октомврийска социалистическа революция и отрази в безсмъртните си стихове страданията и революционната борба на трудещите се.

В края на Първата световна война българската реакционно-шовинистична буржоазия, компрометирана напълно пред народните маси, направи опит да възкреси претърпелия крушение великобългарски шовинизъм чрез своите верни агенти — македонските явни и прикрити върховисти. Тодоралександровци и протогеровци се заеха заедно с македонските патриотари да събират подписи под предназначения за Парижката мирна конференция меморандум, с който се искаше «целокупна Македония» да се присъедини към «майката отечество». Когато стана ясно, че на победена България никой няма да даде «целокупна Македония», те издигнаха фалшивия лозунг за автономна Македония. С подобни лозунги лъжеавтономистите искаха да увлекат македонската емиграция във водите на реваншизма. Използувайки страданията на нещастните бежанци, те се мъчеха да ги насъскат срещу народите на Гърция и Сърбия, за да отклонят гнева им от истинските виновници на техните злощастия.

Кукушани не се поддадоха на тези маневри и не се оставиха да бъдат въвлечени в нечистия поток на национализма и шовинизма. През зимата на 1918/1919 г. на едно кукушко събрание в старата университетска сграда на ул. «Московска» един професор от кукушки произход употреби немалки усилия, за да накара кукушани да основат братство по подобие на съществуващите патриотарски македонски организации. Напразни обаче бяха всичките му усилия. Кукуш-

ХРИСТО СМИРНЕНСКИ

ките младежи, главната част от присъствуващите, ръководени от учителя си Никола Петров, дадоха достоен отпор.

По това време останалите верни на Гоце Делчев и Яне Сандански македонски дейци се групираха в така наречението «Временно представителство на Вътрешната организация». В него влизаха Димо Хаджидимов, Гьорче Петров, кукушанинът Туше Делииванов, Михаил Герджиков, Анастас Лозанчев, Йордан Асенов (брат на Кръстьо Асенов) и др. Кукушката емиграция, дето и да се намираше — в София или Пловдив, в Струмица или Гюмюрджина, — застана зад Временното представителство и му даде своята морална и материална подкрепа. Христо Янков начело на кукушани създаде в Гюмюрджина от представители на българи, турци и евреи актив, който предяви пред генерал Шарпи, шеф на съглашенските окупационни власти в Западна Тракия, искането за автономия.

След като се разбра, че на Парижката мирна конференция не се работи за демократичен мир, а се налагат империалистически диктати, Временното представителство прекрати своята дейност. Но неговите активисти-кукушани начело с Христо Янков, групирани около Хаджидимов, свързаха вече националноревюлюционната борба с класовата борба на пролетариата, с Българската комунистическа партия.

Когато се наложи да се създаде земляческо сдружение и бе основано кукушко братство, кукушани не позволиха то да попадне под влиянието на македонските патриотари и на македонствуващите бандити. Кукушкото братство докрай остана крепост не само на кукушката, но изобщо на прогресивната македонска емиграция.

Кукушани в изгнание носеха у себе си демократичния и бунтарски дух на средата, в която бяха откърмени. Надценявайки смелите терористични акции или личния подвиг като средство за борба с тираните, с престъпните монарси и техните буржоазни лакеи, кукушани-индивидуалисти замислиха ликвидирането на Фердинанд. На два пъти — в 1912 и 1914 г. — бяха правени подобни опити, но вместо да убият Фердинанд, двамата атентатори Вано Икилюлев и Ицо Сантов намериха смъртта си. Кукушанинът Дино Демирев, принципен противник на милитаризма, отказа да вземе оръжие и да участвува във войната. И той заплати своите идеи с живота си.

Израснали в среда, където работническата класа не беше организирана в политическа класова партия, тези бунтари не знаеха как инак да изразят своята омраза против тираните и експлоататорите освен с терористически акции, при които жертвуваха себе си. Тяхната саможертва не беше нищо друго освен един безрезултатен протест против съществуващия ред.

Тези геройски, но безплодни методи на борба, донесени от Македония, скоро бяха изживени. Когато след приключването на Първата световна война революционното движение в България под влияние на Великата октомврийска социалистическа революция доби масов характер, когато БКП израсна като могъща ръководителка на пролетариата, на отрудените и експлоатирани народни маси, кукушани намериха най-сетне единствено правилния път на борба — в единение и редом с най-прогресивната класа, с ръководения от БКП пролетариат — против всякакво национално и социално потисничество.

В началото на 1920 г. кукушки младежи, живеещи главно в Ючбунар, създадоха читалище на името на своя голям съгражданин Гоце Делчев. Основателите на читалището Борис Понев, Никола Гугушев, Аспарух и Александър Чичеклиеви, Кирил Владимиров, Димитър Бучков, Гоце Дарев, Георги Гошев, Динчо Хаджиминев, Никола Гърков, Софка Чанова и др. поставиха началото на читалищния книжен фонд със събраните от тях художествени и научни книги. Читалището се помещаваше в малка стая на ул. «Цар Самуил», отстъпена безвъзмездно от братя Чичеклиеви. Основано от младежи-кукушани, читалището отвори вратите си за младежи от цяла Македония и скоро стана център на прогресивната македонска младеж. Образуван беше и читалищен хор под диригенството на Методи Дерменджиев. Членове на читалище «Гоце Делчев» бяха пролетарският поет Христо Смирненски и изтъкнатите комунисти Никола Трайков, Симеон Кавракиров, Димитър Хаджимитрев, Никола Дзанев, Христо Хролев, загинали по-късно като герои.

Читалището «Гоце Делчев», подпомогнато от прогресивната македонска емиграция в София, разви завидна културно-просветна и обществена дейност както с изнасянето на сказки, така и с устройваните утра, вечеринки и други масово посещавани културни мероприятия. През 1921 г. за пръв път се издаде на Гергьовден във връзка с годишнината

от геройската смърт на Делчев «Гоцев лист», редактиран от Тома Бучков. С това се постави началото на ежегодното тържествено честуване паметта на бележития вожд на революционното движение в Македония.

* * *

През 1923 г., след Деветоюнския фашистки преврат, когато политическите сили в България ясно се очертаха, кукушани твърдо застанаха на антифашистки позиции. Дори и онези малцина кукушани, които по един или друг начин бяха позабогатели, и те не измениха на наследената кукушка демократическа традиция, не минаха в лагера на реакцията и фашизма, не станаха врагове на народните маси.

Като изключим двама-трима привърженици на фашистката ВМРО, като Анго Попов и д-р Константин Станишев, още един-двама народни изедници и толкова — не повече — декласирани типове, нито един кукушанин не стана под една или друга форма агент на фашистката власт. Само един-единствен кукушанин, изгонен от работа след една стачка, за да спаси децата си от гладна смърт, беше станал стражар още преди фашисткия преврат. При това той беше стражар без пушка и се срамуваше от стражарската си униформа, макар че изпълняваше службата на разсилен-куриер. Този човек със сълзи на очи разправяше колко дълбоко е бил засегнат, когато комунистът Кольо Дзанев вместо поздрав го наругал с думите: «Нема ли за тебе друга работа, та си станал стражар.» Такова беше отношението на кукушани спрямо един служител във фашистката администрация.

В пламналата след Деветоюнския преврат борба против фашизма кукушани взеха активно участие в ръководеното от БКП широко антифашистко движение. В жестоката борба против фашизма кукушани дадоха скъпи жертви, които със своята дейност и със смъртта си дадоха своя принос за смазването на фашизма и тържеството на социализма.

По време на Септемврийското антифашистко въстание в 1923 г. симпатиите на кукушани бяха на страната на въстаналия народ и там, гдето условията позволяваха, грабнаха оръжието. В Благоевград (Горна Джумая), както е известно, беше формиран отряд, който се отправи към Станке Димитров (Дупница). В този отряд участвуваха и кукуша-

ни начело с Тодор Чопов, син на Руша Делчева и сестрин син на Гоце Делчев. След разгрома на отряда смелият революционер Тодор Чопов беше зверски убит от македонските фашисти. Неговата майка Руша Делчева не престана открито да заклеймява фашистките изверги — убийци на нейния син и на другите унищожени от тях антифашисти.

В острата класова антифашистка борба след Септемврийското въстание мнозина кукушани активно участвуваха в ръководената от БКП революционно-конспиративна работа. Комунистът Христо Янков, играл в миналото важна роля в левицата на ВМОРО, упорито провеждаше партийната линия по македонския въпрос. Като съратник и пръв помощник на Димо Хаджидимов Христо Янков има големи заслуги за оформяването на левицата — антифашистка по своята същност, вътре във фашистката ВМРО. След убийството на Хаджидимов в 1924 г. по нареждане на партията той мина в нелегалност. Христо Янков продължи делото на Хаджидимов — влезе във връзка със стари честни дейци на македонското революционно движение и ги привлече на работа за обединяване на прогресивната македонска емиграция против фашизма. Той беше в постоянна връзка с някои войводи на фашистката ВМРО, но противници на фашисткия й курс. Хр. Янков в редовни срещи с Иван Манев — член на ЦК на БКП, информираше партията за работата всред македонската левица и получаваше инструкциите на ЦК. В нелегалната квартира на Христо Янков на ул. Братя Миладинови в жилището на кукушанката Лика Янева Помадова ставаха често и преки срещи между Иван Манев и войводата от левицата Мишо Шкартов.

Принуден да емигрира след априлските събития през 1925 г., Христо Янков взе активно участие в изграждането на ВМРО (обединена). Този забележително честен, принципен и доблестен македонски деец и комунист загина трагично — при автомобилна катастрофа, в СССР.

Видно участие в конспиративната дейност на партията взе и кукушанинът комунист Димитър Хаджимитрев (Митрето). Прегърнал от млади години идеите на марксизма-ленинизма, той всеотдайно заработи за тържеството на комунизма. Умен, предан до смърт на делото, съобразителен и умеещ да запази пълно самообладание и в най-критични моменти, Димитър Хаджимитрев израсна като забележи-

телен конспиратор. За тези му качества партията го натовари с отговорната задача да посрещне, настани и заведе на определеното място делегатите на Витошката нелегална конференция и да организира охраната ѝ. Пак по нареждане на партията той организира нелегалните канали от София за югославската граница, като в същото време беше една от главните връзки на ЦК на БКП.

Издаден от един попаднал в ръцете на полицията селянин-куриер, Димитър Хаджимитрев, за да не стигне до провал в партията, тури край на живота си. Доблестният и предан на партията комунист се хвърли от стълбите на Обществената безопасност и загина като истински герой.

В годините 1923—1925 в жестоката борба против фашизма загинаха кукушаните Милан Манолев, отвлечен и убит от македонските фашисти в 1924 г., активният конспиратор Никола Дзанев, подгонен от полицията, падна убит някъде към Белоградчик при опит да премине границата. След атентата, по време на кървавите априлски събития през 1925 г., бяха зверски убити Антон Попов (Доне Попчето), неразделен другар на Хаджидимов; Никола Алъоков, Кирил Петров, Георги Хаджиделев, Тано Николов, Алекса Караанчов и др.

Възползувани от кървавата фашистка диктатура, македонските фашисти направиха опит да превземат или обезличат организациите на кукушани — Кукушкото братство и читалището «Гоце Делчев». След основаването си Кукушкото братство избра за свой председател стария съратник на Гоце Делчев—Туше Делииванов. По време на фашистката диктатура, когато почти всички македонски братства бяха попаднали в ръцете на македонстващите патриотари и ванчемихайловистките бандити, кукушани устояха на натиска и заплашванията, запазиха братствената си организация от каквото и да е фашистко влияние. При тежките условия на фашистката диктатура кукушани издигнаха за председатели на братството някои незаподозрени в «неблагонадеждност» граждани, като стария инженер Христо Станишев или Атанас Яранов. Ала не председателите, а сплотената членска маса даваше тон и определяше политическата линия на братството.

За дълги години председател на братството беше Никола Манолев, брат на убития от македонските фашисти Милан Манолев. Опрян на своите съграждани, Никола Манолев

твърдо отстояваше антифашистките позиции на братството. Със своята принципност и стойкост Кукушкото братство служеше за пример на антифашистките елементи от другите братства. В тези тъмни времена то стана изразител и обединителен център не само на кукушката, но изобщо на прогресивната македонска емиграция. Кукушани взеха активно участие и в изграждането на нелегалната ВМРО (обединена). За нейното създаване особена заслуга имат Дим. Влахов и Хр. Янков.

Кукушката емиграция навсякъде — по-специално в Пловдив, също така стоеше на антифашистки позиции. Начело на Македонското дружество в Пловдив до 1924 г. стоеше кукушанинът Иван Кротев, а след това кукушани заедно с други прогресивни дейци на македонската емиграция, като Петър Ацев, Мишел Герджиков, Димитър Попов, Георги Ванчев и др., противодействуваха да се създаде «братство» под влиянието и опеката на македонските ванчемихайловистки фашисти.

Особено място в конспиративната антифашистка дейност в Пловдив заема кукушанката Донка Янчева Христова, чийто дом беше станал сигурно убежище за всички гонени от фашистките власти конспиратори.

Атаките на македонските фашисти бяха насочени и срещу читалището «Гоце Делчев». Читалището беше трън в очите на михайловистките банди, на фашизирания Национален комитет на македонските братства и на създадения от фашистите Македонски младежки съюз. Фашистките организации бяха вбесени от обстоятелството, че групираните около читалището младежи не влезнаха в михайловистския Македонски младежки съюз. Ръководството на поменатия фашистки съюз в един таен свой доклад от 18 април 1925 г. до «задграничното» представителство на михайловистката ВМРО направо препоръчваше незабавно да се разтури читалище «Гоце Делчев», да се унищожи това «змийско гнездо», понеже в читалището били приютени всички младежи македонци от Кукуш и Гевгели по убеждение федералисти, комунисти и анархисти, които конспирирали против тяхното дело и България.

При крайно трудни условия читалището с председател Георги Чолев продължаваше своята културно-просветна дейност. Профашистките македонски организации обаче принудиха Ставри Дуков да прогони читалището от помещени-

ето, което беше отстъпил по-рано за безвъзмездно ползуване. По такъв начин македонските фашисти смятаха да ликвидират читалището. Въпреки всичко то не загина.

Атентатът от април 1925 г. даде на фашистката власт отдавна търсения повод за кървава разправа с БКП и антифашисткото движение. С масовите убийства фашисткото правителство целеше да обезглави партията и да смаже революционното движение. Най-добрите и най-смелите кадри бяха избити, арестувани или принудени да емигрират. Борбата против фашизма, макар и в по-друга форма, не престана. Нови борци заеха мястото на загиналите. Между многото млади кадри бяха и родените в Кукуш Христо Трайков и Христо Хролев. Симеон Кавракиров и Божидар Митрев, които, макар и неродени в Кукуш, бяха свързани с кукушаните антифашисти.

Христо Трайков отрано опознава престъпната порочност на капиталистическата система. Той еднакво ненавиждаше българската фашистка буржоазия и нейните агенти — македонските лъжепатриоти и бандити. Природно надарен, с голям ум и притежаващ здрав пролетарски инстинкт, Христо Трайков правилно схваща създалата се нова политическа обстановка, намира своето място в борбата и бързо израства като виден общественик и непримирим смел борец против фашизма. Още с основаването на ВМРО (обединена) той се включва активно в нея и с риск на живота си поведе решителна борба против михайловистката ВМРО. В 1926 г. той заедно със своя съратник Хр. Хролев взема активно участие в изграждането на «независимите работнически професионални съюзи», които така много допринесоха за раздвижването на трудещите се маси.

По призива на партията Хр. Трайков взема най-дейно участие в създаването на т. нар. «безпартийни групи», а в 1927 г. дава своя принос за изграждането на Работническата партия. Заради тази негова предана дейност РП издигна кандидатурата му за народен представител в листата на Трудовия блок. В станалите на 21 юни 1931 г. избори той беше избран за депутат.

От трибуната на Народното събрание Христо Трайков смело разобличаваше и заклеймяваше както противонародната политика на «демократичното» правителство Мушанов—Гичев, така и вилненията на покровителстваната от

ХРИСТО ТРАЙКОВ

него ванчемихайловистка банда, която беше покрила улиците на София и други градове с трупове на антифашисти. Той излезе с реч в Народното събрание и поиска да се касират депутатите от Горна Джумая (Благоевград), понеже, както аргументирано изтъкна, те не бяха избрани от народа, а натрапени от михайловистките бандити.

Христо Трайков обедини кукушани около себе си и направи от Кукушкото братство борец против национализма и шовинизма, против фашизма и свързаната с него ванчемихайловщина. На свикания в 1932 г. конгрес на братствата той обедини около себе си прогресивните делегати на македонската емиграция. Макар че се намираше всред глутница от вълци, той заклейми в една бележита реч националния комитет на братствата като оръдие на михайловистката ВМРО и подчертано изтъкна, че пътят на македонската емиграция е в съюза на демократичните сили и революционния пролетариат начело със Съветския съюз.

В 1932 г. читалището «Гоце Делчев» се обедини със съз

даденото в квартал «Разсадникът» читалище. От 1920 г. на запад от кв. «Коньовица», та чак до «Захарната фабрика» почна да никне един нов квартал, заселен предимно от бедни бежанци, между които имаме много кукушани. По известни съображения образуваното в кв. «Разсадникът» читалище беше наречено на името на Тодор Александров. Членската му маса обаче се състоеше от прогресивни младежи, между които имаше доста много кукушани, гевгелийчани и други. Подобно на читалище «Гоце Делчев» и читалището в «Разсадникът» вършеше широка културно-просветна работа — уреждаше сказки на научни, литературни и политически теми, устройваше забави и вечеринки, организираше излети. С цялата си дейност читалището в «Разсадникът» стана разсадник на прогресивни идеи всред младите хора в квартала. Христо Трайков, Христо Хролев и Христо Калайджиев с умение осъществяваха партийното политическо ръководство при провеждането на масовата просветна и агитационна работа на читалището.

Съвсем естествено беше двете емигрантски читалища, така сродни по дух и дейност, да се обединят. Читалище «Гоце Делчев» първо подхвана идеята за обединение, като постави едно единствено условие: обединеното читалище да носи името «Гоце Делчев». Ръководството на читалище «Тодор Александров» прие единодушно това предложение. Ръководено от прогресивни читалищни дейци, обединеното читалище «Гоце Делчев» разви голяма дейност, като обедини цялата прогресивна младеж в големия бежански квартал и я възпита в антифашистки дух.

С безкомпромисната дейност в Народното събрание, в Кукушкото братство и в читалище «Гоце Делчев» Христо Трайков спечели любовта на масите, но и животинската омраза на фашистите. Вбесени от неговата дързост, тъмните сили на фашизма решиха да го ликвидират. Двама комити с писмо от кървавите си шефове го предупредиха, че ще бъде убит, ако не се откаже от своята обществена дейност. В отговор на това Христо Трайков направи пред Народното събрание декларация, в която гордо заяви: «Вие проляхте кръвта на много доблестни борци, ще пролеете и моята. Но тая кръв ще ви удави.» Христо Трайков не си правеше илюзии. Той знаеше, че ще бъде убит, но нито за миг не се поколеба, не се отклони от своя път. На 24 януари 1933 г., про-

стрелян всред София от наемни убийци, Христо Трайков загина като народен герой. Малко преди убийството му беше отвлечен и по-късно убит от михайловистките банди Симеон Кавракиров, ръководител на прогресивната македонска емиграция. Убит беше пак от македонските главорези видният деец и комунист Божидар Митрев.

След убийството на Христо Трайков михайловистите се нахвърлиха върху читалище «Гоце Делчев». В деня на годишно-отчетното събрание (19. II. 1933 г.) михайловистите заедно с група детективи и стражари от X полицейски участък окупираха сградата на читалището и не допуснаха членската маса да проведе събранието си. Полицията наложи фашистко ръководство на читалището. Антифашистки настроените членове напуснаха читалището и заработиха в братството, по линията на ВМРО (об.) и на помощната организация, а някои се включиха в нелегалните организации на РМС и Работническата партия.

След три-четири месеца падна убит Христо Хролев (Графа), зет и верен съратник на Христо Трайков. Христо Хролев работеше с еднаква революционна страст както по линия на партията, така и по линия на ВМРО (обединена). Той беше незаменимият пламенен рецитатор на Смирненски по всички организирани от независимите работнически профсъюзи и РП утра, забави и вечеринки. Декламирайки стиховете на любимите си поети, Христо Хролев сякаш изживяваше непоколебимата си вяра в победата на пролетарската революция. През същата 1933 г. падна убит пак от македонските фашисти и друг един кукушанин — Йосиф Николов, деен комунист и активист на ВМРО (обединена).

Кукушани дадоха скъпи жертви в борбата против българския фашизъм и неговите оръдия — наемните убийци от ВМРО. Ала с безкомпромисната си борба и с жертвите си те не само запазиха Кукушанското братство и читалище «Гоце Делчев» от нечистите попълзновения на фашизма, но защитиха и каузата на цялата прогресивна македонска общественост.

* * *

След 19-майския преврат 1934 г., когато престъпната банда на Ванче Михайлов, лишена от активната подкрепа на българската полиция и военщина, се изпари без следа, престанаха

т. нар. «македонски убийства». Борбата против фашизма обаче не престана и кукушани останаха на своите антифашистки позиции.

Когато пламна предизвиканата от фашистките агресори Гражданска война в Испания, заминаха като интербригадири и комунисти кукушани. Те дадоха и своя жертвен принос — преданите работници Йосиф Георгиев и Гоце Кукушанчето.

При тежките условия на монархо-фашистката диктатура Кукушкото братство намираше разнообразни форми да върши своето дело — да възпитава в прогресивен антифашистки дух младежта на пролетарския квартал. По инициативата на Атанас Романов беше възстановен при братството читалищният хор. Партийният актив на читалището умело използуваше хора като агитационно средство при именни и рождени дни, при сватби и забави. Това бяха случаи, които даваха възможност прогресивните младежи да се събират масово и да запазят колектива си, без да предизвикват подозрения у фашистките власти.

Когато по време на Втората световна война класовата борба стигна до върхната си точка и БКП призова трудещите се на борба против българските монархо-фашисти и хитлеристките окупатори, кукушани наред с всички антифашисти се включиха в борбата и дадоха нови скъпи жертви. В тази нова фаза на борбата работникът-комунист Никола Шопов по призива на партията един от първите организира саботажни акции против хитлеристите, които използуваха България като изходна база за нападението си над Съветския съюз. Попаднал в ръцете на полицията и осъден от фашисткия съд, Шопов завърши на бесилото. Голяма жертва кукушани понесоха и със смъртта на работника-металик Атанас Романов. Още в младежките си години Романов стана член на бойните групи на нелегалната комунистическа партия. Прекрасен масовик, той вземаше най-активно участие и в легалното антифашистко движение. В 1941 г. по нареждане на партията Романов мина в нелегалност и заработи във военноподривната организация на партията като помощник на Цвятко Радойнов. При станалия провал в ЦК Атанас Романов попадна в ръцете на полицията. Осъден заедно с Антон Иванов и Никола Вапцаров на смърт, Атанас Романов загина, пеейки «Интернационалът», в тунела на военното стрелбище.

Кукушаните в Пловдив и в други места също бяха вклю-

чени в конспиративната антифашистка борба. Донка Янчева Христова — «майката на нелегалните», в годините на съпротивата развиваше трескава дейност. Подгонените от полицията и избягалите от концлагерите търсеха убежище при нея. Тя ги настаняваше в нелегални квартири, създаваше им връзка с конспиративните организации, доставяше им сведения и т. н. Донка Христова включи цялото си семейство в съпротивителното движение. Успял да се спаси от полицейска блокада в Пловдив, нейният син Ваньо Христов беше преведен на работа в София като секретар на РМС в Подуяне. Изпълнявайки нарежданията на партията, той взе пряко участие в организирането на саботажни действия. Попаднал в ръцете на полицията, Ваньо Христов беше осъден от фашисткия съд и през февруари 1943 г. разстрелян.

В борбата против фашизма паднаха жертва и представителите на най-младото поколение — родените в България от родители-кукушани младежи. По призива на партията ремсистите Атанас Периклиев Ташев, Кочо Янакиев Николов, Христо Иванов Панчев се включиха в партизанските отряди и дадоха живота си в борба срещу фашизма.

Победата на Девети септември 1944 г. беше плод на упоритата борба, която българските антифашисти начело с БКП водиха в продължение на десетилетия против кървавия фашизъм. За тази победа дадоха живота си и загиналите в борбата кукушани.

Всички паднали в жестоката борба — от първите жертви до младежите партизани, както и останалите живи борци — бяха чужди на всякакъв национализъм и шовинизъм. Всички те знаеха добре, че докато съществува класово потисничество и експлотация, ще има и национално потиснати народи. Те разбираха, че националният въпрос е свързан — по право годчинен на големия социален въпрос. Затова те се бореха против капитализма и фашизма, за унищожаването на експлоататорското общество, уверени, че с това допринасят и за разрешаването на националния въпрос.

Така кукушани в емиграция продължиха вече при нови условия и с нови средства славните възрожденски и революционни традиции, с които бяха закърмени в родния си край.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

Увод 7

Кукуш и Кукушко под османско владичество (1373—1810 г.) . . 22

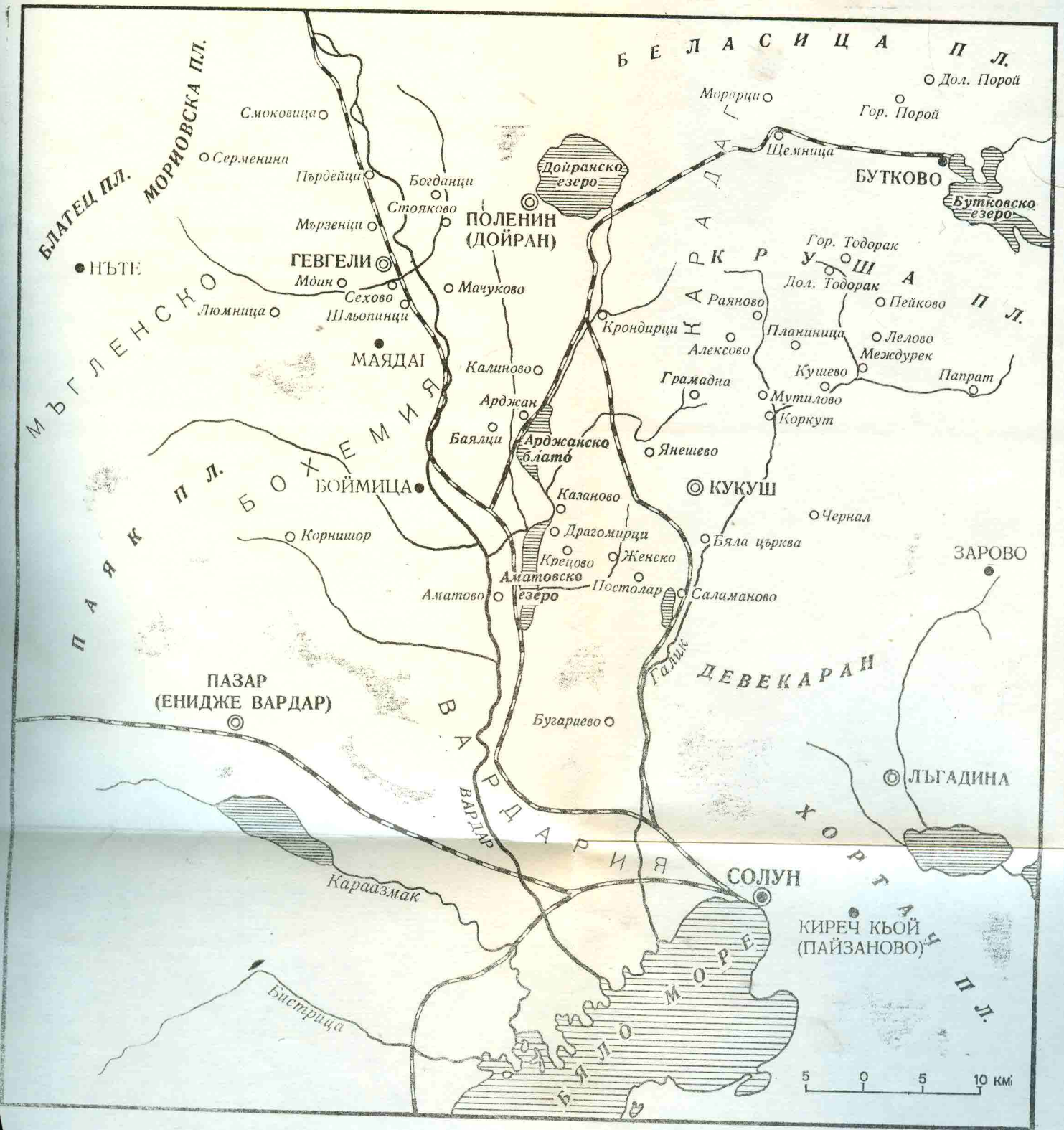
Националното възраждане в Кукуш и Кукушкия край 56

След Берлинския конгрес. Предпоставки на националноосвободителното революционно движение 150

Националноосвободителното революционно движение в Кукуш и Кукушко 177

Балканските войни и гибелта на Кукуш 239

Кукушани в емиграция 255

Карта на Кукушкия край

Цена 1,41 лв.

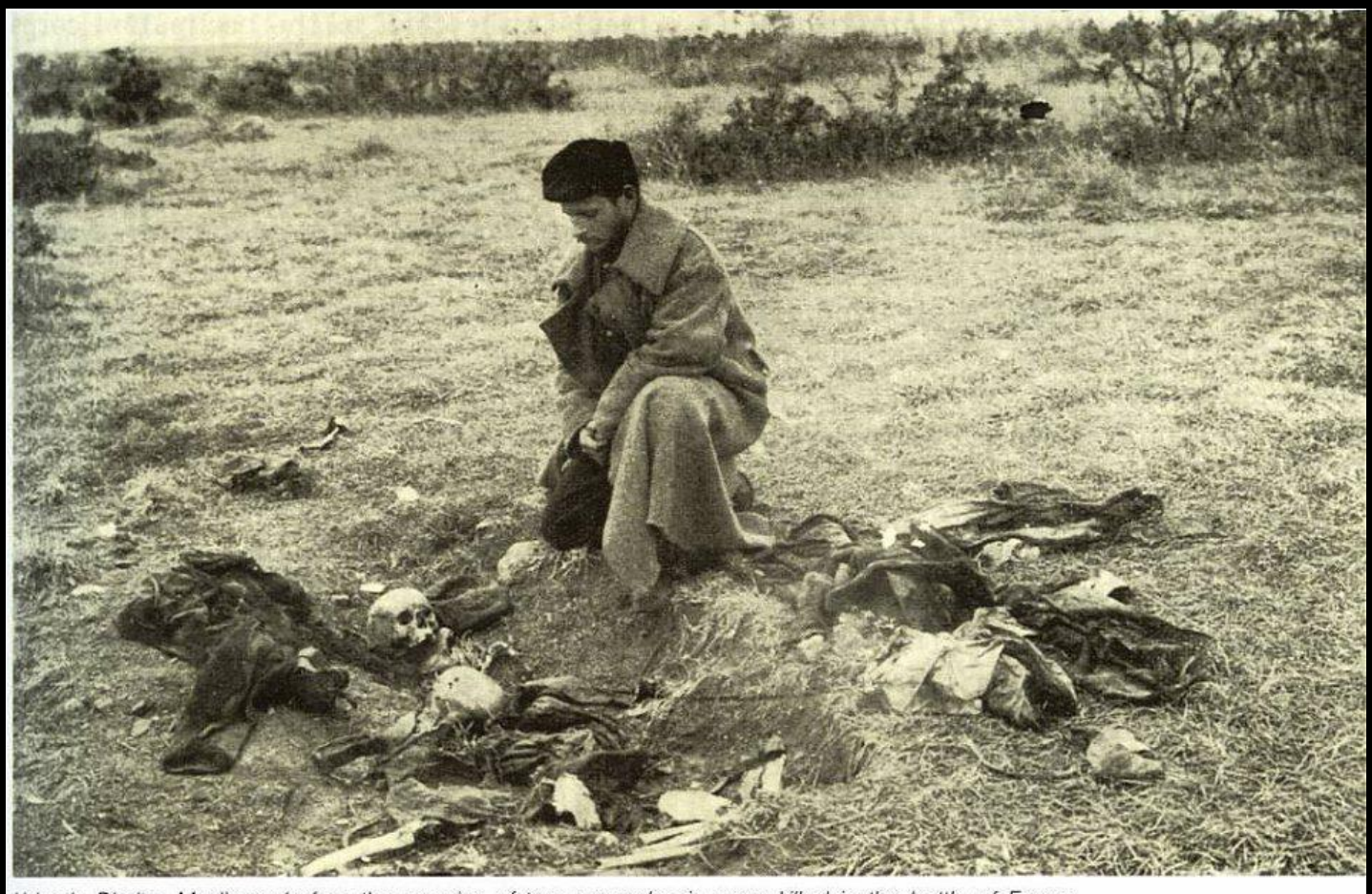
[redacted]

Още стотици книги на дейци родени в географска област Македония може да намерите на:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски"
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres